

सुदामाचरित्र

(पूर्व टीका तथा कविजवन सहित)

गणेश्वरदास हयाजु सोही,

वडोदरा.

श्री कृष्णदास नारायणदास और सन्तानुसारेण

नागवट-सुतेन.

१९८८५.

सन १९८६

किंमत आठ आना.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૬૫૯ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સુદામાચરિત્ર

વિષય ૬ - : ૪

મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત

સુદામાચરિત્ર

(સંપૂર્ણ ટીકા તથા કવિજીવન સહિત)

તૈયાર કરનાર

જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી,

વડોદરા.

પ્રકાશક

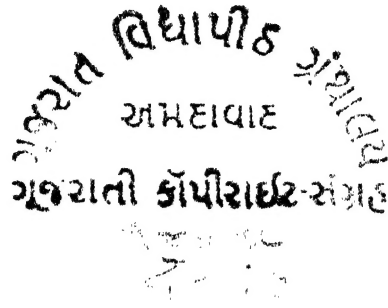
મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ-બુકસેલર્સ

નાણાવટ-મુરત.

સંવત ૧૯૮૫.

સન ૧૯૨૯.

કિંમત આઠ આના.

Published by

Balubhai Karsandas

of Messrs Karsandas Narandas & Sons,
Book-sellers and Publishers, Nanavat, SURAT.

Printed by

Narayanrao Laxmanrao Nienu

at the “Shanker” Printing Press,
Near Cistern Chowta Bridge, SURAT.

દશ માસ ગર્ભવાસ પ્રાણીની, રક્ષા કરે મોરાર. મામ ન.
 શો ઉઘમ કરિયે એવું જાણી, સંતોષ આણિએ મનં;
 સુખ લીલામાં હરિ વિસરે, ભાવ થાય આપણે ભિન્ન. મામ ન. ૧૫
 જાચવા ન જઇયે ને પડિ રહિયે તો, કયમ જીવે પરિવાર;
 એક વાર જાઓ જાચવા, તમને નહિ કહું ખીજી વાર, ભાવડ.
 રાજા થઈ વિભીષણ જાચ્યા, મહા ધીર વીર જગદીશ;
 પ્રભુ સામાં પગલાં ભરે તો, ટળે દારીદ્ર્ય ને રીસ. ભાવડ.
 જોડવા પાણિ દીન બોલવી વાણી, થાય વદન ખીજું વરણ; ૨૦
 એ ચિહ્ન છે જાચકતાણાં, જાચવાથી રુઢું મરણ. મામ ન.
 જગતના મનની વાર્તા જાણે, અંતરજામી રામ;
 ઈડાં બેડાં નવનિધ આપશે, ત્યાં ગયાનું શું કામ. મામ ન.
 સુદામો કહે નારને, કયમ ચાલે મારા પાય, રપ
 મિત્ર આગળ માન મૂકિયે, ઘિક્ક પડે મારી કાય. મામ ન.
 કહેવું નહિ પડે કૃષ્ણજીને, નથી અંતરજામી અજાણ;
 ઘટ ઘટમાં વ્યાપી રહ્યો છે, પૂરણ પુરુષ પુરાણ. ભાવડ.
 દશ માસ ગર્ભવાસ પ્રાણી, શો કરે ઉઘમ;
 એવું જાણી સંતોષ આણે, હરિ વિસારશે કયમ. મામ ન.
 તમો જ્ઞાની વૈરાગી ત્યાગી થઈ બેડા, પંડિત ગુણભંડાર; ૩૦
 હું જીગતે જાચું કયમ કરી, અજાણનો અવતાર. ભાવડ.

વક્ષણ

અવતાર સ્ત્રીનો અઘમ કહિને, ઋષિપત્ની આંસુ ભરે;
 દુઃખ પામતી જાણી પ્રેમદા, પછે સુદામોજી ઉચરે. ૩૩

કડવું ૪ થું—રાગ સામઘ્રી

પછી સુદામોજી બોલિયા, સુણ સુંદરીરે;
 શી કહું હું શિખામણ, ઘેલી કોણે કરીરે.

જે નિમ્નુ છે તે પામિયે સુણ સુંદરીરે;
 વિધિયે લખિ વૃદ્ધિ હાણુ, ઘેલી કોણે કરીરે.
 દીધા વિના કયાંથી પામિયે, સુણ સુંદરીરે; ૫
 નથી આખ્યું જમણું હાથ, ઘેલી કોણે કરીરે.
 જે ખડધાનજ વાવિયે, સુણ સુંદરીરે;
 તે કયાંથી જમિયે શાળ, ઘેલી કોણે કરીરે.
 જળ વહી ગયે શી શોચના, સુણ સુંદરીરે;
 જે પ્રથમ ન બાંધી પાળ, ઘેલી કોણે કરીરે. ૧૦
 એકાદશી વ્રત નવ કર્યાં, સુણ સુંદરીરે;
 નવ કીધા તીર્થોપવાસ, ઘેલી કોણે કરીરે.
 અગ્નિ તૃપ્ત કીધા નહીં, સુણ સુંદરીરે;
 નહિ શ્વાન વાયસ ગૌઆસ, ઘેલી કોણે કરીરે.
 બ્રહ્મભોજન કીધાં નહીં, સુણ સુંદરીરે; ૧૫
 નથી કીધાં હોમ હવન્ન, ઘેલી કોણે કરીરે.
 અતિથિ નિર્મુળ વાળિયા, સુણ સુંદરીરે;
 તે કયાંથી પામીએ અન્ન, ઘેલી કોણે કરીરે.
 હરિપ્રસાદ લીધો નહીં, સુણ સુંદરીરે;
 નિત્ય અશુદ્ધ કીધો આહાર, ઘેલી કોણે કરીરે. ૨૦
 આપ ઉદર પાંચ ભર્યું, સુણ સુંદરીરે;
 છૂટ્યાં પશુતણો અવતાર, ઘેલી કોણે કરીરે.
 સંતોષ અમૃત ચાખિયે, સુણ સુંદરીરે;
 હરિચરણે સાંપી મન, ઘેલી કોણે કરીરે.
 ભક્તિએ નવનિધ્ય આપશે, સુણ સુંદરીરે; ૨૫
 ધરો ધીર તમે સ્ત્રીજન, ઘેલી કોણે કરીરે.
 આંખ્ય ભરી અબળા કહે, ઋષિરાયજીરે;

મારું જડ થયું છે મેન, લાગું પાયજીરે.
 એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિરાયજીરે;
 રુએ બાળક લાવો અન્ન, લાગું પાયજીરે. ૩૦
 અન્ન વિના ચાલે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
 મોટા જોગેશ્વર હરિભક્ત, લાગું પાયજીરે.
 અન્નવિણુ ભજન સૂઝે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
 જીવે અન્ને આણું જગત, લાગું પાયજીરે.
 શિવે અન્નપૂર્ણા ઘેર રાખિયાં, ઋષિરાયજીરે; ૩૫
 સૂર્યે રાખ્યું અક્ષયપાત્ર, લાગું પાયજીરે.
 ઈંદ્ર સેવે કામધેનુને, ઋષિરાયજીરે;
 તો આપણે તે કોણ માત્ર, લાગું પાયજીરે.
 સુર સેવે કલ્પવૃક્ષને, ઋષિરાયજીરે;
 મનવાંછિત પામે આહાર, લાગું પાયજીરે. ૪૦
 ધર્મપ્રાણુ અન્ન વિના નહીં, ઋષિરાયજીરે;
 ઉભો અન્ને સકળ સંસાર, લાગું પાયજીરે.
 ફેરાનું ફળ જાશે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
 જઈ જાયો કૃષ્ણબળદેવ, લાગું પાયજીરે.
 વિધિએ લખ્યા અક્ષર દરિદ્રના, ઋષિરાયજીરે; ૪૫
 ઘોશો ધરણીધર તતખેવ, લાગું પાયજીરે.

વસણ

તતક્ષણુ ત્રિકમ છેદશે, દરિદ્રકેરાં આડ:

નાથ પધારો દારિકા, હું માનું તમારો પાડરે. ૪૮

કડવું ૫ મું—રાગ રામઘી

કહે શુક જોગી સાંભળો રાયજી, ફરી ફરી પ્રેમદા લાગે પાયજી;
 વિપ્ર સુદામો આપ વિચારેજી, નિશ્ચે જાચવા જવું પડશે મારેજી.

હાગ

જાવું પડશે સર્વથા, ઘણું રુએ અળખા રાંક;
 અન્ન વિના બાગક ટળવળે, એમાં માતતણે શો વાંક.
 પત્નીપ્રત્યે કહે સુદામો, તું સાંભળ મારી વાત; ૫
 કહો ભામિની ભગવંત આગળ, ભેટ શી મૂકું હાથ.
 કાકા કહીને કુંવર આવે, કૃષ્ણસુતસમુદાય;
 ખાવા માગે મુજ કને, ત્યારે શું મેલું કરમાંય.
 સુણી હરખ પામી પ્રેમદા, ગઈ પાટોશણની પાસ;
 બાઈ બાજ કામ કરો મારું, જાણે વણ મૂલે લીધી દાસ. ૧૦
 દારામતી મમ પતિ જાય છે, જાયવા જાહવરાય;
 અમો જમાણું કરીને આપશું, કાંઈ આપો ઉછીતું માય.
 પાટોશણને દયા આવી, આ દુર્ગળ આવી લેવા;
 સુપડું ભરીને કાંગ આખ્યા, આ બાઈ તમારે દેવા.
 ઉખળે ઘાલી એખણ્યા, તેને ક્રીધા શ્વેત; ૧૫
 તગતગતા કરી કરમાં આખ્યા, ઋષિજી પામ્યા હેત.
 મારગમાં છેવાય નહીં, છે ત્રિકમના તાંદળ;
 લેઈ જાવા છે દારામતી, તથા બાંધવા પટકળ.
 ઉપરાઉપરી બંધન બાંધ્યાં, ચીથરાં દશ વીથ;
 રત્નની પેરે જત્ન કીધું, જ્યમ ચડે છેડતાં રીથ. ૨૦
 ઋષિ સુદામાને કહે બાગકડાં, કરીને રોતાં મુખ;
 પિતાજી એવું લાવજો, જ્યમ જાય આપણી ભૂખ.
 દીન વાણી સાંભળીને, મુનિએ મૂક્યો નિઃશ્વાસ;
 સુદામો કહે પુત્રને, પરિશ્રદ્ધ પૂરશે આશ.
 ઋષિ સુદામો સંચર્યા, વેળાવી વડ્યો પરિવાર; ૨૫
 ત્યાગી વૈરાગી લેખ છે, ને ભકતના શણગાર.

ભાલ તિલક ને માળા કંઠે, રસનાએ ભણતો જાય;
મુખ કુખનું જાળું વાધ્યું, કદ્રૂપ દીસે કાય.
પવને જટામાંથી ભસ્મ ઊડે, ધૂમ્ર ગોટાગોટ;
ઉપાનરેણુએ અભ્ર છાયે, જોજન કોટાનકોટ. ૩૦

ધસમસે ને ધાય મુનિવર, મુખે શ્વાસ ન માય;
જે મારગમાં સામું મળે તે, દેખી વિસ્મય થાય.
તૈલાભ્યંગ સ્વપ્ને ન ઈચ્છે, છે લૂખું ઋષિનું ગાત્ર;
એક હાથમાં જેષ્ઠિકા, એક હાથે ગ્રહું તુળીપાત્ર.
કૌપીન જીરણ વસ્ત્રનું, વનકૂળ છે પરિધાન; ૩૫
પણ ભાગ્યભાનુ ઉદે થયો, હરિ કરશે આપ સમાન.

વલણ

આપ સમાન કરશે કૃપણજી, શુકજી કહે સુણો નરપતિ;
ધોડે શ્રમે ઋષિ સુદામો, પહોંતા પુરી દ્વારામતી. ૩૮

કડવું દંડુ-રાગ સારંગ

ઋષિ કહે સાંભળ નરપતિ, સુદામે દીડી દ્વારામતી:
કનકકોટ ચળકારા કરે, મણિમય રત્ન જડ્યાં કાંગરે;
કોડા કાશિયાં શેલે પરમે, જેવું વિશ્વકર્માનું કર્મ;
દુર્ગે ધજા ઘણી ફરફરે, હુંદલિ ઢાલ ત્યાં ગડગડે.
સુદર્શન ફરતું ત્યાં ભોંલે, ગંભીર નાદ સાગર મન મોહે; ૫
ત્યાં તો ગોમતીસંગમ થાય, ચારે વર્ષા ત્યાં આવી નહાય.
પરમ ગતિ પ્રાણી પામે ઘણા, નથી મુક્તિપુરીમાં મણા;
ઋષિ સુદામે કીધું સ્નાન, પછી પુરમાં પેડા ભગવાન.
સ્નાન જોઈ જોવા મહુ મળે, ખીજવે બાળક પુંડળ પળે;
જાદવસ્ત્રી તાળી દેઈ હસે; ધન્ય નગર આવો નર વંશે. ૧૦

કીધાં હશે ત્રતતપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આ ભરથાર;
 કોઈ કહે ઇંદુ કોઈ કહે કામ, એને સ્વપ્ને હારશે કેશવરામ.
 પતિવ્રતાનાં મોહશે મન, મર્મવચન બોલે સ્ત્રીજન;
 કોઈ કહે હાઉં આવ્યો વિકાળ, દેખાડો રોતાં રહેશે બાળ.
 ઘણી ચેષ્ટા પુંઠળથી થાય, સુણી સુદામો હસતા જાય; ૧૫
 પુંઠે બાળક કાંકરા નાખે, ઋષિજી રામકૃષ્ણ મુખથી લાખે.
 પાડે તાળી વજાડે ગાલ, પુંઠે ફરી વજ્યાં નહાનાં બાળ;
 કોઈ વૃદ્ધ જાહેરે દીકા ઋષી, સાધુની દૃષ્ટિ તેણે ઓળખી.
 તેણે બાળક સહુ કાઢ્યાં હાંકી, પૂછ્યા સમાચાર ઉભા રાખી;
 કૃપાનાથ ક્યાંથી આવ્યા, આ પુરને ક્યમ કીધી મયા. ૨૦
 પ્રત્યુત્તર બોલ્યા ઋષિજન, મને હરિદર્શનનું મન;
 તે જાહેરે કીધો ઉપકાર, દેખાડી દીધું રાજદ્વાર.
 હરિમંદિર આવ્યા ઋષિરાય, ઉભા રસ્તે ચાલ્યું નવ જાય;
 દ્વારપાળ દગ્ગાળ સમાન, ધામ એટલે ઉગ્યા ભાણ.
 શોભે હાટ ચોટાં ને ચોક, છબ્બાં ઝરૂંબા બારી ગોખ; ૨૫
 અટારી જાળી મેડી માળ, જડિત્ર કઠેરા ઝાકઝમાળ.
 ચળકે કામ ત્યાં મીનાકારી, અમરાપુરી નાંખું ચોવારી;
 સભામાં સ્ફટિક મણિના થંભ, થઈ રહ્યાં છે નાટારંભ.
 મૃદંગ ઉપંગ મધુરા તાળ, ગાયે હરિતણાં ગીત રસાળ;
 રમક ઝમક ધુધરી થાય, તે સુદામોજી જોતા જાય. ૩૦
 ધબ પતાકા કળશ બિરાજે, જાંગડ જાંગડ હાંદુભિ વાજે;
 બોલે શરણાઈ નફેરી, ઉત્સવ મંગળ શેરીએ શેરી.

ઋમળમાં “હરિણના” પાદ છે, પણ તે ભૂતબરેલા ને લેખકદ્રોષથી
 રહી ગયેલો લાગે છે. પ્રસંગ જોતાં “હરિતણાં” પાદનું સારો લાગે છે.
 “હરિણના” ને બદલે “ગુણીજન” પાદ મળી આવે છે તે પણ સારો છે.

હરતા ફરતા હીંડે ઘોડા, બાંધ્યા હેમતાણા અછોડા;
 ડોલે મદગળતા માતંગ, ગજશાળાને નવલો રંગ.
 હેમકળશ ભરી લાવે પાણી, દાસીઓ બાણીએ ઇંદ્રાણી; ૩૫
 છપ્પન કોટિ જાદવની સભા, નવ રાખે દાનવની પ્રભા.
 અનંત ચોદા ઉભા પ્રતિહાર, સાચવે શામળિયાતું દ્વાર;
 ત્યાં સુદામો ફેરા ફેરે, સંકલ્પવિકલ્પ મનમાં કરે.
 ગહન દીસે છે કર્મની ગતિ, એક ગુરુના વિદ્યારથી;
 એ થઈ બેઠો પૃથ્વીપતિ, મારા ઘરમાં ખાવા રજ નથી. ૪૦
 રમાડતો ગોકુલ માંકડાં, ગુરુને ઘેર લાવતો લાકડાં;
 તે આજ બેઠો સિંહાસન ચડી, મારે તુંબડી ને લાકડી.
 વળી ન્હપિને આવ્યું જ્ઞાન, અલ્પ જીવ હું એ ભગવાન;
 એક વાર પામું દર્શન, તો હું જાણે પામ્યો ઇંદ્રાસન.
 છે વિવેકી હરિના છડીદાર, પૂછ્યા સુદામાને સમાચાર; ૪૫
 માનુભાવ કેમ કરુણા કરી, તવ સુદામે વાણી ઓચરી.
 હું દુર્બળ બ્રાહ્મણ અવતાર, માધવ સાથે છે મિત્રાચાર;
 પ્રભુને જઈ કહો મારા પ્રણામ, આવ્યો છે વિપ્ર સુદામો નામ.
 વલણ

નામ સુદામો જઈ કહો, ગયો ઘરમાં પ્રતિહારે;
 એક દાસી સાથે કહાવિયા, શ્રીકૃષ્ણને સમાચારે. ૫૦

કડવું ઉમું—રાગ મારુ

સૂતા શય્યાએ શ્રીઅવિનાશરે, અષ્ટ પટરાણીઓ છે બે પાસરે,
 રુક્મિણી તળાંમે પાયરે, મિત્રવિન્દા ઢાળે છે વાયરે.
 ધર્મ દર્પણ ભદ્રા નારીરે, બાંબુવંતીએ ગ્રહી જળઝારીરે;
 યક્ષકર્દમ સત્યા સેવેરે, કાલિદેવીજી અગર ઉસેવેરે.
 લક્ષ્મણા તાંબુલ લાવેરે, સત્યભામા ખીડી ખવરાવેરે; ૫

હરિ પોદ્યા હિંડોળા ખાટરે, પાસે પટરાણી છે આઠરે.
 ખીજી સોળ સહસ્ર શત શ્યામારે, કોઈ હુંસગતિ ગજગામારે;
 મૃગાનેણી ને ચંદ્રચકોરીરે, કોઈ શ્યામલડી કોઈ ગોરીરે.
 કોઈ મુઝા બાળ કીશોરીરે, બળકાવે કંકણ મોરીરે;
 ચપળા ચિતડું લે ચોરીરે, કોટે હાર કંચુકી કોરીરે. ૧૦

કોઈ ચતુરા સંગીત નાચેરે, કોઈ રીઝવે ને ઘણું રાચેરે;
 એક ખીજીને વાતે વાસેરે, સરખા સરખી ઉભી પાસેરે.
 હરિ આગળ હરિગુણ ગાતીરે, વસ્ત્ર વિરાજે નાનાલાતીરે;
 ચંગ ઉપંગ મૃદંગ ઘણું ગાજેરે, શ્રીમંડળ વેણા વાજેરે.
 ગાંધર્વીકળા કોઈ કરતીરે, શુભ વાયક મુખ ઉચરતીરે; ૧૫
 ચતુરા નવ ચૂકે તાળીરે, બોલે મર્મવચન મરમાળીરે.
 જેથી રીઝે પ્રાણાધારરે, એમ થઈ રહ્યો શ્રેષ્ઠશ્રેષ્ઠકારરે;
 એવે દાસી ધાતી ધાતી આવીરે, જોઈ નાથે પાસે બોલાવીરે.
 બોલી સાહેલી શિર નામીરે, દ્વારે દ્વિજ આવ્યો કોઈસ્વામીરે;
 ન હોય નારદ અવશ્યમેવરે, નહીં વસિષ્ઠ ને વામદેવરે. ૨૦

ન હોય દુર્વાસા ને અગસ્ત્યરે, મેં તો ઋષિ જોયા છે સમસ્તરે;
 નહીં વિશ્વામિત્ર કે અત્રીરે, નથી લાવ્યો ચીઠ્ઠી કે પત્રીરે.
 દુઃખી દરિદ્ર સરખો ભાસેરે, એક તુંખીપાત્ર છે પાસેરે;
 પિંગળ જટા ભસ્મે ભરિયોરે, ક્રુધાસ્વપી નારીને વરિયોરે.
 શેરિયે શેરિયે થોકથોકરે, તેને જોવા મળ્યા બહુ લોકરે. ૨૫

તેણે કહાવ્યું કરી પ્રણામરે, માઝું વિપ્ર સુદામો છે નામરે,
 એમ દાસી કહે કર જોડરે, ખરો ખરો કહે રણુછોડરે;
 મારો બાળસનેહી સુદામોરે, હું દુઃખીયાનો વિસામોરે.
 ઉઠી ધાયા જલદ રાયરે, નવ પહેર્યાં મોજાં પાયરે;
 પીતાંબર ભૂમિ ભરાયરે, રાણી રુદ્રમિણી ઉઘાં સાયરે. ૩૦

અતિ આનંદે ફૂલી કાયરે, હરિ દોડે ને શ્વાસે ભરાયરે;
 પડે આખડે બેઠા થાયરે, એક પળ તે જીગ જેવી જાયરે.
 સ્ત્રીઓને કહી ગયા ભગવાનરે, પૂજથાળ કરે સાવધાનરે;
 હું જે ભોગવું રાજ્યાસનરે, તે તો એ બ્રાહ્મણનું પુન્યરે.
 જે કોઈનમશે એના ચરણ આલીરે, તે નારી સહુપે મને વહાલીરે;૩૫
 તવ સ્ત્રી સહુ પાછી ફરતીરે, સામગ્રી પૂજની કરતીરે.
 સહુ કહે માંહો માંહી બાઈરે, કેવા હશે શ્રીકૃષ્ણના ભાઈરે;
 જેને શ્યામળિયાણું સ્નેહરે, હશે કંઠર્પ સરખો દેહરે.
 લઈ પૂજના ઉપહારરે, રહી ઉભી સોળ હજારરે;
 બાઈ લોચનનું સુખ લીજેરે, આજ જેહનું દર્શન કીજેરે.૪૦
 ઋષિ શુકળ કહે સુણ રાયરે, શ્યામળિયોજી મળવા જાયરે;
 છખીલેજીએ છૂટી ચાલેરે, દીધી દોટ તે દીનદયાળેરે.
 સુદામે દીઠા કૃષ્ણ દેવરે, છૂટ્યાં આંસુ શ્રાવણ નેવરે;
 જૂએ દેવ વિમાને ચડિયારે, પ્રભુ ઋષિજીને પાય પડિયારે;૪૫
 હરિ ઉઠાડ્યા ગ્રહી હાથરે, ઋષિજી લીધા હૈડા સાથરે.
 મળ્યા જાદવ જોવા પૂંકેરે, પ્રેમનાં આલિંગન નવ છૂટેરે;
 મુખ અન્યોઅન્યે જોયારે, હરિનાં આંસુ સુદામે લોયારે.
 તુંખીપાત્ર ઉલાળીને લીધુંરે, દાસત્વ દયાળે કીધુંરે;
 ઋષિ પાવન કર્યું મુજ ગામરે, તમે પવિત્ર કર્યા રંકધામરે.૫૦
 તેડી આવ્યા વિશ્વાધારરે, મંદિરમાં હરખથી અપારરે;
 હસ્ત આલી હરખે મુરારીરે, જોઈ હાસ્ય કરે સહુ નારીરે.
 ઘણું વાંકાબોલાં સત્યભામારે, આવા પુટડા મિત્ર સુદામારે;
 હરિ તેને ઉડીને શું ધાયારે, ભલી નહાનપણાની માયારે.
 ભલી જોવા સરખી જોડીરે, હરિને સોંધો એને રાખોડીરે;૫૫

જે કોઈ બાળક ખૂદાર નિકળશેરે, તે તો કાકાને દેખી છબ્બશેરે.
તવ બોલ્યાં રુક્મિણી રાણીરે, તમે બોલો છો શું બાણીરે.

વલણુ

શું બોલો વિસ્મય થઈ, હરિભક્તને ઓળખો નહીં;
એસાડયા વિપ્રને શય્યા ઉપર, ઢાળે વાયુ હરિ ઉભા રહી. ૫૯

કડવું ૮ મું—રાગ સોરઠી

ભક્તાધીન દીનને પૂજે, દાસ પોતાનો બાણી;
સુખશય્યાપર ઋષિને એસાડી, ચમર કરે ચક્રપાણિરે. ભક્તા.
નેત્રસમશ્યા નાથે કીધી, આવી અષ્ટ પટરાણી;
મંદ મંદ હસે સત્યભામા, આઘો ઘુંઘટ તાણી રે. ભક્તા.
જેનાનાભિકમળથી બ્રહ્મા પ્રગટ્યા, આ જગ પળમાં કીધું; ૫
જેણે મુખમાં જગત દેખાડ્યું, માતાનું મન લીધું રે. ભક્તા.
વિશ્વામિત્ર સરખા તાપસને, દોહેલે દર્શન દીધું;
તેણે સુદામાના પગ પખાળી, પ્રીતે પાદોદક પીધું રે. ભક્તા.
પોતાને ઓઢવાની પીત પછેડીએ, લોહ્યા ઋષિના પાય;
ઉભા રહી કર વિંઝણો ગ્રહીને, વિકૃલ ઢાળે વાયરે. ભક્તા. ૧૦
થાળ ભરી વૈદર્ભી લાવ્યાં, ઘૃતપકવ પકવાન્ન;
શર્કરાસંયુક્ત ઋષિને, કરાવ્યાં પયપાનરે. ભક્તા.
શુદ્ધાચમન તંબોળ ખવરાવ્યાં, ધરી પ્રેમ શામળવાન;
વાધ્યું તે પ્રસાદ પ્રમાણે, આરોગ્યા ભગવાનરે. ભક્તા.
જે સુખ આપ્યું સુદામાને, તે હરિ બ્રહ્માદિકને નાપે; ૧૫
ફરી ફરી મુખ જુએ મુનિનું, આનંદ મુકુંદને વ્યાપેરે. ભક્તા.
સુદામાને ચિંતા મોટી, રખે દેખે કાયા કાંપે;
પેલી ગાંઠડી તાંદુલતણી તે, જંઘા નીચે લેઈ આંપેરે. ભક્તા.

વલણ

જંઘા નીચે ચાંપે ઋષિ, ગાંઠડી તાંદુલ તણી;
પ્રેમાનંદપ્રભુ પરમેશ્વરને, જાણ્યાતણી ગત્ય છે ઘણી. ૨૦

કડવું દ્વં-રાગ મલાર

ગોવિંદે માંડી ગોઠડી, કહોને મિત્ર અમારા;
સાંભળવા આતુર છું, સમાચાર તમારા. ગોવિંદે.
શે દુઃખે તમે દૂખળા, એવી ચિંતા કેહી;
મન મૂકીને કહો મને, મારા બાળસનેહી. ગોવિંદે.
કોઈ સદ્ગુરુ તમને મળ્યો, તેણે કાન શું કૂંક્યો; ૫
વેરાળી ત્યાગી થયા, સંસાર શું મૂક્યો. ગોવિંદે.
શરીર પ્રજાળ્યું જોગથી, તપે દુઃખે દેહી;
છો તે કિયે દુઃખે દૂખળા, મારા પૂર્વસનેહી. ગોવિંદે.
કે શત્રુ કોઈ માથે થયો, ઘણાં દુઃખનો દાતા;
કે કાંઈ ચોરીએ ગયું, તેણે નહિ સુખશાતા. ગોવિંદે. ૧૦
કાંઈ ધાતુપાત્ર કને નહીં, આવ્યા તુંબડું લેધ;
વસ્ત્ર નથી કાંઈ પહેરવા, મારા બાળસનેહી. ગોવિંદે.
કે સુખ નથી સંસારબું, કાંઈ કર્મને દોષે;
ભાભી અમારાં વઢકણાં, તે શું લોહીડું શોષે. ગોવિંદે.
કે શું ઉદર ભરાતું નથી, તેણે સૂકી દેહી; ૧૫
એ દુઃખમાં કીયું દુઃખ છે, મારા પૂર્વસનેહી. ગોવિંદે.
પછી સુદામોજી બોલિયા, પ્રભુને શીશ નામી;
તમારું અજાણ્યું કાંઈ નથી, છો અંતરજામી. ગોવિંદે.
અમને તો દુઃખ વિજોગનું, નહીં પ્રભુજી પાસે;
આજ હરિ હુંને જો મળ્યા, પિંડ પુષ્ટજ થાશે. ગોવિંદે. ૨૦

કડવું ૧૦મું—રાગ રામઘી

પછી શામળિયો ખોલિયા, તને સાંભરેરે,

હાજી નહાનપણાની પેર મને કેમ વિસરેરે.

આપણુ બે મહિના પાસે રહ્યા, તને. હાજી સાંદીપની ઋષિને ઘેર; મને.

અન્નભિક્ષા માગી લાવતા, તને. હાજી જમતા ત્રણે બ્રાત; મને.

આપણુ સૂતા એક સાથેરે, તને. સુખદુઃખની કરતા વાત. મને. ૫

પાછલી રાતના જાગતા, તને. હાજી કરતા વેદની ધુન્ય; મને.

ગુરુ આપણા ગામે ગયા, તને. હાજી જાયવા કોઈ મુન્ય. મને.

કામ દીધું ગોરાણિયે, તને. કહ્યું લઈ આવોને કાષ્ઠ; મને.

શરીર આપણાં ઉકળ્યાં, તને. હાજી માથે તપ્યો અરિષ્ઠ. મને.

સ્કંધે કહોવાડા ધર્યા, તને. ઘણું દૂર ગયા રણછોડ; મને. ૧૦

આપણુ વાદ વદ્યા ત્રણે ગાંધવા, તને. હાજી કાડયું મોટું ખોડ. મને.

ત્રણે ભારા ગાંધ્યા દોરડે, તને. હાજી આવ્યા બારે મેહ; મને.

શીતળ વાયુ વાયો ઘણો, તને. ટાઢે થરથર ટુંજે દેહ. મને.

નદીએ પૂર આવ્યું ઘણું, તને. ધન વરસ્યો મૂશળધાર; મને.

એકે દિશા સૂઝી નહીં, તને. થયા વીજતણા ચમકાર. મને. ૧૫

ગુરુજી ખોળવા નીસર્યા, તને. કહ્યું સ્ત્રીને કીધો તેં કેર; મને.

આપણને હૃદયશું ચાંપિયા, તને. પછે તેડીને લાવ્યા ઘેર. મને.

ગોરાણી ગૌ દોતાં હતાં, તને. હતી દોણી માગ્યાની ટેવ; મને.

મેં નિશાળેથી કર વધારિયો, તને. હાજી દીધી દોણી તતખેવ. મને.

જ્ઞાન થયું ગુરુપત્નીને, તને. તમને જાણ્યા જગદાધાર; મને. ૨૦

ગુરુદક્ષિણામાં માગિયું, તને. હાજી મૃત્યુ પામ્યો જે કુમાર. મને.

મેં સાગરમાં ઝંપાવિયું, તને. તમે શોધ્યાં સપ્ત પાતાળ; મને.

હું પંચાનન શંખ લાવિયો, તને. હાજી દૈત્યનો આણ્યો કાળ. મને.

સંયમની પુરી હું ગયો, તને. પછે આવી મળ્યો જમરાય; મને
પુત્ર ગોરાણીને આપિયો, તને. હજી પછે થયા વદાય. મને. ૨૫
આપણે તે દિનથી જૂદા પડ્યા, તને. હજી ફરીને મળિયા આજ.
હું તુંજ પાસે વિદ્યા લણ્યો, તને. મને મોટો કર્યો મહારાજ. મને.

વલણુ

મહારાજ લાજ નિજ દાસની, વધારો છો શ્રીહરિ,
પછી દરિદ્ર ખોવા દાસનાં, સૌમ્ય દૃષ્ટિ. શ્યામે કરી. ૨૬

કડવું ૧૧ મું—રાગ વસંત

સકળ સુંદરીઓ દેખતાં, ગોષ્ઠિ ગોવિંદે કીધી;
પછે દરિદ્ર ખોવા દાસનાં, ગાંઠડી દૃષ્ટિમાં લીધી. સકળ.ટેક
મનવાંછિત ફળ આજ હું પામ્યો, મિત્રજી મળવા આવ્યા;
ચતુર ભાભીએ ભેટ મોકલી, કહો સખા શું લાવ્યા. સકળ.
અઢળક ઢળિયોરે શ્યામળિયો, મુદિ તાંદુલ માટે; ૫
ઈંદ્રનો વૈભવ સ્હેજમાં આપ્યો, સ્વદંપ મુખડી સાટે. સકળ.
ચરણ તળે ચાંપી રહ્યા મુદામો, કૃષ્ણજી કહે છે કહાડો;
અમળોગ જો ભેટ ન હોય તો, દૂરથકી દેખાડો. સકળ.
એ દેવતાને દુર્લભ દીસે, જાણે જાદવ રાય;
જો પવિત્ર મુખડી પ્રેમે આપો, તો ભવની ભાવડ જાય. સકળ. ૧૦
ભગવાનની સ્ત્રીઓ ભર્મમાં ભૂલી, જૂએ મળી સમસ્ત;
અમૃતફળ સંજીવનમણિ, હરિ હોડે છે હસ્ત. સકળ.
આમ હરિ જ્યારે હાથ લગાડે, ઋષિ ખસેડે આમ;
ભક્તહેત પોતે દેખાડે, સઉને સુંદરશ્યામ. સકળ.
અવલોકવા ઉભી સઉ નારી, કર ધરી કનકનાં પાત્ર; ૧૫
જહુપતિને જાણે સઉ નારી, અમને આપજો તિલમાત્ર. સકળ.

સુદામો ચિંતામાં પડિયો, લજ્જા મારી જાશે;
 ભર્મ ભાંગશે તાંદુલ દેખી, કૈતક માફ થાશે. સકળ.
 સ્ત્રીને કહેથી હું થયો લોભી, તુચ્છ ભેટ અહિંયાં આણી;
 લજ્જા લાખ ટકાની ખોઈ, ઘર ઘાટ્યું ધણિઆણી. સકળ. ૨૦
 સુદામાના મનની શોચના, શ્યામળીએ સઉ જાણી;
 હસતાં ખસતાં પાસે આવી, તાંદુલ લીધા તાણી. સકળ.
 હેઠળ હેમની થાળી મેલી, વસ્તુ લેવા જગદીશ;
 છોડે છખીલો પાર ન આવે, ચીથરાં દશ વીશ. સકળ.
 પટરાણીઓ જોઈ અચરજ પામી, છે પારસ કે રત્ન; ૨૫
 અમરકળ કે સંજીવનમણિ, આવડું કીધું છે જતન. સકળ.
 કણ વેરાણા ને પાત્ર ભરાણું, જોઈ રહ્યો જીવતીનો સાથ;
 તાંદુલના કણ હૃદયે ચાંપી, જોડ્યા લક્ષ્મીનાથ. સકળ.
 સુદામા મેં આ અવનીમાં, લીધા બહુ અવતાર:
 આ તાંદુલનો સ્વાદ છે એવો, નથી આરોગ્યો એકેવાર. સકળ. ૩૦
 મોટા મોટા મિત્ર મેં જોયા, ધ્રુવ અંબારિષ પ્રહલાદ;
 આ તાંદુલનો એકે મિત્રે, દેખાડ્યો નથી સ્વાદ.
 તુચ્છ ભેટ ભારે કરી માની, વિચાર્યું ભગવાન;
 સાત જન્મ સૂધી સુદામે, નથી કીધાં પુણ્યદાન. સકળ.
 જન્યકે રૂપ થયા જગજીવન, પ્રીત હૃદમાં વ્યાપી, ૩૫
 મુખમાં મુદિ તાંદુલ મૂક્યા, દારિદ્ર્ય નાંખ્યાં કાપી.
 કર મરડીને ગાંડડી લીધી, સાથેનાં દુઃખ મોડ્યાં;
 જેમ જેમ ચીથરાં છોડ્યાં નાથે, ભવનાં બંધન તોડ્યાં. સકળ.
 જ્યારે તાંદુલ મુખમાં મૂક્યા, ઉડી છાપરી આકાશ,
 તેણે સ્થાનક સુદામાને થયા, સપ્ત ભૂમિના અવાસ. સકળ. ૪૦

ઋષિપત્ની થયાં રુક્મિણી સરખાં, સાંજ સરીખા પુત્ર;
 એ વૈલવને કવિ શું વખાણે, જેવું કૃષ્ણનું ઘરસૂત્ર. સકળ.
 બીજી મુઠીજ્યારે મુખમાં મૂકે, ત્યાં ગ્રહો રુક્મિણીએ પાણુ;
 એમાં શું ઓછું છે સ્વામી, અમને આપો ચતુરસુબળ. સકળ.
 અષ્ટ મહાસિદ્ધિ ને નવ નિધિ, તે મોકલી વણ માગી; ૪૫.
 તે સુદામો નથી જાણતા, જે લવની લાવડ લાગી. સકળ.
 હાથી ડોલે ને હુંડલી બોલે, ગુણિજન ગાયે સાખી;
 જડિત હિંડોળો હેમનો બાંધી, હીંચે છે હરિણાક્ષી. સકળ.
 હીરા રત્ન કનકમય કોટિ, હાર્યો દ્રવ્યે કુબેર;
 કોટિધવજ લાખેણાં વાજે, છાપન ઉપર ભેર. સકળ. ૫૦.
 વસણ

વાજે ભેર અખુટ ભંડારની, તુલ્યા શ્રીગોપાળરે,
 એમ રાત વાતમાં વહી ગઈ, થયો પ્રાતઃકાળરે. પર.

કડવું ૧૨મું—રાગ મેવાડો

શુકલ કહે સાંભળ રાજન, પરમ કથા પ્રૌઢી પાવન;
 વળી વિચારે કમળાપતિ, મેં સુદામા સરખું આપ્યું નથી.
 અકેકો કણ જે તાંદુલતણે, ઇંદ્રાસનપે મોંઘો ઘણો.
 દુર્બળ દાસના લાવની ભેટ, પરમ વિધિએ ભરાયું પેટ.
 હું એ સરખો થઈ વનમાં તાપું, વૈકુંઠની રિદ્ધિ એને આપું; ૫
 સોળ સહસ્ર સાથે રુક્મિણી, સેવા કરે સુદામા તણી.
 દ્વારિકા આપવા ઇચ્છા કરી, વળિ મુઠી શ્રીનાથે ભરી;
 ત્યારે રુક્મિણીએ સહાયો હાથ, અમે અપરાધ શો કીધો નાથ.
 સામું બેઠ રહ્યા દંપતી, સોળ સહસ્રમાં પ્રીછતી નથી,
 સકળ નારીને કરુણા કરી, તાંદુલ વહેંચી આપ્યા હરિ. ૧૦
 તેમાં મૂક્યો સ્વાદ અપાર, સ્ત્રી આગળ રાખ્યો મિત્રનો ભાર;

હાસ્ય વિનોદ કરતાં વહી શર્વરી, થયો પ્રાત સુદામે જાન્યા હરિ.
 મને વિદાય કરો જગજીવન, હરિ કહે પધારિયે સ્વામીન;
 વળી કૃપા કરજો કોઈ સમે, કાલે હાથે નરહરિ નમે.
 પ્રભુ પોણ લગી વોળાવા જાય, કોડી એક ન મૂકી કર માંય; ૧૫
 સત્યભામા કહે સુણો જાણવતી, કૃપણ થયા કેમ કમળાપતિ.
 ગ્રાહ્યણ વળી મિત્ર પાતાતણો દરિદ્ર દુઃખે પીડેલો ઘણો;
 તેને વાળ્યો નિર્મુખ પ્રી, રુદ્રમિત્રી કહે શું સમજે સુંદરી.
 બેલડિયે વળગ્યા વિશ્વાધાર, સુદામે જાતાં કર્યો વિચાર;
 એના વૈભવ આગળ વળિયો છેક, પણ મને ન આપી કોડી એક. ૨૦
 સ્ત્રીની ચારી મનમાં ધરી, પણ કાંઈક ગુમ મને આપશે હરિ;
 માધવ મારે વોળાવા ગયા, પછી સુદામેજી ઊભા રહ્યા.
 વિકુલજી હવે પાછા વળે, તવ ભેટીને રોયા શ્યામજી;
 વળ્યા કૃપણ ફરી મળજો કહી, પણ કરમાં કાંઈ મૂક્યું નહીં.
 ઋષિ સુદામે મૂક્યો નિર્વાસ, ચાલ્યો ગ્રાહ્યણ થઈને નિરાશ; ૨૫
 ઋષિ પામ્યો મનમાં સંતાપ, નિદા કરવા લાગ્યો આપ.
 હું માગવા આવ્યો મિત્ર કને, તેણે મૃત્યુ શે નાવ્યું મને;
 સ્ત્રીજિત નર તે શબ સમાન, રંગજો ઉપજાવ્યું અપમાન.
 એકાંતરા મળે જો અન્ન, કંદમૂળ કીજે પ્રાશન;
 ભૂખે મરે જાગક નહાનડાં, જવરાવિયે સૂકાં પાંદડાં. ૩૦
 પવન પ્રાશીને ભરીયે પેટ, નીચ પુરુષની કરીએ વેડ;
 કાષ્ટ કે તૃણનો વિક્રય કરી, અથવા પરધેર પાણી ભરી.
 અથવા વિષ પીને પોઠીએ, પણ મિત્ર કને કર નવ ચોટીએ;
 અજ્ઞચક્રવત મૂક્યું આજ, ખોઈ લાખ ટકાની લાજ.
 દામોદરે મને કીધી દયા, મૂળગા મારા તાંદુલ ગયા; ૩૫
 કૃપણને ધન હાથે ઘણું, એને નગર છે જ્ઞાના તાણું.

આંધી સુઠી ને મિત્રાચાર, મોટો નિર્દય નંદકુમાર;
એને આપતાં શું આશું થાત, હું દુર્ભગની ભાવઃ જાત.
સામા મળી મને ભેટયા હરિ, પાગ પખાળીને પૂજા કરી;
આસન વ્યંજન ભોજન ભલું, મુજ રાંકને કોણ કરે એટલું. ૪૦
એ સર્વ ધૂર્ત કપટીની સેવા, લટપટ કરી મારા તાંદુલ લેવા;
જેનું લે તેનો નવ રાખે ભાર, હરિને નિંદુ તો મને ધિષ્કાર.
જો ગોપીનાં મન લીધાં હરી, તો કમળાનું સુખ પામ્યાં સુંદરી;
ઋષિપત્નીનાં ખાધાં અન્ન, તો સાયુજ્યમુક્તિ પામ્યાં સ્ત્રીજન.
અંદન કુળજાળનું લીધ, સ્વરૂપ લક્ષ્મી સમાણું કીધ; ૪૫
જો ભાણપત્રનો કીધો આહાર, તો વિદુર તાર્યો સંસાર.
કૃપા કરી મને જગદાધાર, પણ માફે કર્મ કંઠોર અપાર;
વિવેક જ્ઞાન સુદામે અણું, ધન નાખ્યું તો સાફ થયું.
ધને કરી મદ મુજને થાત, ભક્તિ પ્રભુની ભૂલી જાત;
કૃષ્ણ મુજને કરુણા કરી, દારિદ્ર્યદુઃખ ન લીધું હરી, ૫૦
સુખમાં વ્યાપે કોઈ ને કામ, દુઃખમાં સાંભરે કેશવરામ.

વરણ

રામ સાંભરે વૈરાગ્યથી, ઋષિ જ્ઞાનઘોટે ચડયા;

વિચાર કરતાં ગામ આવ્યું, ધામ દેખી ભૂલા પડ્યા.

કડવું ૧૩ સું—રાગ રામઝી

શુકલ ભાષે હરિચણગ્રામજી, લીધું સુંદર કંચનધામજી;

મેડી અટારી અદ્ભુત કામજી, ઋષિ વિચાર ભૂલ્યો કામજી.

દાખ

કામ ભૂલ્યો પણ ગ્રામ નિષ્કે, ધામ કોઈ ધનવંતનાં;

એ ભુવનમાં વસતા હશે, જેણે એવ્યાં ચરણ ભગવંતનાં.

એવું વિચારી વિપ્ર વળિયો, બધું નગર અવલોકન કરી, ૫

ઋષિ ઇચ્છા આણી સર્વ જોતા, તે ભુવન પાછળ ફેરા ફરી.
 પછી સુદામો પડ્યા સાંસામાં, વિચાર કરે વેગળા જઈ;
 આ ભુવન કોણે કર્યા હશે, પર્ણકુટી મારી ક્યાં ગઈ.
 એ વિશ્વકર્મા રચી રચના, મનુષ્ય પામર શું કરે;
 કુટુંબ માફે ક્યાં ગયું, ઋષિ વામ દક્ષિણ ફેરા પ્રે. ૧૦
 કોઈ કીર્તિ ખોલે હસ્તી ડાલે, હયશાળામાં હય હણહણે;
 દાસી કનકકલશ ભરી પાણી લાવે, ઉભા અચુત સેવક આંગણે.
 હુંદુભી વાજે ઢોલ ગાજે, મંડપ તાંડવ થાય છે;
 મૃદંગ ધમકે ધુધરી ધમકે, ગીત ગુણજન ગાય છે.
 જોઈ સુદામે નિઃશ્વાસ મૂક્યો, કોઈ છત્રપતિનાં ઘર થયાં; ૧૫
 આશ્રમ ગયાનું દુઃખ નથી, પાણુ બાળક મારાં ક્યાં ગયાં.
 હોમશાળા રુદ્રાક્ષમાળા, મારી પત્રકુશની સાદડી;
 ગોપીચંદન સન્માર્જની ગઈ, વિપત્ત્ય આવડી કયમ પડી.
 દૈવની ગતિ ગહન દીસે, પડ્યો પ્રાણુ કર્મ આધીન;
 કુટુંબ વિટંબની વેદના, હુંને દૈવે દંડ્યો દીન. ૨૦
 તુટી સરખી ઝુંપડી, ને લુંટી સરખી નાર;
 સડયાં સરખાં છોકરાં, નવ મળ્યાં ખીજી વાર.
 સંકલ્પ વિકલ્પ કોટિ કરતાં, ઋષિ આવાગમન હિંડોળે ચડ્યા;
 બારીએ ખેસી પંથ જોતાં, નિજ કંથ સ્ત્રીની દૃષ્ટે પડ્યા.
 સાહેલી એક સહસ્ર લઈને, સતી ગઈ પતિને તેડવા; ૨૫
 જળાઝારી ભરીને નારી બાએ, બાણે હસ્તિની કલશ રેડવા.
 હંસગામિની ને હર્ષ પૂરણ, અભિલાષ મનમાં ઇચ્છ્યા;
 ઝાંઝર ઝમકે ધુધરી ધમકે, વાજે અણુવટ વીંછીયા.
 સુદામે જાણી આવી રાણી, ઈંદ્રાણી કે રુક્મિણી;
 સાવિત્રી કે સરસ્વતી, કે શકિત શિવશંકરતાણી. ૩૦

સાહેલી સહુ વીંટી વળી, પશ્ચિની લાગી પાય;
 પૂજા કરી પાલવ ગ્રહો, તવ ઋષિજી નાદા જાય.
 થર થર ધ્રુજે ને કાંઈ ન સૂજે, છૂટી જટા ઉઘાડે શીશ;
 હસ્ત ગ્રહેવા જાય સુંદરી, તવ ઋષિજી પાડે ચીસ.
 હું તો સેજે જોઈ છું ઘર નવાં, મને નથી કપટ વિચાર; ૩૫
 હું તો વૃદ્ધ ને તમો જોખન નારી, છે કઠણ લોકાચાર.
 ભોગાસક્ત હું નથી આબ્યો, મને પરમેશ્વરની આણુ;
 જાવા દો મને કાં દમો છો, તમને હજો કલ્યાણ.
 આંગણમાં કોઈ નર નથી, આ દીસે સ્ત્રીનું રાજ્ય;
 તમને પાપણીઓ પરમેશ્વર પૂછશે, હુંને કાં આણો છો વાજ્ય. ૪૦
 ઋષિપત્ની કહે સ્વામી મારા, તમે રખે દેતા શાપ;
 દારિદ્ર્ય થયાં નવાં ઘર થયાં, શ્રીકૃષ્ણચરણપ્રતાપ.
 એવું કહી કર ગ્રહીને ચાલી, તું સાંભળ પરિક્ષિત ભૂપ;
 સુદામો પેઠા પોળમાં, થયું કૃષ્ણ સરખું રૂપ.

વલણ

રૂપે ખીજા કૃષ્ણજી, જરા ગઈને જોખન આવિયું; ૪૫
 ખેલડિયે વળગ્યાં દંપતી, જાણે કામ જોડું લજવિયું. ૪૬

કડવું ૧૪મું—રાગ ધનાશ્રી

નિજ મંદિર સુદામો ગયા, તતક્ષણ કૃષ્ણજી સરખા થયા;
 દંપતી રાજ્યશોભાએ ભર્યાં, શ્રીકૃષ્ણે દુઃખ દોહેલાં હર્યાં.

દાળ

દોહેલાં ગયાં ને સોહેલાં થયાં, ભર્યાં ભવન લક્ષ્મી વડે;
 એક મુષ્ટિ તાંદુલ આરોગ્યા, તે લક્ષ જો નવ જડે.
 વસન વાહન ભવન ભોજન, ભૂષણ ભવ્ય ભંડાર; ૫
 ચામર, આસન, છત્ર ધિરાજે ઇન્દ્રનો અધિકાર.

મેડી અટારી છબાં જાળી, ઝળકે મીનાકારી કામ;
 સ્કાટિક મણિએ સ્થંભ જડ્યા છે, કૈલાસ સરખું ધામ.
 વિશ્વકર્મા ભૂલે પ્રહ્લા, બેઠાં ભવનનો ભાવ;
 માણેક મુકતા રત્ન હીરા, ઝવેર બેત્ય જડાવ. ૧૦
 ગોળી ગોળા ઘડા ગાગર, સર્વે કનકનાં પાત્ર;
 સુદામાના વૈભવ આગળ, કુબેર તે કોણ માત્ર.
 ત્યાં જાચકનાં બહુ બુથ આવે, નિર્મુખ કોઈ નવ જાચ;
 જેને સુદામો દાન આપે, લક્ષ્મણ તે થાચ.
 ઋષિ સુદામાના પુર વિષે, ન મળે દરિદ્ર કોચ; ૧૫
 કોટિધ્વજ ને લક્ષ્મીપત્ર, અકાળ મૃત્યુ ન હોચ.
 યદ્યપિ વૈભવ ઇન્દ્રનો પણ, ઋષિ રહે છે ઉદાસ:
 વિભોગ રાખે જોગનો, થઈ ગૃહસ્થ પાળે સંન્યાસ.
 વેદાધ્યયન અગ્નિહોત્ર હોમે, રાખે પ્રભુનું ધ્યાન;
 માળા ન મૂકે ભક્તિ ન ચૂકે, એવા વૈષ્ણવ ઋષિ ભગવાન. ૨૦
 સુદામાનું ચરિત્ર સાંભળે, તેનું દુઃખ દારિદ્ર્ય જાચ;
 ભવદુઃખ વામે મુક્તિ પામે, મળે માધવરાય.
 વીરક્ષેત્ર વડોદરું, ગુજરાત મધ્યે ગામ;
 ચતુર્વંશી જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ, ભટ પ્રેમાનંદ નામ.
 સંવત સત્તર આડવીસમાં, શ્રાવણ શુદ્ધી નિદાન; ૨૫
 તિથિ તૃતીયા ને ભૃગુવારે, પદબંધ કીધું આખ્યાન.
 ઉદર નિમિત્તે સુરત સેવ્યું, ને ગામ નંદરખાર;
 નંદીપુરામાં કીધી કથા, જથામુદ્ધિ અનુસાર.
 વલણું
 બુદ્ધિમાને કથા કીધી, કરનારે લીલા કરી;
 ભટ પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા, શ્રોતા બોલો જે હરિ. ૩૦

ॐ श्री हरिः

विवेचन

३६ व १६

૧-૨ કોઈ પણ ંથનો આરંભ કરતાં પહેલાં મંગલાચરણ કરવાનો પ્રાચીન ંથકારોનો રિવાજ છે. મંગલ એટલે કલ્યાણ. તેથી કલ્યાણની ધ્વિજાથી આરંભમાં કોઈ દેવની સ્તુતિ કરવી તેનું નામ મંગલાચરણ. મંગલાચરણ કરવાથી ંથની સમાપ્તિ નિર્વિદો થાય છે અને જે દેવની સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય તે દેવ ંથ લખવામાં સારી મુદ્દિની પ્રેરણા કરે છે એમ ંથકારો માને છે. આ રિવાજ પ્રમાણે કવિ પ્રેમાનંદ પણ સુદામાચરિત્રના આરંભમાં આ એ લીટીથી મંગલાચરણ કરી પોતાના ગુરુ, ગણપતિ, અંબામાતા અને સરસ્વતીનું સ્મરણ કરે છે, અને તેમની પાસેથી “ પ્રયજ ગતિ અને વિમળ મતિ ” માગે છે. ગુરુ અજ્ઞાનનો નાશ કરી જ્ઞાન આપનાર છે; તેમના આપેલા જ્ઞાનવડેજ ંથ લખવાની શક્તિ આવે છે; માટે પ્રથમ તેમનું સ્મરણ કરે છે. ગણપતિ વિદ્ય નાશ કરનાર દેવ છે. અંબાજી શક્તિસ્વરૂપ હોઈ શક્તિદાતા છે, અને સરસ્વતી વાણીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે, તેથી વિદ્ય નાશ થવા ંથ લખવાની શક્તિ આપવા, અને શુદ્ધ વાણી પ્રાપ્ત થવા કવિ ગણપતિ, અંબાજી અને સરસ્વતીનું સ્મરણ કરે છે. કાર્યારંભે દેવતા સ્મરણને માટે હિંદુશાસ્ત્રોમાં આમ કહ્યું છે:—

વિનાયકં ગુરં માનુંં વ્રહ્મવિષ્ણુમદેશ્વરાન્ ।

સરસ્વતીં પ્રજમ્યાદૌ સર્વકાર્યર્થસિદ્ધયે ॥

સર્વ કાર્યની સિદ્ધિને માટે કોઈ પણ કાર્યની શરૂઆતમાં ગણપતિ, ગુરુ, સૂર્ય, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર, અને સરસ્વતીને પ્રણામ કરવા જોઈએ.

૧. શ્રી-વ્રહ્મા, શેખા, માન અથવા મહતાસુર્યક શબ્દ. માન અથવા મહતા યતાવવાને નામની પહેલાં શ્રી મુકવામાં આવે છે. જેમકે,

શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીવિષ્ણુ, વગેરે. દરજ્જા પ્રમાણે નામની પહેલાં મૂકવાની શ્રીની સંખ્યા જુદી જુદી હોય છે. અતિશય મહત્તા બતાવવા ૧૦૦૦૮ કે તેથી પણ વધારે શ્રી નામની પહેલાં મૂકવામાં આવે છે; પરંતુ સામાન્ય નિયમ આ પ્રમાણે છે:—

षड्गुरोः स्वामिनां पंच द्वे भृत्येऽन्विमितारिपौ ।

श्रीकाराश्च त्रयो मित्रे एकैकः पुत्रभार्ययोः ॥

અર્થાત્ ગુરુના નામ આગળ ૬, પોતાના માલીકના નામ આગળ ૫, આકરના નામ આગળ ૨, શત્રુના નામ આગળ ૭, મિત્રના નામ આગળ ૩, અને સ્ત્રી તથા પુત્રના નામ આગળ ૧ શ્રી મૂકાય છે; પરંતુ આ નિયમ કાગળ લખતી વખતનો છે. સામાન્ય માનસૂચક તો એકજ શ્રી લગાડાય છે.

કેટલીક વખત નામની પછી પણ શ્રી મૂકવામાં આવે છે અને તે વખતે એનો અર્થ શોભા અથવા લક્ષ્મી થાય છે. જેમકે વનશ્રી—વનની શોભા, વિજયશ્રી—વિજયની લક્ષ્મી, વીરશ્રી—વીરપુરુષનું તેજ, તેમજ માતૃશ્રી, પિતાશ્રી એમ પણ લખાય છે.

गुरु—જ્ઞાનદાતા, જેની પાસેથી વિદ્યા ભણ્યા હોઈએ તે. ગુરુ એ પ્રકારના ગણાય છે. જેની પાસેથી વિદ્યાદાન લીધું હોય તે, અને ઈશ્વર—પ્રાપ્તિને માટે ધર્મોપદેશ જેની પાસેથી લીધો હોય તે. બન્ને ગુરુ સરખા પૂજનીય ગણાય છે. ગુરુ સર્વદેવમય છે તેથી દેવની પેઠે તેમને માન આપવામાં આવે છે, અને ગુરુદેવ કહેવાય છે. ભાવિક લોકો ગુરુને ઈશ્વરથી પણ અધિક માને છે, અને કહે છે કે—

गुरु गोविंद दोनो खडे, किसकुं लागुं पाय;

बलिहारी गुरुदेवकी, जिने गोविंद दियो बताय.

ઈશ્વરને ઓળખાવનાર ગુરુ છે તેથી ઈશ્વર કરતાં ઓરુની શ્રદ્ધતા વર્ણવી છે.

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुदेवो महेश्वरः ।

એમ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહેશ્વર એ ત્રણે દેવરૂપ ગુરુને છે એવું ગુરુગીતામાં કહેલું છે, તેથી પ્રેમાનંદ પણ પોતાના ગુરુને દેવ કહે એ વાજબી છે.

દેવ—(દિવ્ પ્રકાશવું, to shine).

ગુરુદેવ—ગુરુ એજ દેવ. (કર્મધારય સમાસ)

ગણુપતિ—ગણોના પ્રતિ. (પછી તત્પુરુષ). શંકર અને પાર્વતીના પુત્ર; વિદ્યવિનાશક દેવ; સર્વસિદ્ધિ-મંગળના અધિષ્ઠાતા. સર્વ શુભકાર્યના આરંભે ગણુપતિનું પૂજનસ્મરણ કરવાનો રિવાજ છે. એથી કાર્યસિદ્ધિ થાય, અને કાર્યમાં વિઘ્ન ન આવે એમ મનાય છે. ગણુ એ મહાદેવના અનુચરો, એક પ્રકારના દેવો છે, તેમનું ઉપરીપણું એમને આપેલું છે તેથી ગણુપતિ કહેવાય છે. અથવા ગણુ એટલે ટોળું, સમૂહ; જગતના તમામ ચરાચર પદાર્થના સમૂહના અધિષ્ઠાતા, ઈશ્વર. ગણુશંકરગણુમાં ગણુપતિને ઈશ્વરરૂપ માનેલા છે. પતિ (એમાં પા ધાતુ = રક્ષણ કરવું, to protect) એટલે પાલક, રક્ષણ કરનાર, માલીક. ગણુશ, ગળનન, વિનાયક, વિઘ્નરાજ, લંબોદર વગેરે ગણુપતિનાં બીજાં નામો છે. ગણુપતિને ચાર હાથ, બારે શરીર, મોટું પેટ, હાથીનું મોં અને સુંદ, ને એક દાંત છે. પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કરતાં એક દાંત ભાંગી ગયો હતો. એમને વાહન ઉદરનું છે, સિદ્ધિ ને યુદ્ધ બે સ્ત્રીઓ છે, અને લક્ષ તથા લાભ નામના બે પુત્રો છે. એ લખવામાં બહુ કુશળ હોવાથી વ્યાસ ભગવાને મહાભારત બનાવ્યું ત્યારે તે લખવાને ગણુપતિને બેસાડ્યા હતા. ગણુપતિને લાડુ બહુ ભાવે છે. ગણુપતિની ઉત્પત્તિ માટે એવી કથા છે કે, શિવજી તપશ્ચર્યા કરવા જવા તૈયાર થયા ત્યારે પાર્વતીએ કહ્યું કે અહીં મારું રક્ષણ કોણ કરશે ? માટે મને એક પુત્ર આપીને જાઓ. ત્યારે શિવજીએ કહ્યું કે તમે તમારી મેળે તમારી શક્તિથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરી લેજો. શિવજી ગયા પછી પાર્વતીએ પોતાના શરીરનો મેલ ઉતારી તેમાંથી એક પુત્ર ને એક પુત્રી ઉત્પન્ન કર્યાં. આ પછી નારદે જઈને શિવના કાન બંભેર્યા કે તમે તો જંગલમાં બેસા છો ને ઘેર તો છોકરાં ઉત્પન્ન થયાં છે. શિવ ભોળા હોવાથી પાછલી વાત ભૂલી ગયા, અને એકદમ ઘેર આવ્યા. આ વખતે પાર્વતી ઘરમાં સ્નાન કરવા બેસાં હતાં

અને બંને છોકરાંને બારણે ચોક્કી કરવા બેસાડ્યાં હતાં. મહાદેવ ધરમાં પેસવા જતા હતા તેમને પુત્ર-ગણપતિએ અટકાવ્યા. તેમ કરતાં યુદ્ધ થયું, તેમાં મહાદેવે ત્રિશૂળ મારી ગણપતિનું માથું ઉડાવી દીધું એટલે પુત્રી ઉપા-ઓખા નાસી ગઈ ને મીઠાની કોટડીમાં ભરાઈ ગઈ. મહાદેવ ધરમાં ગયા એટલે પાર્વતીએ પૂછ્યું કે મેં પુત્રપુત્રીને ચોક્કી કરવા બારણામાં બેસાડ્યાં છે ને તમે શી રીતે અંદર આવી શક્યા? મહાદેવે કહ્યું કે પુત્રપુત્રી કેવાં? પછી જ્યારે પાર્વતીએ પાછલી વાત યાદ દેવડાવી ત્યારે શિવજી પસ્તાવો કરી કહેવા લાગ્યા કે પુત્રનું મસ્તક તો મેં છેદી નાંખ્યું. આ સાંભળી પાર્વતી બહુ ક્રહપાંત કરવા લાગ્યાં ને કહ્યું કે મારા પુત્રને જીવતો કરી આપો. તે ઉપરથી મસ્તકની શોધ કરવા માંડી પણ તે તો ચંદ્રમંડળમાં પડ્યું હતું; તેથી એક હાથીનું મસ્તક કાપી લાવી ગણપતિના ઘડ ઉપર બેસાડી તેમને સજીવન કર્યા. પુત્રને આવો બેડોળ થયેલો જોઈ પાર્વતી શોક કરવા લાગ્યાં ત્યારે મહાદેવે વરદાન આપ્યું કે એ સર્વ દેવમાં પહેલાં પૂજાશે, અને દરેક ગુભ કામના આરંભમાં એનું આરાધન થશે.

સ્મરં— સ્મરણ કરું. (સ્મૃ to remember, સ્મરણ કરવું)

અંખા— માતા; દેવી; અહ્માંડમાં શક્તિરૂપે વ્યાપી રહેલી દેવી; ભવાની; પાર્વતી, અંબિકા. ગુજરાતની ઉત્તરે આમુ ઉપર એનું સ્થાનક છે. કાલિકા, ચંડી વગેરે ગુણ અને સ્થાન ઉપરથી એનાં ગુદાં ગુદાં નામ પડેલાં છે. એ શિવની પત્ની ગણાય છે અને દેવી ભાગવતમાં તેનું ઘણું મહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે.

સરસ્વતી—સરસ+વતી—વાણીની દેવી; અહ્લાની પુત્રી. એ કુમારી છે અને બહુ રૂપાળી હોવાથી અહ્લા મોહ પામી તેની પાછળ દોડ્યા હતા. તે ઉપરથી દેવોએ મળીને અહ્લાને શાપ દીધો હતો કે તે જગતમાં પૂજાશે નહિ. આથી અહ્લાની કોઈ પૂજા કરતું નથી ને પુષ્કરરાજ સિવાય કોઈ ઠેકાણે અહ્લાનું મંદિર નથી. સરસ્વતીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે વર્ણવેલું છે:—

*શુક્રાં બ્રહ્મવિચારસારપરમામાદ્યાં જગદ્વ્યાપિનીં
 વીળાપુસ્તકધારિણીમમયદાં જાઢબાંધકારાપહામ્ ।
 હસ્તે સ્ફાટિકમાલિકાં વિદધતીં પદ્માસને સંસ્થિતાં
 વંદે તાં પરમેશ્વરીં ભગવતીં બુદ્ધિપ્રદાં શારદામ્ ॥

સરસ્વતીને મોરનું અથવા હંસનું વાહન છે. એણે સંસ્કૃત ભાષા
 કિત્પત્ત કરી એમ કહેવાય છે.

૨. પ્રબળ—(પ્ર-વધારે+બલ) ધણી.

ગતિ—(ગમ્ to go, જવું+તિ ક્રિયાવાચક પ્રત્યય) જવાની-
 વિપ્રયમાં પ્રવેશ પામવાની ક્રિયા-શક્તિ. ગતિની પેઠે સંસ્કૃત ધાતુને તિ પ્રત્યય
 લાગીને મતિ, સ્થિતિ, કૃતિ વગેરે શબ્દો બનેલા છે.

. વિમળ—(વિ-નહિ+મલ મેલ.) મેલ વગરની, ચોક્ષી, સ્વચ્છ.

મતિ—(મન્ to think, વિચારવું+તિ) બુદ્ધિ.

૩. શુક્રસ્વામી—શુક્ર એજ સ્વામી. (કર્મધારય સમાસ.) શુક્રદેવ,
 શુક્રમુનિ. એ નામના ઋષિ. સ્વામીનો અર્થ ધણી અથવા માલીક થાય છે.
 અને ધણેભાગે સંતસાધુ કે બ્રાહ્મણના નામની સાથે તે શબ્દ મૂકાય છે.
 બ્રાહ્મણો અને સંતસાધુઓ પોતાનાં જ્ઞાન અને દૈવી ગુણોને લીધે જગતનું
 સ્વામિત્વ ભોગવવાને લાયક ગણાય છે.

શુક્ર એ વ્યાસના પુત્ર થાય. એ ગર્ભધોગી કહેવાય છે, કેમકે
 જન્મતાંની સાથેજ એમણે સંસાર ત્યાગ કર્યો હતો. એવી કથા છે કે,
 એક વખત પાર્વતીએ શિવને કહ્યું કે મને ગુપ્ત જ્ઞાન સમજાવો. ત્યારે
 શિવે કહ્યું કે બીજું કોઈ પ્રાણી સાંભળી જાય, માટે એકાંત વગર ન

*શ્વેતવર્ણવાળી, બ્રહ્મ વિચારમાં મગ્ન રહેનારી, જગતમાં વ્યાપી રહેલી, આદિ
 શક્તિ. એક હાથમાં પુસ્તક, અને એક હાથમાં સ્ફાટિકની માળા ધારણ કરનારી
 તથા એક હાથવડે ભકતને અભય વરદાન આપનારી, અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ
 કરનારી, કમળના આસન ઉપર બેઠેલી, બુદ્ધિ આપનારી, એવી પરમેશ્વરી ભગવતી
 શારદાદેવીને નમસ્કાર કરે છું.

બને. પછી જંગલમાંનાં બધાં પ્રાણીઓને કાઢી મૂકી શિવજી પાર્વતીને જ્ઞાન સંભળાવવા લાગ્યા; પણ તે વખતે શિવપાર્વતી બેઠાં હતાં ત્યાં એક ઝાડ ઉપર માળામાં એક પોપટનું બચ્ચુ બેસી રહ્યું હતું તેણે બધું સાંભળ્યું ને હુંકારો ભર્યો. પછી શિવ તેને પકડવા ગયા એટલે તે નાહું. શિવ પાછળ દોડ્યા તેથી ગભરાઈને તે બચ્ચાના જીવે પોપટનું ખોળીયું છોડી દઈ વ્યાસ મુનિનાં પત્ની બેઠાં હતાં તેમના ઉદરમાં પ્રવેશ કરી દીધો. શિવ બાર વર્ષ સુધી ત્યાં બેસી રહ્યા ત્યાં સુધી તેમનો જન્મ થયો નહિ. પછી વિષ્ણુએ આવી શિવના મનનું સમાધાન કર્યું ત્યારે તે ગયા. પછી વ્યાસપત્નીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે જન્મતાંજ આરભ્યાં સંસાર ત્યાગ કરી વૈરાગ્ય પામીને નાહા. વ્યાસ તેમને સમજાવી પકડી લાવવા આગળ ગયા પણ તે આગ્યા નહિ. છેવટ નર્મદાને કિનારે આશ્રમ બાંધીને રહ્યા ને તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. વ્યાસજી પણ ત્યાં પાસેજ નર્મદાની ત્રચ્ચે બેઠાં ઉપર આશ્રમ બાંધીને રહ્યા. એ વ્યાસ અને શુકદેવનાં સ્થાનક આંદોદથી સીતાર જતાં રસ્તામાં આવે છે, અને તે જગ્યાઓ બહુ સ્મરણીય છે. શુકદેવ પૂર્વ જન્મે પોપટ હતા, તેથી આ જન્મે પણ તેજ નામ પડ્યું. એમણે પરિક્ષિત રાજાને ભાગવતની કથા સંભળાવી સાત દિવસમાં મોક્ષ અપાવ્યો હતો. જનકરાજ પાસેથી એમણે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.

પરિક્ષિત—(પરિ-ચારે તરફ +ક્ષિત-ક્ષિણ થએલ; ચારે તરફ ક્ષિણ થએલ,) પાંચ પાંડવોમાંના અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુનો ઉત્તરાથી થયેલો પુત્ર. એ જ્યારે ઉત્તરાના ગર્ભમાં હતો ત્યારે અશ્વત્થામાએ તેના ઉપર બ્રહ્માસ્ત્ર છોડ્યું હતું; પણ શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શન મૂકી બ્રહ્માસ્ત્રથી તેનું રક્ષણ કર્યું હતું અને ગભમાં તેને દર્શન આપ્યું હતું. પછી જ્યારે જન્મ થયો ત્યારે તેણે શ્રીકૃષ્ણને ઝોળખી કાઢ્યા હતા. એ એક વખત શિકાર કરવા ગયા હતા ત્યારે ત્યાં ઘણી તરસ લાગવાથી શમીકંકણિના આશ્રમે પ્રાણી પીવા ગયા. તે વખતે ઋષિ સમાધિમાં બેઠા હતા તેથી ઘણી બૂમો પાડવા છતાં તે બોલ્યા નહિ, ને આશ્રમમાં ખીજું કોઈ માણસ હતું નહિ, તેથી ગુસ્સે થઈ ઋષિના ગળામાં એક મરેલો સાપ નાખી રાજા

આલતા થયા. આ વાતની ખબર ઋષિના શિષ્ય શૃંગી ઋષિને થઈ ત્યારે તેણે શાપ દીધો કે “મારા ગુરુના ગળામાં સાપ નાખનારનું મૃત્યુ આજથી સાતમે દિવસે તક્ષક નાગના કરડવાથી થશે.” ઋષિ સમાધિમાંથી જાગ્યા અને તેમને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે બહુ શોક કર્યો ને પરીક્ષિતને શાપ દીધાની ખબર કહેવડાવી. પરીક્ષિત પણ શોકાતુર થઈ ગંગાકાંઠે ગયા ને શુકદેવ પાસેથી સાત દિવસ સુધી ઈશ્વરના ધ્યાન સાથે ભગવાતની કથા એક ચિત્તે સાંભળી. સાતમે દિવસે ફૂલમાંના કીડા રૂપે આવી તક્ષકના કરડવાથી તે મરણ પામ્યા ને મોક્ષે ગયા.

પુણ્યપવિત્ર—પુણ્ય વૃક્ષે પવિત્ર (તૃતીયા તત્પુરુષ સમાસ).

પુણ્ય—પૂ to purify પવિત્ર કરવું.) ધર્મ કાર્ય.

પવિત્ર—(પૂ to purify પવિત્ર કરવું); સંધિકાર્યના નિચમ પ્રમાણે

પૂ નો **પવ્** થઈ **ત્ર** સાધનવાચક પ્રત્યય લાગ્યો) પાવન; શુદ્ધ.

દશમસ્કંધ—શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનો દશમો ભાગ. એમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું વર્ણન છે. એના ૮૦ મા અધ્યાયમાં સુદામાની કથા છે.

સ્કંધનો અર્થ ખલો પણ થાય છે અને ઝાડમાંથી જ્યાં આગળથી ડાળી ફૂટેલી હોય તે ભાગને પણ સ્કંધ કહે છે. ભાગવતના કર્તાએ ભાગવતને કલ્પવૃક્ષની ઉપમા આપી છે અને તેથી એક મુખ્ય ભાગને સ્કંધ કહ્યો છે. ડાળીમાંથી જેમ નાની નાની અનેક શાખાઓ ફૂટે છે તેમ દરેક સ્કંધમાં પણ ઘણા અધ્યાયો છે. ભાગવતની પ્રશંસા કરતાં એજ અર્થનું કહ્યું છે કે:—

નિગમકલ્પતરોર્ગલિતં ફલં

શુકમુખાદમૃતદ્રવસંયુતમ્ ।

પિબત ભાગવતં રસમાલયં

મુહુરહો રસિકા ભુવિ ભાવુકાઃ ॥

આમાં વેદને કલ્પવૃક્ષની ઉપમા આપી છે અને ભાગવતને તે કલ્પવૃક્ષનું રસમય ફળ કહ્યું છે. વિદ્વાનો પોતાના ગ્રંથને અને તેના

ભાગોને અર્થસૂચક નામો આપે છે. મહાભારતના ભાગોને પર્વ કહ્યા છે; કેમકે તેમાં શેરડીના પર્વ-પેરૈયાની પેઠે ક્રમે ક્રમે રસ ઓછો થતો જાય છે.

અધ્યાય—(અધિ+હ to learn અભ્યાસ કરવો) અમુક આખતમાં અભ્યાસ કરી શકાય એટલો ગ્રંથનો વિભાગ; પ્રકરણ; ભાગ.

સુદામા—(સુ સાર્+દામનુ દોરી) એક બ્રાહ્મણ, ઋષિ, શ્રીકૃષ્ણના પરમ મિત્ર, પણ દરિદ્રી અને ભક્ત. આ ગ્રંથમાં એનું ચરિત્ર વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

ચરિત્ર—(ચર્ to go, જવું.) જીવનના પ્રસંગો.

પ. સાંદીપનિ—એક ઋષિ; શ્રીકૃષ્ણ તથા સુદામાના ગુરુ. એમના આશ્રમમાં રહીને શ્રીકૃષ્ણ, સુદામા, અને બળરામ વિદ્યા ભણ્યા હતા.

સુરગુરુ—સુર દેવ. તેમના ગુરુ, બૃહસ્પતિ. (પૃષ્ઠી ત. સ.) એ બહુ વિદ્વાન છે તેથી સાંદીપનિ ઋષિને તેમની ઉપમા આપી છે.

વિદ્યાવંત અનંત—જેનો પાર ન જડે એટલી બધી વિદ્યાવાળા. (વિદ્ to know જાણવું ઉપરથી વિદ્યા-જ્ઞાન).

અનંત—(અન્ નહિ+અંત) જેનો અંત-છેડો નહિ તે. ધણાજ.

૬. તેને મઠ—(મઠ આશ્રમ) તેના આશ્રમમાં.

હળધર—હળ એટલે ખેડવાનું હળ તેને ધારણ કરનાર; બળદેવ; શ્રીકૃષ્ણના મહોટા ભાઈ. મૂશળ-સાંભેલું પણ એમનું હથીયાર છે, તેથી એ મૂશળધર પણ કહેવાય છે. બળરામ અને સંકર્ષણ પણ એમનાં નામ છે. બળરામને બદલે એકલા રામ પણ બોલાય છે. રામચંદ્ર. પરશુરામ અને બળરામ એ ત્રિવિધ રામ કહેવાય છે. એમણે જન્મના નદીને હળવતી ખેંચી મથુરા આગળ આણી હતી તેથી એ સંકર્ષણ-ખેંચનારા કહેવાયા. અર્વાચીન વિદ્વાનો આ ઉપરથી એમ માને છે કે એમણે જન્મના નદીમાંથી મોટી નહેર ખોદાવી હતી. દેવકીના ઉદરમાંથી આક્રમે ગર્ભ ખેંચાઈને

રોહિણીના ઉદરમાં ગયો જેથી એમનું નામ સંકર્ષણ પડ્યું એમ પણ કહેવાય છે. એ ગદાયુદ્ધમાં પ્રવીણ હતા અને સીમ તથા દુર્યોધનને એમણે ગદાયુદ્ધ શીખવ્યું હતું. એ નંદરાયના રોહિણીથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર થાય.

ભગવંત—(મગ પરમાત્માની શક્તિ; ઐશ્વર્ય, ઇશ્વરના ગુણો. તે છ પ્રકારના છે. ઐશ્વર્ય, વીર્ય, ચશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય + વંત વાળો. વત્ત ઉપરથી) છ પ્રકારની પરમાત્માની શક્તિઓ જેનામાં હોય તે ભગવાન. અહીં શ્રીકૃષ્ણ.

તેની—સાંદાપનિની.

વડો—મોટો.

વિદ્યાર્થી—(વિદ્યા + અર્થી) વિદ્યાની ઇચ્છાવાળો. નિશાળીયો; વિદ્યા એજ જેનો અર્થ-દ્રવ્ય છે તે (પ. ત. પુ. સ.) અર્થ યાચવું, માગવું ઉપરથી અર્થ શબ્દ થયો અને તેને **ઇન્** = વાળો અર્થનો પ્રત્યય લાગીને અર્થી શબ્દ થયો છે.

કહાવે—કહેવાય; એ નામથી બોલાય. (called).

પાટી લખી—પાટલા ઉપર લખીને. પ્રાચીન કાળમાં પાટલા ઉપર ધૂળ નાખીને તેના ઉપર વતરણા વતી અક્ષરો લખી ભણવાનો રિવાજ હતો. “ પાટલા પર ધૂળ નાખી નથી ” એટલે બિલકુલ ભણ્યો નથી, મૂર્ખ રહ્યો છે, એવી કહેવત પડી છે.

રામ—બળરામ. રામકૃષ્ણ—રામ અને કૃષ્ણ (દ્વંદ્વ સમાસ).

શ્યામ—શ્રીકૃષ્ણ. કાળા રંગના હતા માટે.

સંકર્ષણ—(કૃષ—to draw ખેંચવું) બળદેવ.

અન્નભિક્ષા—અન્નની ભિક્ષા (પછી તત્પુરુષ સમાસ.)

ભિક્ષા—(ભિક્ષ to beg માગવું.) ભીખ.

આશન કરે—ખાય.

અશન—(અશ to eat ખાવું) ખાવાની ક્રિયા, ભોજન. ધાતુને અન પ્રત્યય લાગીને ક્રિયાવાચક નામ બને છે. જેમ-વાચન, લેખન, અવલોકન, રક્ષણ વગેરે.

ભૂધર—(મૂ=પૃથ્વી+ધર ધારણ કરનાર. ધૃ ધારણ કરવું ઉપરથી)
પૃથ્વીને ધારણ કરનાર; ધર્મિય; અહીં શ્રીકૃષ્ણ.

મન લાવે—મનમાં ગમે. પસંદ પડે.

સ્વર—ઉચ્ચાર. વેદના મંત્રો બોલતી વખતે અમુક પદ્ધતિ પ્રમાણે
ઉંચા નીચા સુરથી જે અવાજ કાઢવામાં આવે છે તે. એ મંત્રો બોલતી
વખતે કાળમાન સાચવવાને જુદી જુદી રીતે હાથ હલાવવાનો રિવાજ હોય છે.

સાથે સ્વર બાંધીને ભણતા—વેદ મંત્રો ભણતી વખતે એક
સરખા સો સાથે અવાજ કાઢતા.

ધુન્ય—(ધ્વનિ) મોટો અવાજ (ધ્વન્ અવાજ કરવો. to make
a sound ઉપરથી.)

સાથરે—પથારી ઉપર. સાથરો=પથારી (સ્ત્ર પાથરવું ઉપરથી.)

શયન કરતા—સૂઈ જતા.

શયન—(શિ to lie down સૂઈ જવું) સૂઈ જવું તે.

મોરલીધર—મોરલી વાંસળીને ધારણ કરનાર, વાંસળી વગાડનાર
શ્રીકૃષ્ણ.

બળ—બળદેવ.

મુન્ય—મુનિ, ઋષિ; મુદ્દામા.

ચૈદ્રવિદ્યા—ચાર વેદ. (ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ)
ચાર ઉપવેદ (આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વ વેદ અને સ્થાપત્યવેદ,) અને ૬
વેદાંગ-વેદનાં અંગો (શિક્ષા, કલ્પ, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત અને છં
શાસ્ત્ર) મળીને ૧૪ વિદ્યાઓ થાય છે. અથવા ખીજી રીતે ૪ વેદ, ૬
વેદાંગ અને ન્યાય, મીમાંસા પુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્ર મળી ચૈદ્ર. પણ
કવિશ્રી દયારામ આ પ્રમાણે ગણાવે છે. :—

છાપ્પય

બ્રહ્મજ્ઞાન, રસાયન બિધિ, પઠી બેદહ જાને,
જ્યોતિષ, વ્યાકરણ, જલ તરીઓ, ગતિ ધનુ પહિયાને.

દિવ્ય ખરન લખીઓ, રુ ચિત્ર, તુરી, ભેદાસન દહ;

કોકકલા બોધન, પ્રકાશનટ, ચોરીપ્રખીન બડ;

ગીન ચૌદહ બિદ્યા યહ સકલ, બહુ શ્રમ કરી કયુ હિય જટી;

તહુ ભક્તિ ન જા અજરાજ તોં, ચતુરા ચારુ નકકટી. ”

અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન, રસાયન વિદિ, વેદ પદ્ધતિ, બ્યોતિષ, વ્યાકરણ, પાણીમાં તરવું, ધનુર્વિદ્યા, સુંદર અક્ષર લખવા, ચિત્ર, ઘોડા પર બેસવું, આસનના ભેદ, કોકકળા, નટવિદ્યા, ચોરી કરવામાં પ્રવીણતા, એ ચૌદ વિદ્યા. પણ દયારામ કહે છે કે મજરાજની ભક્તિ વગર એ નાક કપાયલી રૂપાળી સ્ત્રી જેવી છે.

ગુરુદક્ષિણા—ગુરુને માટે દક્ષિણા. ગુરુ દક્ષિણામાં શ્રીકૃષ્ણે ગુરુ પત્નીને તેમનો પુત્ર જળમાં ડૂબી ગયો હતો તે આણી આપ્યો હતો. અસલના વખતમાં ગુરુઓ ભણાવ્યા બદલ કંઈ પગાર લેતા નહિ, પણ ભણી રહ્યા પછી વિદ્યાર્થી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જે કંઈ આપતો તે ગુરુ લેતા. અભ્યાસ દરમ્યાન વિદ્યાર્થી ગુરુને ઘેરજ રહેતો અને પોતાને માટે તથા ગુરુને માટે ભિક્ષા માગી લાવતો. તે ગુરુની સેવા કરતો તથા ગુરુના ધરનું કામકાજ કરતો. (ચતુર્થી તત્પુરુષ સમાસ.)

વિકુલ—ભગવાન, શ્રીકૃષ્ણ. કવિ દયારામ પોતાના સતસૈયા—અંધમાં પ્રભુને વિજ્ઞપ્તિ કરતાં કહે છે કે:—

હરિ વિકુલ અંધમોહારણ—દત્તાત્રિક નિજ નામ,

અર્થ કહા યહ શબ્દકો, કહો કૃપા કરી સ્વામ. ”

એ પ્રણામે પ્રભુને શબ્દના અર્થ પૂછીને પછી પોતે ટીકામાં વિકુલ શબ્દનો અર્થ કરી બતાવે છે કે “ **વિ** જ્ઞાન વાયક છે, **ઠ** શૂન્ય વાયક છે અને **લ** ગ્રહણ વાયક છે, માટે જ્ઞાન શૂન્ય જે હોય તેનું પણ ગ્રહણ કરે—શરણે રાખે તે વિકુલ. ”

થયા વિદ્યાર્થ—વિદ્યાય થયા; રજા લાંબને પોતાને ઘેર ગયા.

વિદ્યાર્થ—વદાય.

વિશ્વાધાર—(વિશ્વ+આધાર. ઘૃ ધારણ કરવું to support જગતના આધારરૂપ, શ્રીકૃષ્ણ (પટ્ટી તત્પુરુષ સ)

મા'નુભાવ—મહાનુભાવ; ધણી શક્તિવાળા (**મહાન** + **અનુભાવ** શક્તિ) (સુદામો)

ગદગદ કંઠે—ખોલતાં ખોલતાં રડાઈ જવાય એવી રીતે ગળગળા થઈ જઈને. કંઠ શબ્દનો અર્થ ગળું થાય છે, પણ અહીં કંઠથી થતું કાર્ય, અવાજ એવો અર્થ લેવો પડે છે. આવી રીતે સંબંધ ઉપરથી શબ્દનો ખીન્ને ઘટતો અર્થ લેવાની વૃત્તિને **લક્ષણ** કહે છે. “ માથા ઉપર સૂર્ય આવ્યો છે,” એટલે માથા ઉપરના આકાશમાં સૂર્ય આવ્યો છે, મધ્યાહ્ન થયા છે; “ અમુક વિદ્વાનની કલમ ઝળકી ઉઠે છે,” એટલે તેનું લખાણ ઝળક્યું છે; એ વગેરે એનાં દૃષ્ટાંત છે.

મુરારિ—(**મુર** + **અરિ** દુશ્મન) મુર નામના દૈત્યને મારનાર, શ્રીકૃષ્ણ. (પછી તત્પુરુષ). દેવ અને મોરારિ બંને સંબોધન વિભક્તિમાં છે.

સદૈવ—(**સદા** + **૯વ**) હંમેશાં.

ચરણ—(**ચર** + **to walk** ચાલવું) ચાલવાનું સાધન, પગ.

મનસા—(**મનિષા**) મનોવૃત્તિ, મનની ભાવના, અહીં ભક્તિ. લીટી ૧૫ થી ૧૯ સુધીમાં કૃષ્ણ અને સુદામાને છુટા પડતી વખતે જે લાગણી થઈ આવી તેનું વર્ણન કર્યું છે. કૃષ્ણ ફરીથી મળવાની માગણી કરે છે અને સુદામો હંમેશાં પ્રભુની ભક્તિ માંગે છે.

૧૯ પુરી—શહેર.

વાસી—વસાવી. (**વસ** વસવું, રહેવું. **to dwell**) કૃષ્ણનો જન્મ મથુરામાં થયો હતો, ત્યાં ઘણો કાળ રહ્યા પછી પશ્ચિમ સમુદ્રને કાંઠે દ્વારિકા વસાવીને ત્યાં તેમણે રાજધાની કરી હતી.

૨૦ ગૃહસ્થાશ્રમ—(**ગૃહ** ઘર+**સ્થા** રહેવું **to stand**) ઘર માંડીને રહેનાર તે **ગૃહસ્થ+આશ્રમ** (**આ+શ્રમ** થાકી જવું. **to be fatigued**) સ્થાન, મઠ; ઇવનની એક સ્થિતિ. હિંદુઓમાં ઇવનના ચાર વિભાગ કરેલા છે. તેમાંના દરેકને આશ્રમ કહે છે. ૧ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ. ગુરુને ઘેર રહી વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો સમય; ૨ ગૃહસ્થ આશ્રમ—ભણી રહ્યા પછી સ્ત્રી પરણી ઘર માંડી રહેવાનો તે સંસાર વ્યવહાર ચલાવવાનો

સમય; ૩ વાનપ્રસ્થ આશ્રમ—સંસારમુખ ભોગવી સ્ત્રી સાથે કે એકલા વનમાં જઈ રહેવાનો તે ધીમે ધીમે સંસાર ઉપરથી આસક્તિ ઉઠાવી લેવાનો સમય; ૪ સંન્યાસ આશ્રમ—સંસાર ઉપરથી સંપૂર્ણ આસક્તિ ઉઠી ગયા પછી ભગવાં ધારણ કરી બ્રહ્મચિંતનમાં આક્રીનું આયુષ્ય પૂરું કરવાનો સમય.

જેનું—સુદામાનું.

સંન્યાસી—(સમ+નિ+જસ to throw, to reject the world) સંસાર ઉપરથી બિવ્રદુલ આસક્તિ વગરનું. (મન). સુદામાએ સંસાર માંડ્યો હતો; પણ તેનું મન સંન્યાસીના જેવું હતું.

૨૧ પતિવ્રતા—પતિ સેવા એજ જેનું વ્રત છે એવી સ્ત્રી, ધણી ને વદાદાર બેરી. પોતાના ધણી સિવાય બીજા પુરુષની મનથી પણ દમ્બા ના રાખનારી સ્ત્રી.

પત્ની—સ્ત્રી. ધણીઆણી.

પાવન—પવિત્ર. ધર્મિષ્ઠ. (પૂ પવિત્ર કરવું to purify)

પ્રભુ કરી પ્રીછે—પરમેશ્વર સમાન માને.

૨૨ સ્વામીસેવા—સ્વામી-ધણીની સેવા, (પછી તત્પુરુષ સમાસ)

વાંછે—(વાઙ્છ to desire હચ્છવું) હચ્છે.

માયામુખ—માયાનું મુખ. સંસારના વૈભવાથી મળતું મુખ.

(પછી તત્પુરુષ)

માયા—મનુષ્યને મોહ ક્રિપા કરી સંસારમાંનાખનારી પરમાત્માની શક્તિ.

હચ્છે—(હષ્ હચ્છ હચ્છવું. to wish)

૨૩ દરિદ્ર—(સં. દારિદ્ર્ય) ગરીબ. અહીં ગરીબાઈ; કંગાલીયત.

ભરીયાં—ભરેલાં (મૂ ભરવું. to fill)

દુઃખ...ભરીયાં—દુઃખ અને દરિદ્રતાથી ભરેલાં, ધણાંજ ગરીબ અવસ્થાવાળાં, કંગાલ.

૨૪ શીતળા—સંયત્ની દેવી. એ દેવીની જેના ઉપર અવકૃપા થાય તેના આગકને બળીયા નિકળે છે એમ બૈરાં માને છે, તેથી તેને

પ્રસન્ન રાખવાને શ્રાવણ શુદ્ધ કે વદ ૭ ને દહાડે ટાઢું ખાય છે ને ઘરમાં ચૂલો સળગાવતાં નથી. એ તિથિને શીતળાસાતમ કહે છે.

અમી છાંટો નાંખ્યો—ખાળક ન મરે માટે તેના પર અમૃતના છાંટો નાખ્યા. અર્થાત્ સુદામાને ત્યાં મૂળમાં તો દરિદ્રાવસ્થા અને તેમાં શીતળાએ બધાં ખાળકને જીવતાં રાખ્યાં. ભૂખ વેઠવા છતાં મીઠી નજરથી દયા ભાવ રાખી કોઈને મરવા ન દીધાં. જેને ત્યાં ખાવાનું ન હોય તેને ત્યાં સંતતિ ઘણી હોય છે. એ દરિદ્રતાની નિશાની છે ને તેથી કવિએ ટકોર મારી છે.

અમી—(અમૃત (અ+મૃ મરવું) nectar) એક ધણોજ મીઠો પદાર્થ જે સ્વર્ગમાં હોય છે ને તે જે પીયે તે અમર થાય છે. એ પીવાથી દેવો કોઈ દિવસ મરતા નથી; માટેજ દેવને અમર કહે છે.

૨૫ **અળયકવ્રત**—કોઈની પાસે કંઈ માગવું નહિ એવું વ્રત, ટેક. (પટ્ટી તત્પુરુષ)

અળયક—અ+યાચક, (યાચ્ માગવું to beg) નહિ માગનાર. ધાતુને અક પ્રત્યય લાગીને કર્તૃવાચક નામ થાય છે. જેમકે—યાચક-માગનાર, રક્ષક-રક્ષણ કરનાર, વાચક-વાંચનાર, પાચક-પકાવનાર, વગેરે.

હરિ વિના હાથ ન ઝોઢે—પરમેશ્વર સિવાય ખીંગની પાસે ભીખ માંગે નહિ, ફક્ત ઈશ્વરનીજ યાચના કરવી હોય તો કરે. આગળ ઉપર સુદામો શ્રીકૃષ્ણની યાચના કરવા જવાનો છે, માટે કવિ “હરિ વિના” લખે છે; ઈશ્વર પાસે યાચના કરવાથી અયાચકવ્રત ભંગ થતું નથી એ કહેવાનો આશય છે.

હાથ ઝોઢવો—દાન લેવું; દાન લેવાને હાથ લાંબો કરવો.

૨૬ **આવી મળ્યું**—વગર માગ્યે જે કંઈ મળી આવ્યું હોય તે; માઝ્યા વગર કોઈ કંઈ અનાજ વગેરે આપી જાય તે; અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલું કંઈ ખાવાનું.

અશન કરે—ખાય. (અશ્ ખાવું to eat)

૨૭ **ઋષિ**—અહીં સુદામો.

સંતોષ—(તુષ સંતોષ પામવો to satisfy)

ધરસૂત્ર—ધર સંસાર (ગૃહ+સૂત્ર) સૂત્રનો અર્થ દોરી થાય છે. અહીં જે રીતરિવાજ અથવા આવશ્યક યીજોથી ધરનો સંસાર વ્યવહાર ચલાવવામાં આવે છે તે.

પોઢે—સૂવે.

૨૮ **ઋષિપત્ની**—સુદામાની સ્ત્રી. (પત્ની તત્પુરુષ)

પૂરૂં પાડે—પોપણ કરે.

કડવું ૨ જી

૧ **નરપતિ**—(નર+પતિ) નરનો પતિ; રાજા. અહીં પરીક્ષિત. (પત્ની તત્પુરુષ)

નિર્મળ—(નિર્ નલિ+મલ મેલ) મેલ વગરની, ચોક્ખી; દોષ રહિત. (મતિનું વિશેષણ)

રતી—સોનું રૂપું જોખવાનું એક વજન. ચણોડી જેટલું તોલ. તે ઉપરથી સહેજ જેટલું, લગભગ પણ; જરાક, બિલકુલ.

૨ **જેનું**—સુદામાનું.

જતી—(સં. યતિ. યમ દાખમાં રાખવું to control ઉપરથી) મનને કબજામાં રાખનાર; યોગી, હાલ યતિ અથવા જતી શબ્દ જૈન સાધુઓને માટે વપરાય છે. સામાન્ય અર્થ સંન્યાસી, મન સંન્યાસીના જેવું છે, એટલે કે સંસાર ઉપર બિલકુલ આસક્તિ નથી.

૩ **મુનિ**—જે મોઢેથી બિલકુલ બોલે નહિ તે. સાધારણ અર્થ ઋષિ. અહીં સુદામા. મુનિ શબ્દ ઉપરથી **મૌન** શબ્દ બન્યો છે, તેનો અર્થ મોઢેથી ન બોલવાનું વ્રત એવો થાય છે. સુદામા યાચના કરવા ગયો છતાં કંઈ માગતો નથી તેથી મુનિ શબ્દ વાજબીજ વાપર્યો છે.

મર્મ—મનની વાત, હિંમત બેદ.

લહે—ગળે, સમજે.

મેલોધેલો—ચોક્ખા રહેતાં ન આવડે એવો. અફલ વગરનો; મૂર્ખ.

દરિદ્રી—ગરીબ; પૈસે ટકે ખાલી.

સુદામો મેલોધેસો રહેતો અને દરિદ્રી હતો, તેથી લોક તેને મૂર્ખ ધારતા, પણ તે તો સંસાર ઉપર અતિ વૈરાગ્ય આવવાથી જાણી જોઈને તેમ રહેતો.

૪ આપે—એ ક્રિયાપદનું કર્મ “દાન” અધ્યાહાર છે.

ત્રણે દુઃખે કરી—ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો વડે. આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિ; અથવા આધિભૌતિક, આધિદૈવિક ને આધ્યાત્મિક એ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ.

કાપે—કટ પામે. કાપેને બદલે કાંપે શબ્દ હોવો જોઈએ—કાંપે એટલે દુઃખથી શરીર ટુટે.

૫ ભિક્ષા—(ભિક્ષ્ બીખ માગવી. to beg)

કામની—(કામિની, કમ ચલાવું, to love) સ્ત્રી. (સુદામાની)

કોનાં—બીજા લોકોનાં. કોઈનાં.

સુદામા કંઈ કામ ધંધો કરતા નહિ, તેથી તેમની સ્ત્રી ભિક્ષા માગી લાવતી ને લોકનું કામકાજ કરી ઘર નભાવતી.

૬ જેમતેમ કરીને—મદા મુશીબતે.

નિજ—પોતાનું.

પોષે—(પુષ્ પોષણ કરવું, to nourish) કુટુંબનું પોષણ કરે.

સ્ત્રીજન—સ્ત્રી. (સુદામાની). સામાન્ય નામના અર્થમાં અથવા વર્ગમાંની કોઈ વ્યક્તિના અર્થમાં “જન” પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે—પક્ષીજન, સાધુજન, સ્ત્રીજન, દાસીજન, વગેરે—

“ નજ કહે હો, પંખીજન,

શરીર સુનાનું ચાંચ રતન ” (નજાખ્યાન).

આવે દેકાણે “જન” શબ્દનો અર્થ “માણસ” સંવાનો નથી.

૭ સહું—(સહ to bear સહન કરવું) સહન કર્યું, વેડ્યું.

પુરમાં—શહેરમાં.

જડતું રહેવું—મળતું—પ્રાપ્ત થતું અંધ થયું. કાઠીઆવાડ તરફ મળી આવવું ને “જડતું” કહે છે. આ તરફ આવાઈ ગયેલી વસ્તુ પાછી સાથમાં આવે તેને જડતું કહે છે.

૮ ઉપવાસ—(**ઉપ+વસ**—ભૂખ્યા રહેવું) કંઈ ખાધા પીધા વગરનો દિવસ.

ત્યાં સુધી થોડું ઘણું પણ ખાવાનું મળતું ત્યાં સુધી સ્ત્રી સુદામાને કંઈ કહેતી નહિ. પણ ત્યારે બીલકુલ મળવાનું અંધ થયું અને લાગટ બે દિવસ સુધી કંઈ ન મળવાથી આળોકને ઉપવાસ કરવા પડ્યા, ત્યારે સ્ત્રી સુદામાની પાસે કહેવા આવી.

૯ વિનવું—વિનંતિ કરું. (**વિ+નમ** વિશેષ નમવું. પગે લાગીને કહેવું)
ઝેડી બે હાથ—બે હાથ ઝેડીને, પગે લાગીને.

અબળા—(**અ+બલ**, **બલ**=જેતરું નારી જતિનું ઉપ.) અળ વગરની. સ્ત્રી, (સુદામાની).

સાંભળીએ—સાંભળો, (માનાથે અર્થાથ ઉપ.)

નાથ—ઘણી-પતિ. (સંબોધન).

૩૦ કરે રૂદન—રૂદન કરે; રડે. (**રૂદ** to cry, રડવું).

૩૧ કંદમૂળ—વનસ્પતિનો જમીનની અંદર થતો ભાગ જે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે તે; સુરણ, અરાકા, શકરીયાં વગેરે.—ગોળ કે ચપટું થાય તે કંદ કહેવાય, ને લાંબુ પાતળું થાય તે મૂળ કહેવાય. સુરણ રતાળું કંદ. ને મૂળા મૂળ. મૂળ ઉપરથીજ મૂળો શબ્દ થયેલો છે. કંદમૂળને પાણી ચૂસનાર મૂળીયાંના રેસા જુદા હોય છે. ભાષામાં કંદમૂળ શબ્દ સાથેજ વપરાય છે. (કંદ સમાસ). કંદમૂળ કે ફળ કંઈ મળ્યું નહિ; એ કહેવાનો અર્થ એ છે કે ગામમાંથી ભીખ માંગતાં તો કંઈ મળ્યું નહિ; પરંતુ જંગલમાંથીયે કંઈ મળ્યું નહિ; કેમકે નસીબ જોગે જંગલ પણ સુકાઈ ગયું. અથવા જંગલમાં હતું તેટલું બધું ખોડી ખાધું.

લેઈ રહે જળ—જળ લઈને રહે; આખો દિવસ ફક્ત પાણી પીને ગુજારે.

૧૨ સુખશય્યા—(શય્યા પથારી. શી સૂઈ જવું. to lie down) સુખને સાટે પથારી; સુખે સૂઈ રહેવાની સારી પથારી. (ચતુર્થી તત્પુરુષ)

ભૂષણ—(ભૂષ to adorn શણગારવું.) ઘરેણું, અલંકાર.

પટકુંળ—(પટ વસ્ત્ર+કુલ સમૂહ) વસ્ત્ર, લૂગડાં. કિંમતી વસ્ત્રો.

સાનુકુંળ—અનુકુંળ, મળતા વિચારતા; દયાદષ્ટિવાળા. અનુકુંળ શબ્દજ ખરો છે. સ+અનુકૂલ એમ સ ઉમેરવાની જરૂર નથી.

સુદામાની સ્ત્રી એમ કહેવા માગે છે કે સુખશય્યા. ઘરેણું, સારાં સારાં લૂગડાં એ બધું મળે તેને માટે પ્રભુ ક્યારે અનુકુંળ થશે, અર્થાત્ આરે કૃપા કરશે ?

૧૩ ભૂખ્યાં...સુખ— બાળક ભૂખ્યાં હોય અને ઘરમાં કંઈ ખાવાનું ન હોય તેથી માતાના મોઢા સામે દયામણું મોં કરીને જુએ; જાણે એમ કહેતાં હોય કે ભૂખે રહેવાનું નથી માટે હવે શું ખાઈએ ? બાળકને ખાવાને કંઈ આપવા જેવું ન હોય ત્યારે સુદામાની સ્ત્રી સુદામાને તે દુઃખની વાત કહે.

૧૪ અળખામણી—(અલક્ષમાના. લક્ષ to see જોવું. ધ્યાન આપવું) ધ્યાન આપવા લાયક નહિ એવી; અણગમતી. સુદામાને સંસાર વ્યવહારની વાતો રચતી નથી. છતાં કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો, તેથી સુદામાની સ્ત્રીને પોતે અળખામણી લાગશે એવો ડર લાગે છે.

સ્વામી—(સ્વામિન) માલીક, પતિ. આહો સુદામો. (સંબોધન)

જુઓ...ભણી—આપણા ઘર ભણી જુઓ, અર્થાત્ ઘરની સ્થિતિ કેવી છે તેની તપાસ કરો. ઘરની દારિદ્રાવસ્થાનું વર્ણન હવે પછી સુદામાની સ્ત્રી કરે છે. અંધી વાત ખરી છે તેની ખત્રી કરાવવા આમ કહે છે.

૧૫ ત્રાતુપાત્ર—ત્રાતુનું વાસણ. (પટી તત્પુરુષ.) તાંબાપિત્તળનાં વાસણો. (પાત્ર-વાસણ. પા-પાણવુ to protect+ત્ર સાધનવાચક પ્રત્યય અર્થાત્ પદાર્થનું રક્ષણ કરવાનું સાધન. એવા બીજા શબ્દો નેત્ર (ની દોરવું,

to lead દોરીને લઈ જવાનું સાધન, આંખ.) **વાદિત્ર**, (વદ્ બોલવું, to speak) વગાડવાનું-બોલવાનું સાધન, વાજું. **છત્ર** (છદ્ ઢાંકવું, to cover) ઢાંકવાનું-છાયા કરવાનું સાધન, છત્રી વગેરે.

કરસડાવા—હાથમાં પકડવા.

હાથમાં ઝાલવા પુરતું પણ ધાતુનું વાસણ નથી, અર્થાત્ ભાંગ્યું ટૂટ્યું એક પણ ધાતુનું વાસણ નથી.

સમખાવા—સમખાવા પુરતું એક સાબું વસ્ત્ર નથી, અર્થાત્ અધાંજ લૂગડાં કાઢી ગયેલાં છે.

સમ—(શપથ) સોગત.

૧૬ **જેમ...ખાડુવાં**—ખાણી વિના વાડીમાંનાં ઝાડની જેવી દશા થાય અર્થાત્ તે જેમ સુકાઈ જાય, તેવી દશા અન્ન વિના બાળકોની થઈ છે.

સાડી—(વાટિકા) નાનો અગીચો.

ઝાડુવાં—નાનાં નાનાં ઝાડ.

વિણુ—(વિના) વગર, સિવાય.

ખાડુવાં—(વટુક) નાનાં નાનાં છોકરાં, ગરીબ બિચારાં છોકરાં.

અન્ન—અનાજ, ખોરાક, પોષણને માટે ખાવાની કોઈ પણ વસ્તુ. અન્ન ચાર પ્રકારનું છે લેઘ (ચાડીને ખાવાનું), યોષ્ય (ચૂસીને ખાવાનું), આય (દાંતે ચાવીને ખાવાનું), અને પેય પીવા યોગ્ય. ‘**અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પચામ્યન્નં ચતુર્વિધં**’ અર્થાત્ હું વૈશ્વાનર-જડરાગ્નિ ચઢીને ચાર પ્રકારનાં અન્નને પચાવુંછું (ગીતા). અન્નમાં ને ધાન્યમાં ફેર છે; ધાન્યનો અર્થ ફક્ત દાણા થાય.

વાયે ટાઢ—ટાઢ વાય; ટુંડી લાગે. (ઝોડવાને વસ્ત્ર ન મળે તેથી)

ખાળકડાં—(ખાળકડું શબ્દનું ખડુવચન) ડો, ડી, ડું લઘુતાવાચક પ્રત્યય છે. જેમ લાડકડો, લાડકડી, લાડકડું વગેરે.

ભસ્મ—રાખોડી. (ટાઢ વાય ને ઝોડવાનું ન મળે તેથી રાખોડીના ઢગલામાં પેસી જાય).

૧૮ **ધીરજ**—(ધૈર્ય) હિંમત, શાંતિ.

કેઈ પેરે—શી રીતે. પેર-રીત.

ધરું—(ધૃ ધારણ કરવું. to hold) ધારણ કરું, રાખું.

મરું—(મૃ મરવું. to die) મરી જાઉં.

સુદામાની સ્ત્રી પોતાના દુઃખની વાત નથી કરતી પણ છોકરાંનું દુઃખ જોઈ શકાતું નથી, માટે કહેવા આવી છું એમ જણાવે છે.

૧૯ ભીંતડીઆ—ભીંતો. (સં. મિત્તિ.)

ધ્યાન—કૃતરાં.

માંજર-ખિલાડાં.

આ લીટીમાં સુદામાના ધરનું વર્ણન છે.

૨૦ અતિથિ-પરોણો, ભિખારી. (અ+તિથિ જેને આવવાને કોઈ તિથિદિવસ નહીં એટલે સર્વકાળ સમાન છે તે, અથવા જે એકતિથિ કરતાં વધારે દિવસ એક ગામમાં ન રહે તે. સંન્યાસી. મૂળ સંન્યાસીના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાતો. હાલ કોઈ પણ ભિખારી ને પરોણાના અર્થમાં વપરાય છે.)

ધેર આવેલો પરોણો કે ભીખ માગવા આવેલો ભિખારી કંઈ પણ પામ્યા વગર એમ ને એમ પાછો જાય એ ગૃહસ્થને મોટામાં મોટું દુઃખ, તે પોતાને છે એમ સુદામાની સ્ત્રી કહે છે.

નિર્મુખ-(નિર્+મુખ) અવળે મોંડે પાછા ફરીને; કંઈ પણ મેળવ્યા વગર નિરાશ થઈ પાછા ફરીને.

ગવાનિક-(ગવાન્ન. ગો+અન્ન) ગાયને માટે કાઢેલો રાંધેલો અન્નનો ભાગ, ગોઆસ. (ચતુર્થી તત્પુરુષ) રાંધેલામાંથી ગોઆસ રોજ કાઢવાની હિંદુઓમાં રિત છે તે પણ સુદામાને ત્યાં નીકળી શકતો નથી.

૨૧ મંત્ર ભણીને-કૃત મંત્ર બોલી જઈને. સેવા કરવામાં દેવને અર્પણ કરવાની જે સામગ્રી જેદાએ ને પણ મળતી નથી. ધરસંસાર ચલાવવાની જેવી દૃઢશા છે તેવી સેવાસામગ્રીની પણ દૃઢશા છે. ધૂપં સમર્પયામિ દીપં સમર્પયામિ એમ કાંઈ ધૂપ ને દીપ વગર મોટે બોલીનેજ તેને અદક્ષે જળની અંજલિ મૂકાને ચલાવી લેવું પડે છે.

નૈવેદ્ય—(નિ+વિદ્ ધરાવવું, રજુ કરવું, to inform respectfully) દેવને ભોજનને માટે ધરાવવાની વસ્તુ; પ્રસાદ, દેવની પૂજા કરો છો પણ નૈવેદ્ય ધરાવતા નથી, કેમકે નૈવેદ્યને માટે કશી વસ્તુ નથી,

૨૨ પૂજ્ય—(પૂજ, to worship) પૂજવા યોગ્ય, પવિત્ર આહ્વાણ, પૂજ્યને બદલે પુણ્ય પાઠ જોઈએ, કેમકે પુણ્ય પર્વણી બોલાય છે, અને પર્વણીને દહાડે જમાડવામાં મુપાત્ર આહ્વાણનો અર્થ આવી જાય છે.

પર્વણી—પર્વતો દિવસ, પુણ્યકારક, પવિત્ર દિવસ. પુનેમ, અમાસ, ખારસ, અગીયારસ, જન્માષ્ટમી, બજેવ વગેરે.

કેા નવ જમે—કોઈને જમાડી શકાતું નથી; કેમકે ઘરમાં ખાવાને અનાજ નથી તો ખીજાને શું જમાડાય ? પર્વણીને દિવસે આહ્વાણને કે બેન, ભાણેજ વગેરેને જમાડવાનો હિંદુઓમાં રિવાજ છે.

જેવો ઉગે તેવો આથમે—(સૂર્ય શબ્દ અધ્યાહાર) સૂર્ય જેવો ઉગે છે તેવોજ આથમે છે. અર્થાત્ સૂર્ય ઉગતી વખત જેવાં ભૂખ્યાં હોઈએ છીએ તેવાંજ સૂર્ય આથમ્યા પછી ભૂખ્યાંજ મુર્છા જઈએ છીએ; એટલે કે આખો દિવસ કર્યું ખાવાનું મળતું નથી.

આખા દિવસમાં કંઈ પણ પુણ્યકર્મ—બ્રહ્મભોજન કે દાનપુણ્ય વગેરે થઈ શકતું નથી એમ પણ અર્થ લઈ શકાય.

ઉગે—(ઉદ્+ગમ્ ઉગવું, ઉગે ચઢવું to rise)

૨૩. પરણાવવાં—(પરિ+ની. પરિણય to marry) લગ્ન કરવાં.

સતકુળ—(સત્ સાહે + કુલ) સાહે કુળ; કિયું કુળ,

૨૪ શ્રાદ્ધ—મરી ગયેલા પૂર્વજોની મરણતિથિએ ભાદરવા મહીનામાં ખીજા પખવાડીયામાં મરનારને તર્પણ કરવા જે ધાર્મિક વિધિ કરવામાં આવે છે તે. (સં. શ્રદ્ધા ઉપરથી, શ્રદ્ધાથી કરેલું પુણ્ય કર્મ તે શ્રાદ્ધ)

સંવત્સરી—(સંવત્સર=વર્ષ ઉપરથી. સાંવત્સરિક) સમયરી-મરણતિથિ; જે માસમાં જે તિથિએ માણસ મરણ પામ્યું હોય, તે માસની તે તિથિ જે દર વર્ષ આવે તે. એ દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું પડે છે ને કંઈ બ્રહ્મભોજન કરાવવું પડે છે.

પિતૃ—દેવલોકની એક જાત જે મરી ગયેલા માણસોના આત્માને તેના વંશજો તરફથી તેને નિમિત્તે કરેલો પુણ્યભાગ પહોંચાડે છે તે; પિતૃલોકમાં ગયેલા મરનારના આત્માઓ.

દરેક માણસ પોતાની પાછળ પુત્રસંતતિ એટલા માટે માંગે છે કે તે શ્રાદ્ધ કરી પિંડપ્રદાન કરે તો પોતાનો ઉદ્ધાર થાય; પરંતુ સુદામો પુત્ર સંતતિમાં હોવા છતાં તેના પિતૃઓ પિંડપ્રદાન પામી શકતા નથી એટલી બધી તેની દરિદ્રાવસ્થા છે.

૨૫ મારે વાગલાં—ફાંફાં મારે, ટળવળે.

આંગલાં—ડગલીઓ, પહેરવાને બદન વગેરે.

ક્યાંથી આવે—શી રીતે લાવી શકાય? જ્યાં જાવાને અનાજ મળતું નથી ત્યાં ડગલી ટોપી ક્યાંથી લાવવી?

અખોડીયું—ખોડયાં વગરનું, કોઈ અડ્યું ન હોય એવું વસ્ત્ર-સેવાપૂજન કરવા તથા જમવાને પહેરવાનું રેશમી વસ્ત્ર, મુગટો; પીતાંબર.

સ્નાન—(સ્ના નહાવું to bathe) નહાવું તે.

શીતળ જળે—ઠંડા પાણીએ. પાણી ગરમ કરવાને લાકડાં પણ ન મળે તેથી ઠંડાં પાણીએજ નહાવું પડે છે.

૨૭ વાધ્યા—વધ્યા, મોટા થયા. (વૃધ્ વધવું to increase) “વાધ્યા” એવો પ્રયોગ કવિતામાંજ થાય છે.

જટા—માથા ઉપરના વાળ વધી ગયા હોય તે.

રક્ષા—રાખોડી, (અંદર બાળકો સૂઈ રહે તેથી માથામાં રાખોડી ભરાઈ રહે.)

ઘટા—સમૂહ, જથ્થો, ઢગલો.

૨૮ દર્ભ—દાભ એક જાતનું ઘાસ, જે તર્પણ કરતી વખતે હાથમાં રાખવામાં આવે છે. દર્ભનું આસન પવિત્ર ગણાય છે.

તણી—તી. (છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય) કવિતામાં તણો, તણી, તણું; કેરો; કેરી; કેરું; એવા શબ્દો છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયને બદલે મૂકી શકાય છે.

નાથજી—(સંબોધન) “જી” પ્રત્યય માનવાચક મૂક્યો છે.

૨૯ બીજે ત્રીજે—એની પછી “દિવસે” શબ્દ અધ્યાહાર છે.

આહાર—(આ+હ આનું to eat) ખોરાક

મુજને—મને (કવિતામાં આવેો પ્રયોગ વપરાય છે.)

દહો છે—જાળે છે. (દહ જાળવું to burn) મનને પરિતાપ થાય છે.

અંગાર—અંગારા-જાળાની પેટે.

સુદામાને પણ બીજે ત્રીજે દિવસે ખાવાનું મળે છે તે જોઈ તેની પતિવ્રતા સ્ત્રીને બહુ પરિતાપ થાય છે.

૩૦ દરિદ્રસમુદ્ર—દરિદ્રતા-ગરીબાઈ રૂપી દરિયો. (કર્મધારય) અતિશય ગરીબાઈ.

હેવાતણુ—સૌભાગ્ય, સ્ત્રીનો ધણી જીવતો હોય તે સ્થિતિ; સધવાપણું.

સધવાપણાની નિશાની તરીકે, સૌભાગ્યચિહ્ન તરીકે, સ્ત્રીને હાથે ચૂડીઓ, કપાળે ચાંદસો, અને કોટમાં કાળા મણકાની સેર- કાળીગાંડી, એટલું હોવું જ જોઈએ. વિધવાથી એ વસ્તુઓ ધારણ કરી શકાય નહિ. સુદામાની સ્ત્રી કહે છે કે દરિદ્રતાને લીધે ચાંદસો કરવાને ઘરમાં કંકુ પણ નથી, તેમ કોટમાં કાળીગાંડી પણ નથી. સૌભાગ્યચિહ્ન તરીકે ફક્ત હાથમાં એક એક લાકડાની ચૂડીજ પહેરી રાખી છે, તો બીજાં ઘરેણાંની વાત જ શી કરવી ?

શણગાર—(સં. શૃંગાર) ઘરેણાં, દાગીના.

કાજળ (સં. કઙ્ગલ) આંખમાં આંજવાની મેશ.

કીડીયાં હાર—કોટમાં પહેરવાની કાળા મણકાની સેર, કાળીગાંડી.

સૌભાગ્ય (સં. સુભાગ્ય સાઈ નસીબ ઉપરથી) સ્ત્રીને ધણી જીવતો હોય તે સ્થિતિ.

૩૨ લલાટે—કપાળમાં.

દેવા—લગાડવા. કપાળે લગાડવા એટલે ચાંદસો કરવા.

કંકુ—(સં. કુંકુમ) સંસ્કૃતમાં એ કેસરના અર્થમાં વપરાય છે, પણ ગુજરાતીમાં કંકુ-હરદરની ને ખારાની મેળવણીથી બનાવેલા લાલ રંગના ચૂર્ણના અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો છે.

અન્ન.....સૂકું—ખાવાનું ન મળે એટલે શરીર સૂકાઈ ગયું.

સૂકું—(સં. શુષ્ક) સૂકાઈ ગયેલું.

૩૩ હું...પાય—પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પતિને કંઈ કહેવું ન જોઈએ, છતાં કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે, તેથી કહે છે કે પગે લાગીને વિનય-પૂર્વક કહું છું, તે ક્ષમા કરશે. (સતી સ્ત્રીનો વિનય બતાવ્યો છે.)

આવું દુઃખ—ઉપર ગણાવ્યું તે દરિદ્રતાનું દુઃખ.

સહેવાય—(સહ્ સહન કરવું to endure) સહન કરાય; ખમાય.

૩૪ દહાડી—દરરોજ.

ભરથાર—(સં. મર્ત શબ્દના પહેલી વિભક્તિના બહુવચન રૂપ **મર્તાર**: ઉપરથી. મૃ ભરવું; ભરણ પોષણ કરવું. to nourish) ભરણ પોષણ કરનાર; ધણી, પતિ.

માધવ—(મા લક્ષ્મી + ધવ ધણી) લક્ષ્મીના પતિ; શ્રીકૃષ્ણ. (પદી તત્પરૂપ.)

૩૫ કંટપટ્ટ—(કલ્પ-વિચાર, ઠગ્ગા. કૃંપ કલ્પના કરવી. to think ઉપરથી + વૃક્ષ-ઝાડ) સ્વર્ગનું એક ઝાડ. એ ઝાડની નીચે બેસીને જે વસ્તુની ઠગ્ગા કરીએ તે મળે છે. સુદામાની સ્ત્રી એમ કહેવા માંગે છે કે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન કલ્પવૃક્ષ જેવા છે, તે તમારા મિત્ર છે, તો તેમની પાસે જવાથી જેની ઠગ્ગા કરશે તે મળશે. (મધ્યમપદ્ધતોપી સમાસ.)

૩૬ જીવ—(જીવ્ જીવવું. to live ઉપરથી) પ્રાણી.

કીડા—રમત. (ક્રીડ્ રમવું to play).

૩૭. પ્રગટ કરી—ઉત્પન્ન કરી. અથવા ખુલ્લો-પ્રત્યક્ષ.

પ્રગટ—(સં. પ્રકટ) ખુલ્લું.

સેવે હુતાશ—અગ્નિ પાસે રહે.

હુતાશી—(હુત-હોમવાની વસ્તુ. હુ હોમવું. to sacrifice ઉપરથી + અશ્ ખાવું to eat) જે હોમેલી વસ્તુઓને ખાય છે તે, અગ્નિ. (ખીજ વિભક્તિ અધ્યાહાર).

શીત—ઠાંડ, ઠંડી.

૩૮. **અમૃતપાન**—અમૃત પીવું તે.

અમૃત—સ્વર્ગમાનો એક બહુજ મીઠો રસ, જે પીવાથી અમર થઈ જવાય. (અ નહિ+મૃત મરી ગયેલું. મૃ મરવું. to die ઉપરથી) જે પીવાથી મરી ન જવાય તે. ક્ષીર સાગરનું મથન કરી ભગવાને ૧૪ રત્ન કાઢ્યાં હતાં તેમાંનું છેલ્લું રત્ન, જે પીને દેવો અમર થયા હતા.

પાન—(પા પીવું to drink) પીવું તે.

જમકિંકર—જમરાજના દૂતો. (પછી તત્પુરૂષ) જ્યારે માણસ મરણ પામે છે ત્યારે જમરાજના દૂતો આવીને જીવને લઈ જાય છે. જે મરે નહિ તેની પાસે તે દૂતો શું કામ આવે?

જમ—(સં. યમ) મૃત્યુનો દેવ. એનાં બે સ્વરૂપ છે. પ્રાણીના શુભાશુભ કર્મોના ન્યાય ચક્રવર્તી વખતનું સ્વરૂપ તે ધર્મરાજ કહેવાય છે, તે શાંત મૂર્તિ છે; અને ખરાબ કર્મોની સજા કરતી વખતનું સ્વરૂપ તે યમરાજ કહેવાય છે, તે ઉગ્ર મૂર્તિ છે.

કિંકર—(સં.) ચાકર, સેવક, દૂત. (કિમ્ કંઈ પણ+કૃ કરવું. માલિક જે કંઈ પણ કામ સોંપે તે કરનાર.)

૩૯. **અધ્યાત્મચિંતા**—આત્મા સંબંધીના જ્ઞાનની ક્રિકર. આત્મવિચાર.

અધ્યાત્મ—(અધિ + આત્મા) આત્મા સંબંધી.

ચિંતા—(ચિન્ત્ વિચારવું, to think) વિચાર, ક્રિકર.

કશી—શી. (આ પ્રયોગ કવિતામાંજ વપરાય છે.)

૩૦. **સદ્ગુરુ**—(સત્ + ગુરુ) સારા ગુરુ; પરમેશ્વરને ઓળખાવે એવા ઉત્તમ ચારિત્રવાળા ને જ્ઞાની. (કર્મધારય).

સેવ્યા ચરણ—પગની સેવા કરી, ગુરુની સેવા ચાકરી કરી, તેમની પાસે અભ્યાસ કર્યો—ઉપદેશ લીધો.

સેવ્યા—(સેવ્ સેવયું. to worship.)

ચરણ—પગ.

માયાવરણ—માયાનું આવરણ; (પટ્ટી તત્પુરુષ)

માયા—માણસને સંસારના મોહમાં નાખનારી પરમાત્માની અલૌકિક શક્તિ.

આવરણ—(આ+વૃ ઢાંકવું; વિટાવું. to cover) ઢાંકી દેનાર; આચ્છાદન કરનાર; ઢાંકણ.

જે સદ્ગુરુની સેવા કરે તેને માયા સંસારના મોહમાં નાખી શકે નહિ; હૃદયનો સાક્ષાત્કાર થયા વગર ન રહે.

જન્મ.....આપદા—જે હંમેશાં પરમેશ્વરનું ભજન કરે તેને જન્મમરણનું દુઃખ ન રહે; તેનો મોક્ષજ થાય, ફરીથી જન્મવું મરવું ન પડે.

આપદા—(આ+પત્ પડવું. to fall) આપત્તિ. દુઃખ.

૪૨ જેનું.....વશ્યુ—હૃદયના ચરણમાં જેનું મન રહે, અર્થાત્ પ્રભુ ભજનમાં લીન થયું.

પાતક—પાપ. (પત્ પડવું. to fall)

પ્રભુભજન કરનાર પાસે પાપ આવેજ નહિ. અર્થાત્ તેનાથી કદી પાપ થાયજ નહિ.

કશું—શું ? કેવું ?

પ્રાણી—(પ્ર+અન્ શ્વાસ લેવો+ઇન્)જે શ્વાસ લઈ શકે છે તે; જીવવાળાં.

૪૩. લીટી ૩૫થી ૪૨ સુધીનાં દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે કે તેજ પ્રમાણે જેને શામળીયા-શ્રીકૃષ્ણ સાથે સ્નેહ હોય તેનું ઘર અનાથ-દરિદ્રતાથી ભરેલું ન હોય; છતાં તમારું તેવું છે એટલે એ સ્નેહ વિસરી જવાયો હોવો નંદાએ; માટે તે તમે તાજે કરો.

શામળીયા—(હ્યામલ કાળા રંગના) કૃષ્ણ.

સ્નેહ—(સ્નિહ ચિકાશ આવવી; પ્રેમ થવો. to love) પ્રેમ; મિત્રતા. (સ્નેહ શબ્દનો અર્થ તેલ પણ થાય છે.)

અનાથ—(અ+નાથ) ગરીબ; દરિદ્રી.

૪૪. દાસીતણી—દાસી—ચાકરડીની. સુદામાની સ્ત્રી પોતાને સુદામાની દાસી તરીકે ઓળખાવે છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતે પતિની દાસી હોવામાં ગણવામાં જ ધર્મ માને છે.

છેલ્લી વિનતી—છવટની પ્રાર્થના; અર્થાત્ એથી વધારે હવે બીજું કશું કહેવાનું નથી.

પ્રભુ—પરમેશ્વર; ધણી. અહીં સુદામા. કેમકે પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિ એજ પોતાનો પરમેશ્વર છે. (સંમોધન—હે પ્રભુ !) (પ્ર+મૂ શ્રેષ્ઠ થવું. to become great)

પધારો—જાઓ. (‘આવો’ના અર્થમાં પણ એ શબ્દ વપરાય છે. આપણે ઘેર કાઠીં સાઈં માણસ આવે ત્યારે તેને પધારો કહીએ છીએ. અને તે જગ્ય ત્યારે “પધારજો” એટલે “આવજો” આમ કહીએ છીએ.)

ભૂદર—મુધર (મૂ+ધર. ધૃ ધારણ કરવું. to hold) પૃથ્વીને ધારણ કરનાર; પરમેશ્વર; શ્રીકૃષ્ણ. (દ્વિ. ત. પુ. સમાસ).

ભૂદરભણી—શ્રીકૃષ્ણ પાસે. (બિદ્યા માગવા માટે).

૪૫. ચૌદલોક—પૃથ્વી સાથે સાત ઉપરના લોક (ભૂલોક, ભુવલોક, સ્વર્ગલોક, મહર્લોક, જનલોક, તપોલોક, અને સત્યલોક), અને સાત નીચેના લોક (અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ અને પાતાલ) મળીને ચૌદલોક; અર્થાત્ આખું જગત.

મહારાજ—મોટારાજ. (કર્મધારય).

આજ્ઞાણને...લાજ—અર્થાત્ બીજા માગવામાં આજ્ઞાણને શરમ શી ? આજ્ઞાણનાં એ તો ધંધોજ છે. એમ કહી સુદામાની સ્ત્રી સુદામાને યાચના કરવા જવા સમજાવે છે અને કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ તો ચૌદ લોકના મોટા રાજા છે. તેમની પાસે તમે યાચના કરશો તો તમારું દળદર મટી જગ્ય એટલું અધું દાન આપશે; અને વળી તમારા મિત્ર છે એટલે તો નાજ નહિ કહે.

૪૬. માધવ—(મા લક્ષ્મી+ધવ ધણી.) લક્ષ્મીના પતિ, શ્રીકૃષ્ણ.

મનવાંછિત—(વાઙ્મ્હ્ ઇચ્છવું. to wish) મનવડે ઇચ્છેલું, મનમાં ધારેલું. (તૃતીયા તત્પુરુષ).

૪૭. દીન—ગરીબ; દુઃખી.

દરિદ્રનાં દુઃખ—(દુઃખ=ઝાડ) ગરીબાઈથી ઝાડ, ગરીબાઈનું દુઃખ.
દરિદ્રનાં દુઃખ કાપશે એટલે કે ગરીબાઈ મટાડી દેશે ને શ્રીમંત બનાવશે.

કડવું ૩૭૭

આ કડવામાં સુદામાની સ્ત્રી અને સુદામાનો સંવાદ છે. સુદામાની સ્ત્રી સુદામાને કૃષ્ણની યાચના કરવા જવાનું આગ્રહપૂર્વક કહે છે, અને સુદામા પોતાને કાઠની પાસે યાચના ન કરવાનો ટેક જણાવી જવાની ના કહે છે. બંનેની દલીલો વિચારવા લાયક છે.

૧. જાઓ—(યાચ્ માગવું to beg) માગો.

મદવરાય—મદવોનો રાગ. (પછી તત્પુરુષ) શ્રીકૃષ્ણ.

મદવ—(યાદવ) યદુવંશનો કોઈપણ પુરુષ. યદુ એ ત્યંદ્રવંશી યયાતિ રાગનો દેવયાનીથી કિંત્વન્ન થયેલો પુત્ર હતો. એના વંશમાં કિંત્વન્ન થયેલા પુરુષો યાદવો કહેવાતા હતા. તેમાં કૃષ્ણ સૌથી શ્રેષ્ઠ હતા તેથી યદુપતિ અથવા યાદવરાય કહેવાય છે.

ભાવઠ—(મવાટન. મવ સંસાર + અટ ભરકવું. તે ઉપરથી) સંસારનું દુઃખ, પીડા, ઉપાધિ.

ભાવઠ ભાગશે—સંસારનાં તમામ દુઃખ મટાડી દેશે. દરિદ્રતા કાપી નાખશે. (કર્તા શ્રીકૃષ્ણ).

૩. ગોમતી—ઠારિકાં આગળ થઈને એક નાની વહેતી નદી; એનામની ખાડી. એમાં નહાવાનું બહુ પુણ્ય મનાય છે, તેથી સુદામાની સ્ત્રી કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ પાસે યાચના કરવા જવાથી કંઈ નહિ મળે તો આશુ. પણ ગોમતીમાં સ્નાન કરવાનું મગશે એ કૃષ્ણ કંઈ જોઈએ નથી.

જડે—મળે (કાઠીઆવાડી પ્રયોગ છે).

દર્શનકૃષ્ણ—શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનનું કૃષ્ણ. ભગવદ્દર્શનનું પુણ્ય.

૪. પ્રતિવાય—(સં. પ્રત્યવાય. પ્રતિ+ઈ જડું. to go to obstruct) હરકત, નુકસાન.

૫. મામ—ટેક. કોઈ પાસે ન માગવું એવો ટેક છતાં મિત્ર પાસેજ માગવું પડે એ ટેક મૂકવા અરાયર છે એમ સુદામો કહે છે.

૬. ઉદર—પેટ.

કીજે વિનય પ્રણામ—નમ્રતાથી પગે લાગીએ, અર્થાત્ માગીએ.

કીજે—કરીએ. (આવો પ્રયોગ કવિતામાં વપરાય છે).

વિનય—(વિ+ની (to lead દોરવું), to tame ખ્યાર કરવો.) નમનતાઈ, નમ્રતા.

પ્રણામ—(પ્ર+નમ્ (to bend નમવું.) to bow પગે લાગવું) પગે લાગવું તે.

વિનય પ્રણામ—વિનય સાથે પ્રણામ (તૃતીયા તત્પુરુષ).

૭. સ્થાનક—(સ્થા ઉભા રહેવું. to stand) સ્થળ. દેશાણં.

વલુસે—(વિ+નશ્ નાશ થવો. to perish) વિનાશ પામે, અગડે.

કામ—(સં. કર્મન્).

સુદામાની સ્ત્રી કહે છે કે પેટને માટે તો નીચ પાસે પણ નમનતાઈથી માગવું પડે તો આ તો મળવાનું સ્થાન છે અર્થાત્ મિત્રનું ઘર છે, ત્યાં ટેક રાખવા જઈએ તો કામ અગડે.

૮. ઓઢું—માગવાને લાંબો કંઈ. (લાય.)

સુદામો કહે છે કે કૃષ્ણ એકલા હોય તો કદાપિ યાચના કંઈ, પણ બધા યાદ્યોના દેખતાં દાન લેવા લાંબો કરાય ? શરમ ન આવે ?

દુર્બળ—બળ વગરનો અર્થાત્ દુબળો, ગરીબ ભિખારી જેવો.

લક્ષ્મીનાથ—લક્ષ્મીના પતિ, શ્રીકૃષ્ણ. (૫મી તત્પુરુષ).

સુદામો એવી દલીલ કરે છે કે મારા જેવા દુબળા ભિખારીને બધા યાદ્યો આગળ મિત્ર તરીકે ગણાવતાં શ્રીકૃષ્ણને શરમ ન આવે ? હું તે કદાપિ યાચવા જઈં પણ આ વાતનો વિચાર કેમ ન કરવો ?

૯. ઉદ્યમી—ઉદ્યમ કરનાર. (ઉત્+યમ્ to strive, to be industrious મહેનત કરવી.)

કાજ—(સં. કાર્ય. ક્રૂ કરવું. to do ઉપરથી) કામ.

સુદામાંની સ્ત્રી કહે છે કે પુરુષ તો ઉઘમી હોવા જોઈએ; તેમણે પોતાનું કામ કરવું જોઈએ; ને તમે આળસુ કેમ ?

૧૧. કુળધર્મ—કુળનો ધર્મો. (પટ્ટી તત્પુરુષ).

લીખતાં—લીખ માગતાં (લીખવું ક્રિયાપદ. મિશ્ર માગવું. to beg ઉપરથી).

લીખ માગવી એ તો આત્મણનો ધર્મો છે, એમાં લાજ શાની, એમ સુદામાંની સ્ત્રી કહે છે.

૧૨. અંતર્યામી—(અંતર મન+યમ to restrain) અધના મનને પોતાની સત્તામાં રાખનાર. મનની વાત જાણનાર. પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ.

૧૩. ગર્ભવાસ—ગર્ભમાં વાસ: જન્મ થતાં, પહેલાં પ્રાણીને દશ માસ સુધી માતાના પેટમાં રહેવું પડે છે તે. (સમ્પ્રતી તત્પુરુષ).

રક્ષા—રક્ષણ: સાચવણી. (સં. રક્ષ્ અચાવવું. to Protect). રક્ષાનો બીજો અર્થ રાખાડી પણ થાય છે. કેમકે લોકો અણી જતાં જે અણી નહિ પણ અગ્નિથી રક્ષાઈને રહી તે એ છે. અગ્નેવ ઉપર રાખડી આંધે તે પણ રક્ષા કહેવાય છે. કેમ કે તે જેને આંધે તેનું રક્ષણ તેથી થાય એમ મનાય છે.

મોરાર—(સં. મુરારિ, મુર+અરિ) મુર નામના દૈત્યને મારનાર વિષ્ણુ ભગવાન: શ્રીકૃષ્ણ.

૧૪. સંતોષ—(સં. સમ+તુષ્ ખુશ થવું to be satisfied).

૧૫. મુખલીલા—મુખના વેલવો. (પટ્ટી તત્પુરુષ).

વિસરે—(વિ+સ્મૃ ભૂલી જવું to forget) ભૂલી જવાય.

ભાવ—પ્રેમ; ભક્તિ. (ભૂ થવું to be).

ભિન્ન—(મિદ્ ભેદવું to cut) જુદો.

૧૨-૧૫ સુદામાંનું કહેવું એવું છે કે, પ્રભુ અંતર્યામી છે એટલે સૈના મનની વાત જાણે છે તેથી તેમની પાસે જઈને યાચના કરવાની જરૂર નથી. જેણે ગર્ભમાં રક્ષણ કર્યું તે હવે નહિ કરે ? માટે ઉઘમ શો કરવો હતો ? મનમાં સંતોષ રાખવો. અને મુખવેલવ માગતાં તો તે મળે એટલે ભક્તિ વિસરી જવાય, માટે ટેક મૂકવાની જરૂર નથી.

૧૬. **પરિવાર**—(પરિ+વૃ વિંટાવું to spread, to surround)
છૈયાં છોકરાં; કુટુંબ કબીલો.

૧૭. યાચવા ન જવાનો સુદામાનો નિશ્ચય જાણીને સ્ત્રી નમનતાઈથી પણ આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે એક વાર જાઓ, ફરી બીજી વાર નહિ કહું. ઈશ્વરી સંકેતજ એવો હતો કે ફરી કહેવું પડ્યું નથી; કેમકે એ વખતના દેશમાંજ સુદામાનું દળદર શીટી ગયું છે. ઋષિઓનાં અને ઋષિપત્નીઓનાં વચન સત્યજ નીકળે છે.

૧૮. વિભીષણ રાજા હતો અને મદ્રા ધીરવીર હતો. તે પણ તેણે જગદીશ રામચંદ્ર ભગવાનને યાચ્યા હતા, તે પછી તમને યાચવા જવામાં શી હરકત છે ?

જગદીશ—(જગત્+ઈશ) જગતના ધણી; પરમેશ્વર. રામ. (૫૬૧ તત્પુરુષ).

૧૯. **સામા પગલાં ભરે**—તરફ જાય; પાસે જાય. શરણે જાય. **દરિદ્ર**—દરિદ્રતા. (દરિદ્ર શબ્દને ચ પ્રત્યય લાગીને ભાવવાચક નામ થયું).

રીસ—ક્રોધ; ગુસ્સો.

પ્રભુ ક્રોધાયમાન થયા હોય તો પણ શરણે જવાથી રાજ થઈ જાય. ગુસ્સે ત્યાં ભણતા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણથી જાના સુદામો ચણા ખાઈ ગયા હતા, તેથી શ્રીકૃષ્ણને રીસ ચઢી હતી તે વાત મનમાં લાવીને આ પ્રમાણે કહે છે.

૨૦. ૨૧. ક્રોધની પાસે યાચના કરતી વખતે હાથ જોડવા પડે, ગરીબડા થઈને બોલવું પડે, મોટું શીકડું પડી જાય; જન્યક-ભીખારીના એ ચિહ્ન છે, તેથી માગવાથી મરવું ભલું એમ સુદામો કહે છે. અર્થાત્ હું માગવા જવાનો નથી એમ તેના કહેવાનો ભાવાર્થ છે.

પાણિ—(સં.) હાથ.

દીન—ગરીબ, ભીખારી જેવી. (દિન શબ્દ હોય તો દિવસ અર્થ થઈ જાય).

વદન—(વદ્ બોલવું to speak) બોલવાનું સાધન; મોં.

વરણ—(સં. વર્ણ) રંગ, રંગવાળુંના અર્થમાં.

ચિહ્ન—નિશાની; લક્ષણ.

વેપથુર્મલિનં ઘટ્નં લીનવાક્ ગગ્નદઃ સ્વરઃ ।

મરણે યાનિ ચિહ્નાનિ તાનિ ચિહ્નાનિ યાચકે ॥

આ શ્લોકનો અનુવાદ આ બે લીટીમાં કાઢ્યો જણાય છે.

૨૨. રામ—ભગવાન, અહીં શ્રીકૃષ્ણ (રમ્ રમવું toplay with ઉપરથી. દરેકના હૃદયમાં રમી રહ્યા છે તે, અંતર્યામી, રામ).

૨૩. ઇહાં—અહિંયાં.

નવનિધ—(સં. નિધિ ભંડાર, ખજાનો) કુબેર ભંડારીના નવ દ્રવ્યભંડાર છે. મહાપદ્મ, પદ્મ, શંખ, મકર, કચ્છપ, મુકુંદ, કુંદ, નીલ, અને ખર્વ એ નવ ભંડાર છે.

સુદામો કહે છે કે પ્રભુ અંતર્યામી છે તેથી આપણા મનની વાત જાણીને અહીં બેઠાંજ નવનિધ આપશે, તો ત્યાં જવાનું શું કામ છે ?

ત્યાં—દ્વારકામાં, શ્રીકૃષ્ણ પાસે.

૨૪. પાય—(સં. પાદ) પગ.

કયમ ચાલે મારા પાય—મારાથી શી રીતે જવાય ?

૨૫. ધિક્ પડો—ધિકાર હજી.

કાય—(સં) શરીર. (બીજી વિભક્તિ અધ્યાહાર).

૨૬. અજ્ઞાણ—(સં. અજ્ઞાન. જ્ઞા જાણવું to know ઉપરથી) જાણે નહિ એવા, જ્ઞાન વગરના.

૨૭. ઘટઘટમાં—દરેક શરીરમાં; અંધી જગાએ.

વ્યાપી રહ્યો છે—વસી રહ્યો છે, પ્રસરી રહ્યો છે. (વિ + આપ આપવું, પસરવું.)

પૂરાણ—(સં. પૂર્ણ) પૂરેપૂરો; સંપૂર્ણ.

પુરુષપુરાણ—જુનામાં જુનો પુરુષ. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ તે પહેલાં એક ઈશ્વર જ હતો તેથી એને સૌથી જુનો કહ્યો. (પુરાણ=જુનો, પુરાણો.)

૨૮. ૨૯. માતાના પેટમાં દશ માસ સુધી પ્રાણી શો ઉપાય કરે છે ?
તે વખતે પ્રભુ ખચર રાખે છે તો હવે કેમ વિસારી મેલશે ?

૩૦. ૩૧. સુદામો જન્યવા જવાને કમુદ્ર થતોજ નથી ત્યારે છેવટે સ્ત્રી કહે છે કે તમે તો જ્ઞાની, વૈરાગી ને ત્યાગી થઈને બેસા; અને હું સ્ત્રી-અજ્ઞાનો અવતાર પડી, તે જુગતેથી શી રીતે જન્યવા જઈ ? અર્થાત્ હવે આપણો દવાદો કેમ વળે ? જુગતે—યુક્તિથી.

જ્ઞાની—બ્રહ્મજ્ઞાની.

વૈરાગી—(વિ નહિ+રાગ=પ્રીતિ. રઝજ્ પ્રેમ કરેવા ઉપરથી) સંસાર ઉપર જેને પ્રીતિ નથી તે, સાધુ.

ત્યાગી—(ત્યજ્ છાંડી દેવું to abandon) જેણે સંસાર છાંડી દીધો છે તે, સાધુ.

પંડિત—(પંડા-બુદ્ધિ ઉપરથી બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન.

ગુણભંડાર—ગુણના ભંડાર; (પછી તત્પુરુષ).

અવતાર—(અવ+તૃ નીચે ઉતરવું) જન્મ.

૩૩. અધ્રમ—દલકો, નીચો.

આંમુ ભરે—(આંખમાં) રે. આંસુ—(સં. અશ્રુ.)

૩૨. પ્રેમદા—(પ્રેમ+દા આપવું. to give) પ્રેમ આપનારી, સ્ત્રી.

ઉચરે—ઉચ્ચાર કરે; બોલે (ઉત્ત ચર્ બોલવું).

કડવું ૪ થું

૧. સુંદરી—(સં. સુંદર=સ્વરૂપવાન ઉપરથી નારી જ્ઞાતિનું રૂપ)
રૂપાળી સ્ત્રી. અહીં સુદામાની સ્ત્રી. સાધારણ રીતે કોઈપણ સ્ત્રીને માટે એ શબ્દ વપરાય છે.

બોલીયા—બોલ્યા. (ભૂતકાળનો આવો પ્રયોગ દ્રક્ત કવિતામાંજ વપરાય છે.)

૨. ઘેલી કોણે કરી—કોણે ગાંડી બનાવી દીધી. (તને સુદામાની સ્ત્રીને). અર્થાત્ બિદ્ધા માંગવા જવાને આવી હડ કરીને કહેવાનું સમજાવી

તને કોણે ભાવી મૂકી ? કેમકે પતિની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ન બોલનારી તે, સુદામાને જવાની ઇચ્છા ન છતાં, આજે જવાને આગ્રહ કરી રહી છે.

૩. નિર્મ્યુ—(નિર્+મા નિર્માણ કરવું to create) નક્કી કરી મૂકેલું; નિર્માણ કરી મૂકેલું. (કર્તા-ધશ્વિરે). અર્થાત્ ધશ્વિરે નસીબમાં જે નક્કી કરી મૂકેલું છે તેજ મળવાનું છે.

૪. વિધિ—નસીબ, પ્રભા; નસીબના લેખ લખનારી દેવી-વિધાત્રી. (વિ+ધા યનાવવું. to create).

લખી—(કપાળમાં) આળક છ દિવસનું થાય છે ત્યારે વિધાત્રી તેના કપાળમાં તે આળકની છાંદગીમાં શું શું યનાવ યનવાના તે લખી જાય છે એવી લોકમાન્યતા છે. એને છફીના લેખ કહે છે. સરખાવો—“છફીના લખીયા લેખ તે ક્યમ ટળશેરે”—દયારામ.

વૃદ્ધિહાણુ—લાભ અને નુકસાન. (વૃદ્ધ સમાસ).

વૃદ્ધિ—(સં. વૃધ્ વધવું. to increase) વધારો, લાભ, સુખવૈભવ.

હાણુ—(સં-હાનિ. હા છોડી દેવું, to abandon ઉપરથી)

નુકસાન; દુઃખ; આપત્તિ.

વૃદ્ધિ અને હાણુનો અન્વય “પામીએ” સાથે જાય છે.

૫. દીધા વિના—દાન કર્યા વગર. કોઈને ધર્મ દાનમાં કંઈ આપ્યા વગર આપણને તે ક્યાંથી મળે ? પૂર્વ જન્મમાં કંઈ દાન કર્યું હોય તો આ જન્મે મળે. અર્થાત્ પૂર્વ જન્મે આપણે કંઈ પુણ્યદાન કર્યું નથી તો આ જન્મે આપણને સુખવૈભવ ક્યાંથી મળવાના છે ? તેથી યાચવા જવાની જરૂર નથી.

૬. જમણે હાથ—કોઈને દાન કરવાની વસ્તુ જમણે લાથેજ અપાય છે; કેમકે જમણો હાથ પવિત્ર ગણાય છે. (ત્રીજી વિભક્તિ અધ્યાહાર.)

૭. ખડધાન—(ખડ=ધાસ+ધાન=(સં. ધાન્ય) અનાજ) ધાસની જાતનું હલકું અનાજ—કોદરા, અંટી વગેરે.

૮. શાળી—(સં. શાલિ) ડાંગર; ભાત.

૭-૮. કોદરા વાવીને તેમાંથી ડાંગર પાકવાની જન્મ આશા રખાતી નથી, તેમ પૂર્વ જન્મે સારાં કર્મ કર્યા વગર સુખ વૈભવનો આશા રાખવી ફેગટ છે.

૯-૧૦. પ્રથમથી પાળ ન બાંધી હોય ને તેથી પાણી બધું વહી જાય, તો પાછળથી તેનો શોક કરવાથી શું ફળ ? તેમ પહેલેથી સારાં કર્મ ન કરીએ ને પછી દુઃખ વેઠવું પડે તો તેનો પણ શોક શા માટે કરવો ?

શાયના—(શુચ્ શોક કરવો, to bewail) શોક; પસ્તાવો.

વહી ગયે—વહી ગયા પછી, જતું રહ્યા પછી. (વહ્ વહેવું, to flow)

પ્રથમ—પહેલેથી (ક્રિ. વિ. અ.)

લીટી ૧૧થી ૨૨ સુધીમાં પૂર્વ જન્મે ક્યાં ક્યાં શુભ કર્મ નથી કર્યાં અને ક્યાં ક્યાં અશુભ કર્મો કર્યાં છે કે જેથી આ જન્મે આવું દુઃખ વેઠવું પડે છે તે ગણાવે છે.

૧૧. **એકાદશીવ્રત—**અગિયારસનો અપવાસ હિંદુધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે દરેક પંખવાડીયાની અગિયારમી તિથિએ અપવાસ કરવાથી પુણ્ય થાય છે એમ મનાય છે. એકાદશીનો ખરો હેતુ એકાદશ ઈંદ્રિયો-દશ ઈંદ્રિયો ને અગિયારમું મન-તેને વશ કરવી તે છે. અને તે થવાને માટે ભૂખ્યા રહેવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

૧૨. **તીર્થોપવાસ—**(તીર્થ+ઉપવાસ) તીર્થમાં જઈને ઉપવાસ કરવો તે. (ઉપ+વસ્ ભૂખ્યા રહેવું)

તીર્થ—પવિત્ર સ્થળ. ગોકુળ, મથુરાં, કાશી, દ્વારિકા વગેરે.

૧૩. **અગ્નિ તૃપ્ત કીધા નહિ—**આહુતિ આપીને અગ્નિને સંતોષ થમાડ્યો નહિ. હોમલવન યજ્ઞયાગાદિક ક્યાં નહિ.

૧૪. **શ્વાન—**કુતરો.

વાયસ—કાગડો.

ગો—ગાય.

ગ્રાસ—કાળીઓ, ખાવાનો ભાગ. **ગોગ્રાસ** ગાયનો ભાગ.

જન્મવાની રસાઈમાંથી કુતરાનો, કાગડાનો, અને ગાયનો ભાગ જુદો કાઢી તેમને ખાવાનું નાખ્યું નહિ.

અતિથિ—(અ + તિથિ) અગાઉથી તિથિવાર જણાવ્યા વિના આવે તે પરાણો, અભ્યાગત, લિખારી.

નિર્મુખ—કંઈ પણ આખ્યા વગર, નિરાશ કરીને, (નિરાશ થવાથી મુખ ફેરવીને જાય માટે નિર્મુખ.)

૧૯. હરિપ્રસાદ—લગવાનની પ્રસાદી; પ્રભુને ધરાવેલું અન્ન વગેરે.

૨૦. અશુદ્ધ—અપવિત્ર. (પ્રભુને ધરાવ્યા વગરનો માટે.)

આહાર—ખારાક. આ+હ ખાવું (to eat)

૨૧. આપ—પોતાનું; આપણું.

૨૨-૨૩. છૂટ્યાં પશુ—રખડતાં જનવરો.

અવતાર—(અવ+તૃ નીચે ઉતરવું; જન્મવું) જન્મ.

માલીક વગરનાં રખડતાં પશુઓના જેવો આપણો અવતાર છે કે જેથી ગમે તેમ રખડીને પેટ ભરવું પડે છે.

અથવા છૂટ્યાં પશુ તણા અવતાર એટલે પરમેશ્વરે આપણને પશુનો અવતાર છોડાવીને માણસનો અવતાર આપ્યો, તેથી હવે સંતોષ રાખીને રહેવું જોઈએ.

૨૫. ભક્તિએ—ભક્તિ વડે; ભક્તિ કરવાથી. (મજ્જુ ભજવુ+તિ)

નવનિધ—(નિધ-(સં. નિધિ=ભંડાર) નવ પ્રકારના દ્રવ્યના ભંડારો. કુખેર ભંડારીને ત્યાં છે અને તે આમૃત છે.

૨૬. ધીર—(સં-ધૈર્ય) ધીરજ; શાન્તિ.

સ્ત્રીજન—સ્ત્રી; નારી જાતિ; સુદામાની સ્ત્રી. સુદામા પોતાની સ્ત્રીને કહે છે. અહીં જન શબ્દનો કંઈ અર્થ નથી. ઋષિજન, પક્ષીજન એમ કાવ્યમાં વપરાય છે. (કર્મધારય સમાસ.)

૨૭. આંખભરી—આંખમાં પાણી લાવીને, રડીને. આંસુ સાથે. (ભરી કૃદંત અવ્યય.)

અખળા—(અ+ખળા) ખળ વગરની, સ્ત્રી. (એનું કર્મ આંખ.)

૨૮. જડ—ચૈતન્ય રહિત; વિવેક વિચાર વગરનું.

૨૯. એ જ્ઞાન—તમે જે શિખામણ આપી તે; ઉપર કહ્યું તે.

૩૦-૪૫ અનનો કેટલો મહિમા છે તે આ લીટીઓમાં મળાવેલું છે. સુદામાની સ્ત્રી કહે છે કે તમે ઉપદેશ આપ્યો તે ખરો, પણ ધરમાં બિલકુલ અન્ન વગર બાળકો ભૂખે ટળવળે છે તેનું કેમ? માટે પહેલું ખાવાનું લાવો, ને પછી ઉપદેશ આપો.

૩૨. જોગેશ્વર—(સં. યોગેશ્વર, યોગ+ઈશ્વર) મહાત્મ યોગી. મોટા યોગી હોય કે પરમેશ્વરનો ભક્ત હોય તેને પણ ખાવાને અન્ન તો નોંધીએ.

૩૫. અન્નપૂર્ણા—અનાજ પૂરું પાડનારી દેવી. એ જેને ત્યાં હોય તેને ત્યાં ગમે એટલું વાપરવા છતાં અન્ન ખૂટેજ નહિ; એ પાર્શ્વતીનુંજ એક સ્વરૂપ છે.

૩૬. અક્ષયપાત્ર—અદરથી કદાપિ વસ્તુ ખૂટેજ નહિ એવું વાસણ. (કર્મ ધારય).

અક્ષય—(અ+ક્ષય. ક્ષી નાશ પામનું) નાશ ન પામે એવું.

૨૭. કામધેનુ—(કામ=ઈચ્છા+ધેનુ ગાય.) એવી ગતની ગાય કે જેની પાસે બેસીને જેની ઇચ્છા કરીએ તે મળે. એનું નામ કામદુધા પણ છે. (મધ્યમપદ્મોપી સમાસ.)

૩૮. કોણમાત્ર—શા હિસાબમાં. જ્યારે મોટા મોટા દેવો અન્નને માટે સાધન રાખી મૂકે છે તો પછી આપણે તે શી ગણતરીમાં? આપણને અન્ન વગર શી રીતે ચાલે ?

૩૯. કટપટ્ક—(કલ્પ કલ્પના, ઇચ્છા+વૃક્ષ ઝાડ) જેની તજે બેસીને જેવી કલ્પના કરીએ તેવી વસ્તુ આવીને ઉભી રહે એવું ઝાડ.

૪૪. મનવાંછિત—મનમાં ઇચ્છેલું (વાચ્ચ ઇચ્છવું, ઉપરથી વાંછિત) (તુ. ત. પુ. સ.)

આહાર—ખોરાક. (આ+હ). હ ધાતુનો મૂળ અર્થ હરણ કરવું, લઈ જવું થાય છે, પણ એને જુદા જુદા ઉપસર્ગ લાગીને એના અર્થ જુદા જુદા બદલાઈ જાય છે. જેમકે આ+હ=ખાવું, પ્ર+હ=પ્રહાર કરવો, મારવું, સમ+હ=સંહાર કરવો, મારી નાખવું વગેરે.

૪૧. **ધર્મપ્રાણ**—ધર્મ અને પ્રાણ (દ્વ. સ.) અન્ન મળે તોજ ધર્મ ફળ પળાય અને પ્રાણ પણ ટકે.

૪૨. **ઉભો.....સંસાર**—અન્ન વડેજ બધો સંસાર ટકી રહ્યો છે. અર્થાત્ આપણે પણ અન્ન મળે તોજ જીવી શકીએ અને ધર્મનિયમ આચરી શકીએ. માટે અન્ન મેળવવાને યાચના કરવા જવુંજ જોઈએ એમ કહેવાનો હેતુ છે.

૪૩. **ફેરાનું ફળ**—ફેરો ખાવાથી મળતું ફળ. સુદામો એમ શંકા કરે છે કે હું કૃષ્ણ પાસે યાચના કરવા જાઉં ને કંઈ ન મળે ને હાલે હાથે પાછા આવવું પડે તો ? તેનું સમાધાન તેની સ્ત્રી પહેલેથીજ કરે છે, કે ફેરાનું ફળ જશે નહિ. નકામો ફેરો નહિ પડે, કંઈ પણ મળશેજ. આ લીટી સુદામાની સ્ત્રીની દૃઢ શ્રદ્ધા બતાવે છે. શ્રદ્ધા હમેશા ફળે છેજ. જુઓ ગીતા-શ્રદ્ધા ફલતિ સર્વત્ર.

૪૫. **વિધિ**—પ્રારબ્ધ, નસીબના લેખ લખનાર, બ્રહ્મા.

૪૬. **ધોરો**—ધોઈ નાખશે. મટાડી દેશે.

ધરણીધર—ધરતી-પૃથ્વીને ધારણ કરનાર, ભગવાન.

તતખેવ—(સં. તત્ક્ષણૈવ) તે વખતેજ; તુરત.

૪૫-૪૬. સુદામાની સ્ત્રી કહે છે કે નસીબમાં દરિદ્રતા લખી હશે તો પણ પ્રભુ તે મટાડી દેશે.

૪૭. **તત્ક્ષણ**—તેજ વખતે.

ત્રિકમ—(સં. ત્રિકમ. ત્રિ ત્રણ+કમ પગલાં. કમ ચાલવું ઉપરથી). પ્રભુ, શ્રીકૃષ્ણ. વામન અવતારમાં ત્રણ ડગલાં ભરીને સ્વર્ગ મૃત્યુ ને પાતાળ માંથી લઈ બળિરાગને પાતાળમાં ચાંપી ઘાલ્યો હતો તે ઉપરથી.

કડવું ૫ મું

૧. **શુકજોગી**—શુક એજ યોગી, શુક નામના જોગી. (કર્મધારય) (જોગી. સં. યોગી).

રાય—પરીક્ષિતરાજ.

પ્રેમદા—પ્રેમ આપનારી, પ્રેમ દેખાડનારી સ્ત્રી.

૨. આપ—પોતે.

જાનવા—(સં. યાચ્ ભાગવું) ભાગવા, યાચના કરવા.

૩. સર્વથા—નક્કી, ગમે તેમ કરીને પણ, કોઈ પણ પ્રકારે. સંસ્કૃત સર્વનામને થા પ્રત્યય પ્રકારાર્થમાં કે રીતિના અર્થમાં લાગે છે. જેમ સર્વથા સર્વ પ્રકારે; અન્યથા—બીજી રીતે.

રાંક—ગરીબડી. (સં. રંક).

૪. માત.....વાંક—ઘરમાં ખાવાનું ન મળે એમાં સ્ત્રીનો શો વાંક ? પુરુષ કમાઈ લાવે તો સ્ત્રી તેની વ્યવસ્થા કરે. માટે સુદામો કહે છે કે ઘરમાં ખાવાને અન્ન નથી એ વાંક મારોજ છે, તેથી મારે લાવવા જવુંજ જોઈએ.

૬. ભામિની—સ્ત્રી. (સુદામાની).

ભંગવંત—શ્રીકૃષ્ણ.

૭. કુંવર—(સં. કુમાર) છોકરો. સુદામા શ્રીકૃષ્ણના મિત્ર થાય છે. અને મિત્ર તે ભાઈ ખરોબરોજ ગણાય માટે સુદામો કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણના છોકરાઓ મને કાકા કહેતા મળવા આવશે તેમને ખાવાનું શું આપીશ ?

૮. સમુદાય—(સં. સમ+ઉત્+ઈ જવું, to go) સમૂહ, ટોળું. (શ્રી કૃષ્ણના છોકરાઓનું).

૯. હરખ—(સં. હર્ષ) આનંદ.

૧૦. પાડોસણ—(સં. પ્રતિવાસિની. પ્રતિ સાથે+વસ રહેવું. to live) નજીકમાં રહેનાર બાઈ, પાડોશીની સ્ત્રી.

જાણે.....દાસ—સુદામાની સ્ત્રી પાડોસણ પાસે જઈને કહે છે કે આજે તમે માઈ કામ કરશો, કંઈ ઉછીનું આપશો, તો તમને બમણું પાછું આપીશ, અને જાણે વગર પૈસે તમે મને દાસી રાખી હોય તેમ વર્તીશ. સુદામા શ્રીકૃષ્ણને મળવા જાય ત્યારે સાથે કંઈ ભેટ લઈ જવા કંઈ વસ્તુ જોઈએ, અને ઘરમાં કંઈ મળે નહિ. તેથી આમ પાડોશીની યાચના કરવી પડી છે.

૧૧. દ્વારામતી—દ્વારિકા. એનું ખીજું નામ દ્વારામતી પણ છે. એ પશ્ચિમ દિશાનું દરિયાઈ મુખ્ય દ્વાર-બાઈ હતું તેથી એ નામ પડેલું. આજે પણ બંદરને બાઈ કહેવામાં આવે છે.

બદ્ધવરાય—(સં. યાદવરાજ) યદુકુળના પુરુષોમાં રાગ્ન જેવા; શ્રીકૃષ્ણ.

૧૨. માય—માતા; મા. ('ય' વધારાનો પાદપૂરણાર્થ છે.)

૧૩. દુર્ભળ—ગરીબ ભીખારીના અર્થમાં.

૧૪. કાંગ—એક જાતનું ધાન્ય. મૂળ ભાગવતમાં અને ખીજા કવિઓનાં કાવ્યોમાં તાંદુલ-ચોખા છે. ભાગવતમાં તો **પૃથક્ તણુલ** એટલે પહુંવા છે અને તેજ વાજળી છે; કેમકે છોકરાંને માટે ખાતું લઈ જવાને કાંગ ન હોય પણ પહુંવાજ હોય.

દેવા—પાછા આપવાના. એટલા પુરતું દેવું થયું. અર્થાત્ મક્ત નથી આપ્યા, દેવા તરીકે પાછા લેવા આપ્યા છે.

૧૫. ઉખળે—ખાંડણીયામાં (સં. **ઉલૂચલ**=ખાંડણીયો).

ઓખણ્યા—છડ્યા. સાંભેલા વડે ઉજળા કર્યા. (શ્રીકૃષ્ણ પાસે લઈ જવાના તેથી સારા દેખાય માટે.)

૧૬. તગતગતા—ચળકતા.

ઋષિજી—સુદામો.

૧૭. છોવાય—અભડાય; કોઈ મલીન વસ્તુનો સ્પર્શ ન થાય.

૧૮. નથી...પટકુળ—ઢૂંગડે બાંધી રાખવાના નથી, પણ શ્રીકૃષ્ણને આપવા લઈ જવાના છે, માટે બહુ જતન કરે છે.

૨૦. પેરે—પેડે; રીતે. રત્ન સાચવે તેમ.

ચડે રીસ—છોડતી વખતે રીસ કરવી પડે, બળ વાપરતું પડે તોપણ ન છૂટે એમ તાણીને બાંધ્યા.

૨૨. જ્યમ...ભૂખ—આપણી ભૂખ જાય એટલું બધું, અર્થાત્ કદી ખૂટે નહિ એટલું બધું લાવજો.

૨૩. મૂક્યો નિંદ્યાસ—નિસાસો નાખ્યો. (યાચના કરવા જાય છે, પણ ત્યાંથી કંઈ મળશે કે નહિ તેની શ્રદ્ધા નથી માટે.)

૨૪. પરબ્રહ્મ—પરમાત્મા. શ્રીકૃષ્ણ.

૨૫. સંચર્યા—ચાલ્યા. (સમ + ચર્ જવું. to go).

વોળાવી—વળાવી; વિદાય કરી.

વળ્યો—પાછો ફર્યો.

પરિવાર—(પરિ + વૃ આસપાસ વિંટળાઈ વળવું) કુટુંબી જનો; છૈયાં છોકરાં વગેરે.

૨૬. ત્યાગી—(ત્યજ્ to abandon ત્યાગ કરવો, છોડી દેવું.)
જેણે સંસારની સર્વ માયા છોડી દીધી તે. (સુદામો).

વેરાગી—(વિરાગી. વિ + રચ્ઝ ઉપરથી) રાગ એટલે પ્રેમ.
જેણે સંસાર ઉપરથી પ્રેમ છોડી દીધો છે તે. (સુદામો)

વિપ્ર—બ્રાહ્મણ, (સુદામો)

ભક્તના શણગાર—અધા ભક્તોમાં શણગારરૂપ; ઉત્તમ ભક્ત (સુદામો).
આ પ્રમાણે સુદામાની ઉત્તમ ભક્ત તરીકે ઓળખાણ આપી હવે તેમનું સ્વરૂપ કવિ વર્ણવે છે.

૨૭. ભાળ—કપાળ; કપાળમાં (સમમી અધ્યાહાર)

તિલક—ટીલું.

રસના—શુભ. (રસ=સ્વાદ ચામે માટે)

ભણતો જાય—શ્રીકૃષ્ણના નામનો જાપ કરતો જાય.

૨૮. મુખ—મુખે; મોઢા ઉપર. (સમમી અધ્યાહાર)

કુખ—(સં. કુશ) દર્ભ, દાભ, એક જાતનું ઘાસ. મુખની સાથે પ્રાસ મેળવવા કુશને બદલે કુખ શબ્દ વાપર્યો છે. કવિઓ એવી ઘૂટ ઘણી વખત લે છે.

જળું—ઘાસનું ભોયું. (ઘણી હજમત વધેલી તેથી ઘાસના જળા જેવો દેખાવ થઈરહેલો અને વાળ બરછટ માટે કુશ ને જળાની ઉપમા આપી.)

વાધ્યુ—વધ્યું.

કર્કુપ—ખરાબ રૂપવાળું.

કાય-કાયા, શરીર.

૨૯. ભસ્મ—રાખોડી. શરીરે ચોળેલી ને માથામાં ઘાસેલી તે.

ધૂમ્ર—ધુમાડો.

ઉતાવળે ચાલતાં જટામાંથી ધૂળ ઉડે તે જાણે ધુમાડાના ગોટા નિકળતા હોય એમ લાગે.

૩૦. ઉપાનરેણું—જોડાની રજ. (ઉપાનહ જોડા; રેણુ રજ, ધૂળ.)

અભ્ર—આકાશ.

આ એ લીટીમાં સુદામાની ચાલવાની ત્વરા બતાવે છે.

જોજન—(યોજન) ચાર ગાઉનું માપ.

કોટાનકોટ—કરોડો.

પગના આગળ ધૂળ એટલી બધી ઉડે છે કે તેનાથી કરોડો યોજન સુધી આકાશ છવાઈ રહ્યું.

૩૧. ધસમસે—ઉતાવળા ઉતાવળા દોડતા જાય.

ધાય—(સં. ધાવ્ દોડવું.) દોડે.

મુનિવર—સુદામો.

મુખે...માય—બહુ ઉતાવળા ચાલવાથી મોઢામાં શ્વાસ માય નહિ એટલા બધા હાંસી જાય.

૩૨. વિસ્મય ધાય—નવાઈ પામે (વિ+સ્મિ નવાઈ લાગવી.)

૩૩. તૈલાભ્યંગ—(તૈલ + અભ્યંગ. અભિ + અઙ્ઙ ચોળવું) શરીરે તેલ ચોળવું તે.

સ્વપ્ને—સ્વપ્નમાં પણ. (સ્વપ્ ઉઘવું.)

લૂણું—ચિકાશ વગરનું (કોઈ દિવસ તેલ ચોળીને નવાવાનું ન બને માટે.)

ગાત્ર—શરીર; શરીરનાં અંગો.

ઋષિનું—સુદામાનું.

૩૪. જ્વેષ્ટિકા—(સં. યષ્ટિ) લાકડી.

૩૫. કૌપીન—(સં.) લગોડી. કચ્છોવાળી પહેરવાનું પંચીયું.

જીરણુ—(સં. જીર્ણ) જૂનું.

વનકુળી—ઝાડની છાલનું વસ્ત્ર; વલ્કલ.

પરિધાન—પહેરવાનું. (**પરિ+ધા** પહેરવું, શરીરે ધારણ કરવું.)
આ બે લીટીમાં સુદામાના વેપનું વર્ણન કર્યું છે અને તેની દરિદ્રાવસ્થા બતાવી છે.

૩૬. **ભાગ્યભાનુ**—નસીબનો સૂર્ય. (પ. ત. સ.)

ઉદય થયો—ઉગ્યો. (સં. **અત્+ઇ-અય્** ઉદય પામવો; ઉગવું.)
ભાગ્યભાનુ ઉદય થયો એટલે હવે નસીબ ખીલ્યું; ચઢતી થવાનું ચિહ્ન જણાયું. શ્રીકૃષ્ણ પાસે યાચના કરવા જવા લાગ્યા એટલે અવસ્ય લાભ થશે એમ કવિ કહે છે.

હરિ—શ્રીકૃષ્ણ.

આપસમાન—પોતાના જેવાજ સુખી—સંપત્તિમાન.

૩૮. **પહોતા**—પહોંચ્યા (પ્રાચીન પ્રયોગ.)

થોડે શ્રમે—થોડી મહેનતે. (મળવા જવાની હોંસ છે અને લાભ મળવાની આશા છે તેથી અથવા પ્રભુકૃપાથી સુદામાને મુસાફરીનો થાક જણાયો નહિ.)

કડવું ૬

આ કડવામાં કવિ દ્વારિકાની શોભાનું અને શ્રીકૃષ્ણના વૈભવનું સુંદર વર્ણન કરે છે.

૧. **ઋષિ**—શુક મુનિ: પરીક્ષિતને ભાગવતની કથા કહેનાર.

નરપતિ—રાજા, પરીક્ષિત. (પ. ત. સ.)

૨. **કનકકોટ**—સોનાનો બનાવેલો કોટ. દ્વારકા શહેરની આસપાસ ફરતો સોનાનો કોટ હતો. શ્રી કૃષ્ણના સમયમાં સોનાની દ્વારિકા હતી તે જળમાં ડૂબી ગઈ છે એમ કહેવાય છે. (પ. ત. સ.)

મણિમયરત્ન—મણિ એ નવ રત્નમાંનું એક જાતનું લાલ રંગનું રત્ન છે. મણિ અને રત્ન બંને એક જાતના સમાનાર્થ શબ્દો અર્થ વગરના વાપરી શબ્દપ્રયોગ ખોટો કર્યો છે. મણિથી અનેહું કે મણિથી.

ભરેલું રત્ન હોય નહિ. કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે કોટના કાંગરામાં જુદી જુદી જાતનાં રત્ન જડેલાં હતાં.

કાંગરે—કાંગરામાં. કોટના ઉપલા ભાગમાં નાની નાની કમાનો કાટેલી હોય છે તેને કાંગરા કહે છે.

૩. કોડા—મુરજ, કોટ ઉપર થોડે થોડે અંતરે લક્કરી દુકડીઓ અથવા તોપખાનું રાખવા કોડીના આકારે ગોળ પાકાં મકાન બાંધેલાં હોય છે તે. નાના કિલ્લા. (એક વચન કોડા.)

કોસીસાં—તોપ કોડવાની બારીઓ. (એ. વ. કોસીસું.)

પર્મ—(સં. પરમ) વધારે.

વિશ્વકર્મા—(વિશ્વ જંગમ. + કર્મન્ કામ.) જગતના બનાવનાર. દેવોનો શિષ્ટી. એ બ્રહ્માનો પુત્ર છે. એણે જગતના ઘાટ ઘડ્યાં છે તથા અસ્ત્રશસ્ત્ર બનાવ્યાં છે. અગ્ન્યસ્ત્ર એણે શોધી કાઢ્યું હતું.

વિશ્વકર્માએજ જાણે દારિકાનો કિલ્લો બનાવ્યો ન હોય એમ લાગે છે.

૪. દુર્ગ—કિલ્લો. (સં. દુર્ મુસ્કેલ + ગ. ગમ્=જવું ઉપરથી.) જ્યાં જવું મુસ્કેલ પડે તે જગા.

ધજા—(સં. ધવજા.)

દુંદુલી—(સં.) નગારાં, નોખત.

૫. મુદર્શન—શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનું ધારવાળું ગોળ આયુધ. ચક્ર. એ દારિકાની આસપાસ ફરતું રહે છે ને શહેરની ચોક્કી કરે છે. જુઓ આખાહરણ:—

“જાવા કીધું નગરમાં મન, એવે આગ્યું ત્યાં મુદર્શન,
જેવું મસ્તક છેદે બળમાં, કન્યા પેડી ગોમતીના જળમાં.”

સોહો—શોભે.

ગંભીર...મોહો—સમુદ્રની ઘેરી ગર્જનાઓ થયા કરે તે મનને ઓહ પમાડે છે.

૬. ત્યાં—દારિકામાં.

ગોમતીસંગમ—ગોમતી નામે ખાડી જ્યાં આગળ સમુદ્રને મળે છે તે સ્થળ. (સમ્=સાથે + ગમ્ જવું.)

ચારે વર્ગ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર.

ત્યાં—ગોમતીના જળમાં.

૭. પરમગતિ—મોક્ષ. (પરમ શ્રેષ્ઠ + ગતિ સ્થિતિ. ગમ્ જવું કિપરથી).

મુક્તિપુરી—(મુક્ત = છોડી દેવું + તિ.) મોક્ષ આપનાર શહેર. તીર્થક્ષેત્ર; દ્વારિકા. (મધ્યમપદ્મોપી સમાસ) હિન્દુસ્તાનમાં એવી ૭ મુક્તિપુરી ગણાય છે.—

અયોધ્યા મથુરા માયા કાશી કાશ્ચિ અવન્તિકા ।

પુરી દ્વારામતી ચૈવ સપ્તૈતા મોક્ષદાયિકાઃ ॥

મણા—ખામી, ખાડ.

૮. ભગવાન—(ભગ=ઋષિરની છ શક્તિઓ; સમસ્ત ઐશ્વર્ય, સમસ્ત વીર્ય, યજ્ઞ, શ્રી, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય; એ છ + વત્ = વાળો.) અહીં સુદામો, મહાત્મા અથવા મોટા પુરુષને એ શબ્દ વપરાય છે.

૯.—૧૮. સુદામાનું વિચિત્ર રૂપ જોઈને દ્વારિકાના લોકો તેમની ચેષ્ટા કરે છે તથા નાનાં બાળકો ચીડવે છે તેનું વર્ણન આ લીટીઓમાં છે.

૧. રૂપ—સુદામાનો બેરોળ દેખાય.

પુંડળ પળે—સુદામાની પાછળ પાછળ દોડે.

પળે—પકાવત કરે, દોડે. (પરા + અણ્ દોડવું, નાસી જવું.)

૧૦. જાદવસ્ત્રી—જાદવોની સ્ત્રીઓ. (પ. ત. સ)

તાળી દર્દ હસે—સુદામાને જોઈને જાદવોની સ્ત્રીઓ એક બીજાને તાળી આપીને હસે છે અને મસ્કરી કરે છે, તથા નિંદાના રૂપમાં સુદામાના વખાણ કરે છે.

ધન્ય...વસે—અર્થાત્ આંખો માણસ જે શહેરમાં વસતો હશે તે શહેરનાં દુર્ભાગ્યજ સમજવાં. ખરી રીતે તો એવો ભક્ત વસતો હોય તે શહેર ધન્યજ ગણાય.

૧૧. જે સ્ત્રીએ ધણું વ્રત, તપ અને ઉપવાસ કર્યા હશે એટલે કે બહુજ પુણ્ય કર્યું હશે તેને આવો રૂપાળો ધણી મળ્યો હશે! આમ મર્મમાં કહે છે. કહેવાની મતલબ એજ કે જેણે પાપ કર્યાં હશે તેનેજ આવો ખેડોળ ધણી મળ્યો હશે. (ભક્ત પતિ મળવો એ સદ્ભાગ્યજ છે.)

ભરથાર—(મર્ત=ધણી. મૃ. ભરણ પોપણ કરવું તે ઉપરથી મર્ત શબ્દનું પ્રથમાનું બહુ વચન મર્તારઃ થાય છે તે ઉપરથી આ શબ્દ બનેલો લાગે છે). પતિ; ધણી.

૧૨. ઈદુ—ચંદ્ર.

કામ—સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવનાર દેવ. એ બહુ રૂપાળો છે. પ્રીતિનો દેવ. (કમ=to love. ચલાવું, ઇચ્છવું.)

એને રૂપે—એના એટલે સુદામાના રૂપ આગળ (મસ્કરીમાં)

હારશે—હારી જશે; ઉતરતા ગણશે.

કેશવરામ—શ્રી કૃષ્ણ અને બળરામ. (દ્વન્દ્વ સમાસ)

૧૩. **પતિવ્રતા—**પોતાના પતિ સિવાય બીજા પુરુષની ઇચ્છા ન રાખનારી પવિત્ર સ્ત્રી. એવી પણ સુદામાને જોઈને મોહ પામશે એમ મસ્કરીમાં કહે છે.

મર્મવચન—મસ્કરીના બોલ.

૧૪. **હાઉ—**છાકરા બીવણવા કલ્પેલું એક ભયંકર પ્રાણી.

વિકરાળ—ભયંકર.

મહા કવિઓની વાણી અર્થસૂચક હોય છે તેથી જાદવ સ્ત્રીઓને મુખે સુદામાની કરાવેલી ચેષ્ટા ભવિષ્યમાં સાચારૂપમાં નિવરે છે અને હાલ પણ તે ભક્તરાજ હોવાથી મર્મવચન છતાં ખરા રૂપમાંજ છે.

૧૫. **ચેષ્ટા—**મસ્કરી.

પુંડળથી—પાછળથી. સુદામા રસ્તે જાય છે તેની પાછળ લોકો ભેગા થઈને તેની મસ્કરી કરે છે, પણ તે ભક્તજન હોવાથી મનમાં કંઈ ન લાવતાં ઉસટા હસતા જાય છે.

૧૬. કાંકરા નાખે—(સુદામાને ખીજવવાને-પણ તે ન ખીજવાતાં કાંકરા વાગે ત્યારે ઉલટા ભગવાનનું નામ લે છે.)

૧૭. વગ્ગડે ગાલ—ગાલ વગાડે, ગાલ ફૂલાવીને પછી તેમાં હાથ ઠોકી, સામા આવી, ઢાલની પેઠે વગાડે, પણ એથી સુદામા ચિદાય નહિ.

૧૮. ઋષી—(સં. ઋષિ.) તપસ્વી.

સાધુની દષ્ટિ—સાધુના જેવી વિકાર વગરની શીતળ નજર. (સુદામાની. લોક ખીજવે અને ત્રાસ આપે છતાં મનમાં કંઈ ગુસ્સો ન લાવે તેથી.)

૧૯. સમાચાર—(સમ+આ+ચર્ to ઘ૦ જવું. ચાલવું) હકીકત.

૨૦. કૃપાનાથ—કૃપાનાથ; દયાવાળા. (સુદામો)

પુર—શહેર.

મયા—માયા; પ્રેમ.

વૃદ્ધ જદવ કહે છે કે આ શહેરના ઉપર શા કારણથી માયા કરી, અર્થાત્ આવવાનું કારણ શું ?

પ્રત્યુત્તર—(પ્રતિ+ઉત્તર) સામો જવાબ.

ઋષિજન—અહીં સુદામો.

હરિદર્શન—ભગવાનનાં દર્શન. (વૃદ્ધ જોવું)

સુદામો કહે છે કે હું પ્રભુનાં દર્શન કરવા આવ્યો છું.

૨૨. ઉપકાર—(રાજદ્વાર દેખાડયો તે.) (ઉપ+ક્ર ભલું કરવું.)

રાજદ્વાર—રાજનો મહેલ. શ્રીકૃષ્ણનું ધામ. દ્વારનો અર્થ બારણું; પણ અહીં મહેલના અર્થમાં વાપર્યો છે. (પ. ત. પુ. સ.)

૨૩. હરિમંદિર—શ્રીકૃષ્ણના ધામ આગળ.

ઉભા રસ્તે—સીધે માર્ગે. (માણુસોની એટલી અધી બીડ કે રસ્તામાં જવાનો માર્ગ પણ ન મળે.)

૨૪. દ્વારપાળ—બારણા આગળ ઉભા રહેલા મહેરંગીર.

દિગ્પાળ—દિશાઓનું રક્ષણ કરનાર દેવો. દત્ત દિશાઓનું રક્ષણ કરનાર દેવ છે તે દિગ્પાળ કહેવાય છે. પૂર્વમાં દંડ્ર. અગ્નિ ખૂણામાં

અગ્નિ, દક્ષિણમાં યમ, નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં નિર્ઋતિ, પશ્ચિમમાં વરુણ, વાયવ્ય ખૂણામાં વાયુ, ઉત્તરમાં કુબેર, ઈશાન ખૂણામાં મહાદેવ, આકાશમાં બ્રહ્મ, અને પાતાળમાં અનંત-શેષનાગ.

ધામ...ભાણુ—મકાનના ઓટલા ઉપર પહેરેગીર ઉભેલા તે બાણુ સૂર્ય ઉઝ્યા હોય તેવા તેજસ્વી દેખાતા હતા.

૨૫. હાટ—દુકાન.

ચૌદાં—બગર. (ચૌદું શબ્દનું બહુવચન.)

(સં. **ચતુર્વાટિ**—બ્યાં ચાર રસ્તા ભેગા થતા હોય તે જગા. હાલ બગરના અર્થમાંજ એ શબ્દ વપરાય છે. બ્યાં ત્રણ રસ્તા ભેગા થતા હોય તે તરબેટો કહેવાય.)

ચોક—(સં. **ચતુષ્ક**) મેદાન, ખુદ્દી જગા.

છબ્બં—(એ. વ. છબ્બું) રંચ.

ઝરખા—(એ. વ. ઝરખો) મોટું છબ્બું.

ગાખ—માળની એક બારી પૂરતું છબ્બું.

૨૬. **અટારી**—(સં. **મટ્ટાલિકા**.) છબ્બના અર્થમાંજ વપરાય છે. (ઘરને લગતા એકદાળીયા છાપરાવાળા ભાગને અટારી કહે છે.)

મેડી—ઘરના પ્રવેશદ્વાર ઉપર જે મેડો હોય તે.

જડિત્ર—ધીરામાણેકથી જડેલા. (સં. **જડિત**)

ઝાકઝમાળ—અતિ પ્રકાશિત; ઝગઝગિત.

૧૭. **મીનાકારી**—મીનાની કારીગરીવાળું. સોનાના દાગીનામાં ચિત્રની બાબણો પાડી તેમાં રંગીત કાચનો રસ ભરવામાં આવે છે તે. એ રસને મીનો કહે છે. કોડા તથા બારીબારણાં વગેરે સોનાનાં હતાં અને તેમાં મીનાની કારીગરીનું કામ કરવામાં આવ્યું હતું.

અમરાપુરી નાખું ઓવારી—કવિ કહે છે કે દારિકાની રચના એવી સારી અને કિંમતી હતી કે તેના આમળ અમરાપુરી પણ તેના ઉપર ઉતારીને ફેંકી દઈ; અર્થાત્ અમરાપુરી એના આગળ કંઈ હિસાબમાં નથી.

અમરાપુરી—સ્વર્ગમાં દેવોને રહેવાનું શહેર; ઈંદ્રની રાજધાની. એને અમરાવતી પણ કહે છે. અમર એટલે દેવો એમાં રહે છે માટે એનું એ નામ પડ્યું.

૨૮. **સ્ફટિક**—એક જાતનો કિંમતી સફેદ પથર.

થંભ—(સં. સ્તંભ) થાંભલા.

નાટ્યારંભ—નૃત્યની શરૂઆત; નાચ. (સં. નાટ્યારંભ)

૨૯. **મૃદંગ**—પખાવ.

ઉપંગ—(સં. ઉપાંગ) એક જાતનું વાદ્ય.

હરિતણાં—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં કોટા ભક્ત હોવાથી સભામાં પણ પ્રભુનું જ કીર્તન થાય.

“ હરિણનાં ” પાઠ લઈએ તો જેથી હરણો આકર્ષાય એવા સારા રાગવાળાં ગીત.

“ ગુણિજન ” પાઠ લઈએ તો ગાયનકળામાં પ્રવીણ માણુસો સારાં રસાળ ગીત ગાય છે એવો અર્થ થાય. ગાયનકળામાં કુશળ માણુસો ગુણિજન કહેવાય છે.

રસાળ—રસવાળાં; આનંદ આપે એવાં.

૩૧. **ધ્વજ**—(સં. ધ્વજા) વાવટો, અમુક ચિત્રવાળો લંબચારસ લૂગડાનો ફકડો; નિશાન.

પતાકા—ત્રિકોણાકાર ધ્વજ.

કળશ—(સં. કલશ) મોટો કોટો; મંદિરમાં શિખર ઉપર સોનાના મોટા કોટા ચઢાવવામાં આવે છે તે. એના ઉપરથી આમ્ય શબ્દ “ કળશિયો ” થયો છે.

દુંદુભી—દોલ; તાસાં.

જંગડ જંગડ—એવો અવાજ.

૩૨. **શરણાઈ**—પીપુડી.

નકેરી—એક વાદ્ય.

૩૩. **હીડે**—ચાત્રે.

હુમ—સોનું.

અછોડા—બળદને બાંધવાની દોરી. (એ. વ. અછોડો.)

૩૪. **મદગળતા—**જેના લમણામાંથી મદ ઝરે છે એવા મસ્ત હાથી. (હાથી બ્યારે પુર જીવાનીમાં આવે છે ત્યારે તેના લમણામાંથી એક જાતનો કાજો રસ ઝરે છે તે મદ કહેવાય છે. એ વખતે હાથી મસ્તીખોર બને છે.)

માતંગ—હાથી. (માતંગ નામના ઋષિએ એ પ્રાણી ઉત્પન્ન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે, અથવા તેમણે એને હેળવીને ઉપયોગમાં લેવાય છે એમ શોધી કાઢ્યું હશે, તેથી તેમના નામ ઉપરથી તેનું નામ માતંગ પડ્યું.)

નવલો રંગ—કોઈ જીવન જાતની શોભા.

ગજશાળા—હાથીને બાંધવાનું મકાન

૩૫. **હુમ કલશ—**સોનાના લોટા.

ઈંદ્રાણી—ઈંદ્રની સ્ત્રી, એનું નામ રાચિ છે.

૩૬. **છપ્પનકોટિ—**દ્વારિકામાં જાદુવાની સંખ્યા છપ્પન કરોડની કહેવાય છે; પણ એટલી વસ્તી એક ગામમાં હોવી અસંભવિત છે; તેથી અહીં કોટિનો અર્થ કુળ, જાત, પ્રકાર, એવો કરવો જોઈએ. અર્થાત્ છપ્પન જાતના જાદુવા ત્યાં વસતા હતા એમ સમજવું જોઈએ.

દાનવ—દૈત્ય, રાક્ષસ; કશ્યપની દનુ નામની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો.

પ્રભા—(કા. પરવાહ) દરકાર. જાદુવા એવા જાળવરા હતા કે તેઓ દૈત્યોની પણ દરકાર રાખતા નહિ.

૩૭. **અનંત—**(અનૂ+અંત) જેનો અંત ન માલમ પડે એવું. ઘણાજ.

પ્રતિહાર—પહેરેગીર.

૩૮. **સંકટપ—**(સમ+કૃપ્ વિચાર કરવા.) વિચાર.

વિકટપ—(વિ+કૃપ્) તક, આગવ્યવળા વિચાર. સુદામા દ્વારા આગળ આવીને શા વિચાર કરે છે તે કવિ નીચલી લીટીઓમાં બતાવે છે.

૩૯. ગાહન—ન સમજાય એવું. ઉંડું.

કર્મની ગતિ—નસીબની લીલા. (એક નિશાળમાં સાથે ભણનાર છતાં પોતે દરિદ્રી ભિખારી રહ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ છત્રપતિ રાજ થઈ બેઠા એ નસીબની બલિહારીજ છે, એમ સુદામા કહે છે.)

વિદ્યારથી—(સં. વિદ્યાર્થી. વિદ્યા+અર્થ+ઇન્) વિદ્યાની જેને ઇચ્છા છે તે. ભણનાર શિષ્ય. (પ. ત. પુ. સ.)

૪૦. એ—શ્રીકૃષ્ણ.

પૃથ્વીપતિ—પૃથ્વીનો માલિક; રાજા.

રજ—લગાર, થોડુંપણ.

૪૨. સિંહાસન—(સિંહ+આસન) રાજાને કે દેવને બેસવાની સિંહના પંજના પાયા વાળી સુંદર બેઠક. (આટલે સુધી સુદામાએ કૃષ્ણની સાથે પોતાની સરખામણી કરી મનમાં કંઈક અદેખાઈ આણી, પણ હવે પોતાને જ્ઞાન થવાથી શ્રીકૃષ્ણને ઈશ્વરભાવથી જુએ છે.)

૪૬. ઋષિને—સુદામાને;

જ્ઞાન—(જ્ઞા જાણવું) ખરી સમજણ.

અદેખણવ—હલકા પ્રકારનો પ્રાણી.

એ—શ્રીકૃષ્ણ.

ભગવાન—સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર.

૪૪. દર્શન—(દૃશ્ જોવું ઉપરથી) જોવું તે.

ઈંદ્રાસન—(ઇન્દ્ર+આસન) ઈંદ્રની ગાદી.

સુદામા કહે છે કે એક વખતજ જે મને પ્રભુનાં દર્શન મળે તેા જાણે ઈન્દ્રનું રાજ્ય મળ્યું હોય એટલો હર્ષ પામું.

૪૫. છડીદાર—ચોપદાર. છડી એટલે ચાંદી સોનાની લાકડી, તે ઝાલી રાજાની આગળ ચાલનાર ને છડી પોકારનાર નોકર.

૪૬. માનુભાવ—(મહાનુભાવ. મહા=મોટો+અનુભાવ=આશય, હેતુ.) જેની ઉદાર ભાવનાઓ હોય એવો મહાપુરુષ. મહાશય, ઉદારાશય એવા શબ્દો પણ એ અર્થના છે.

તવ—ત્યારે.

ઓચરી—(ઉત્ત+ચર બોલવું) બોલ્યા; ઉચ્ચાર કર્યો.

૪૭. દુર્બળ—(દુર્ બરાબ+બલ) નબળો, ગરીબ.

અવતાર—(અવ+તૃ=નીચે ઉતરવું) જન્મ.

માધવ—(મા=લક્ષ્મીજી+ધવ=પતિ) લક્ષ્મીના પતિ. શ્રીકૃષ્ણ.

મિત્રાચાર—(મિત્ર+આચાર) મિત્રનો વ્યવહાર; ભાષ્યધી, મિત્રતા.

૪૮. પ્રણામ—(પ્ર+નમ નમવું) નમસ્કાર.

વિપ્ર—બ્રાહ્મણ.

જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાદ્વિજ્ર ઉચ્યતે ।

વેદપાઠી ભવેદ્વિપ્રઃ બ્રહ્મજાનાતિ બ્રાહ્મણઃ ॥

કડવું ઉઠું

૧. શય્યા—(સં. શી સુઈ જવું) સૂવાની પથારી.

અવિનાશ—(અ+વિનાશ. નશ્=નાશ પામવું) નાશ રહિત-
પરમેશ્વર. અહીં શ્રીકૃષ્ણ.

અષ્ટ—આઠ.

પટરાણી—મુખ્ય રાણી. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ૧૬૧૦૮ રાણીઓ હતી, તેમાં આઠ મુખ્ય હતી તે પટરાણીઓ કહેવાતી. એ આઠનાં નામઃ—
(૧) રુક્મિણી, (૨) મિત્રવિંદા, (૩) ભદ્રા, (૪) જાંબુવતી (૫) સત્યા, (૬) કાલિંદી, (૭) લક્ષ્મણા, (૮) સત્યભામા.

જેને રાજા સાથે ગાદી ઉપર બેસવાનો હક છે અને જેને માથે મુગટ ધારણ કરી શકાય છે તે પટરાણી કહેવાય છે.

૨. તળાંસે પાય—પગ દાખે. રુક્મિણી લક્ષ્મીનો અવતાર ગણાય છે, એટલે તે પગ દાખવાનો અધિકાર ભોગવે; કેમકે ક્ષીરસાગરમાં વિષ્ણુ ભગવાન શેષશય્યા ઉપર સૂતા છે ત્યાં લક્ષ્મીજી પગ દાખે છે.

ઢોળે છે વાય—(વાય=વા. પવન. ય વધારાનો છે) પવન નાખે છે.

૩. દર્પણ...ખાપ; આરસી. (મોઢું જેવાને આરસી ધરી રાખી.)

જળઝારી—પાણીની ઝારી. કાકોરજની જળ ધરાવવાને નાળયા-વાળી પાણીની લોટી.

૪. **યક્ષકર્દમ**—શરીરે ચોળવાનો એક જાતનો સુગંધીદાર ભૂકો. યક્ષ લોકોને એ વધારે પ્રિય હોય છે તેથી એ નામ પડ્યું. કંકુ, અગુર, કસ્તુરી, કપૂર, સુખડ ને રાસ્ના એ છ પદાર્થ સમભાગે લઈ બનાવેલું ચૂર્ણ.

કર્દમ—કાદવ; કીચડ. (ચૂર્ણમાં પાણી રેડી લોચાપડતું બનાવી શરીરે ચોળવામાં આવે છે તેથી.)

સેવે—શરીરે ચોળે, લેપ કરે.

અગર—એક જાતનું સુગંધીદાર લાકડું.

ઉસેવે—પાણી રેડી ઓરસીયા ઉપર ધસીને પાત્રમાં એકડું કરે.

૬. **હિંડોળાખાટ**—હિંચોળાખાટ, પલંગ જેવો હિંચકો.

પૌઢયા—સૂતા.

૭. **સહસ્ર**—હજાર. (૧૦૦૦)

શત—સો. (૧૦૦)

શ્યામા—ઝી.

હંસગતિ—હંસના જેવી ગતિ જેની છે તે. (બ. વી. સ.) હંસની પેઠે ચાલનારી.

ગજગામા—હાથીના જેવી ચાલ ચાલનારી. (બ. વી. સ.)
(ગમ જવું.)

૮. **મૃગાનેણી**—(મૃગ હરણ. નેણ નયન, આંખ) હરણની આંખો જેવી આંખોવાળી. (બ. વી. સ.)

ચંદ્રચકોરી—ચંદ્ર તરફ ચક્રોર પક્ષી જેમ એક દૃષ્ટે જોઈ રહે છે તેમ પોતાના પ્રિય તરફ પ્રેમભરી નજરે જોઈ રહેનારી.

શ્યામલડી—શ્યામ, કાળા રંગની.

ગોરી—ઉજળી; ગોરા રંગની.

૯. **મુગ્ધા**—સ્ત્રીની ત્રણ અવસ્થાઓ ગણાય છે; મુગ્ધા, મધ્યા ને પ્રૌઢા. તેમાંની પહેલી અવસ્થા વાળી; સ્ત્રીના વેશમાં આવતી.

બાળ—બાળા. નાની છોકરી.

કિશોરી—જુવાનીમાં આવતી.

ખળકાવે—ખખડાવે, અવાજ કરે.

કંકણ—કાંકણ. હાથે પહેરવાની ધારવાળી બંગડીઓ.

ઝોરી—એક જાતની બંગડી.

૧૦. ચપળા—ચપળ સ્વભાવની સ્ત્રી; વધારે વાર સ્થિર ન રહે તે.

એ ઉપરથી વિજળી પણ ચપળા કહેવાય છે.

ચિતકું—ચિત્ત, મન. (કું લઘુતાવાચક પ્રત્યય છે.)

ચોરી લે—હરણ કરી લે; મોહ ઉપજાવે.

કંચુકી—કાંચળી, ચોળી. (સં. કંચુક શબ્દ છે અને તે કંચુક-કાંચળી પહેરનાર પુરુષ, જે રણવાસના નોકર હોય છે, તેને સંસ્કૃતમાં કંચુકી કહે છે. ગુજરાતીમાં ચોળીના અર્થમાં એ શબ્દ રૂઢ થયો છે.)

કોરી—તરતની શીવડાવેલી નવી, એક પણ ધો ધોયા વગરની.

૧૧. ચતુરા—હોંશીયાર સ્ત્રી.

સંગીત નાચે—ગાયન ગાય અને નાચ કરે. (નૃત્ય, વાદ્ય અને ગીત એ ત્રણ મળીને સંગીત કહેવાય છે. પણ હાલમાં ફક્ત ગાયનના અર્થમાંજ સંગીત શબ્દ વપરાય છે. જૈ=ગાવું ઉપરથી ગીત. સમ+ગીત. સંગીત એટલે તાલ માપ સાથે ગાવું તે.)

રીઝવે—રાજ કરે. (શ્રી કૃષ્ણને)

રાચે—રાજ થાય. (પ્રભુને રાજ કરીને પોતે રાજ થાય.)

૧૨. વાતે વારો—વાત કરે.

સરખા સરખી—એક સરખી ઉંમરની, જોડીદાર.

૧૨. વિરાજે—(વિ+રાજ) શોભે.

નાનાભાતી—જુદી જુદી જાતનાં.

ચંગ
ઉપંગ } એક જાતનાં વાજીઓ. (ઉપંગ સં. ઉપાંગ.)

મૃદંગ—(મૃદ માટી + ંગ) પખાવ. પહેલાં માટીની બનાવવામાં આવતી હશે માટે એ નામ પડ્યું હશે.

શ્રીમંડળ—રાગ મંડળ; મધુર રાગનું એક વાજીંત્ર. વીણાની એક જાત.

વીણા—સીતાર.

વાજે—વાગે.

૧૫. ગાંધર્વોક્તિ—ગાંધર્વ લોકોની કળા. ગાયન કળા. ગાંધર્વો દેવલોકના ગર્વયા છે તે તે ગાયનમાં કુશળ હોય છે.

વાચક—(સં. વાક્ય) વચન.

૧૬. મર્મવચન—મર્મના બોલ; રહસ્યભરેલી વાણી.

મરમાળી—મર્મ સમજનારી. મીઠી મસ્કરી કરનારી.

૧૭. રીઝે—રાજી થાય.

પ્રાણાધાર—(પ્રાણ+આધાર) જીવના આધાર જેવા શ્રીકૃષ્ણ.

થેઈ થેઈકાર—(નાચતી વખતે એવા શબ્દો બોલવામાં આવે છે.

તે ઉપરથી) નાચ.

૧૮. ધાતી—(ધાવ-દોડવું) દોડતી. (સુદામા આવ્યા માટે તે સંદેશો લઈને)

નાથે—પ્રભુએ, શ્રીકૃષ્ણે.

૧૯. સાહેલી—સખી, અહીં દાસી.

શીર નામી—મસ્તક નમાવીને, નમસ્કાર કરીને. (નમ-નમવું.)

દ્વારે—બારણે.

દ્વિજ—(દ્વિ એ + જ. (જન્-આ ધાતુનું ટુંકું રૂપ) જન્મવું) એ વખત જેનો જન્મ થયો છે તે; બ્રાહ્મણ.

(એક માતાના પેટે જન્મ થયેલો તે, અને બીજે ઉપવિત સંસ્કાર થયો તે એમ એ જન્મ.) પક્ષી પણ દ્વિજ કહેવાય છે, કેમ કે એક વખત માદા ઇંડું મૂકે છે અને ઇંડું ફૂટીને અંદરથી ફરીથી બન્યું નિકળે છે એમ એ જન્મ થાય છે. તેમજ દાંત પણ દ્વિજ કહેવાય છે કેમકે એક વખત આવેલા દાંત પડી જઈને ફરી પાછા ઉગે છે.

સ્વામી—માલિક, ધણી. (પતિના અર્થમાં નથી.) હે સ્વામી !
(સંબોધન)

૨૦. અવશ્યમેવ—(અવશ્યમ્ + એવ) નકકીજ. આને બદલે પ્રેમાનંદ ધણે ટેકાણે “અશ્વમેવ” શબ્દ વાપરે છે.

“એ તો જીવને મારે તતખેવ પાપી માણસ રે,
હવે હું મુવો અશ્વમેવ પાપી માણસ રે.”

(નળાખ્યાન ૩ ૭)

નારદ—એક મોટા ઋષિ; બ્રહ્માના પુત્ર. દશ પ્રગ્નપતિમાંના એક. એમણે પ્રજોત્પત્તિ કરવાની ના કહી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું કમુલ કર્યું. એ હાથમાં વીણા લઈ ભગવાનના ગુણ ગાતા ફરે છે અને પરમ ભક્ત હોવાથી ભગવાનનું મન ગણાયા છે. એ માણસને લગતી મારવાના સ્વભાવને “નારદવેડા” કહેવામાં આવે છે.

વશિષ્ઠ—એક સમર્થ ઋષિ, સૂર્યવંશી રાજાઓના પુરોહિત. એમણે રામચંદ્રજીને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો હતો. બ્રહ્મર્ષિ કહેવડાવા માટે વિશ્વામિત્ર એમનો દ્વેષ કર્યો હતો. એ સમ ઋષિમાંના એક છે. એમની સ્ત્રીનું નામ અરન્ધતી.

વામદેવ—એક મોટા ઋષિ. ઋગ્વેદના બીજા મંડળના કર્તા.

૨૧. દુર્વાસા—અત્રિ ઋષિના પુત્ર. એ ઋષિ મહા ક્રોધી હતા. ભૂલ થતાં જોને તેને શાપ દઈ દેતા.

અગસ્ત્ય—એક મોટા ઋષિ. એ ધગમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા તેથી ધટોદ્ભવ કે કુંભજ કહેવાય છે. વિંધ્યાચળ પર્વત બહુ ઉંચો વધતો હતો તેથી સૂર્યમંડળ આચ્છાદિત થવા લાગ્યું ને અંધકારથી લોક દુઃખી થવા લાગ્યા, ત્યારે બ્રહ્મદેવના કહેવાથી અગસ્ત્ય મુનિ વિંધ્યાચળ પાસે ગયા એટલે તે પગે લાગવા આડો પડ્યો. તે વખતે અગસ્ત્ય મુનિએ તેને કહ્યું કે હાલ હું જત્રા કરવા જાઉં છું માટે મારા પાછા આવતા સુધી ઉભા થવું નહિ. આમજ પડી રહેવું. આથી લોકનો ત્રાસ મટયો ને અગસ્ત્ય ત્યાં પાછા આવ્યાજ નહિ એટલે તે ફરી પાછો ઉભો થવા પામ્યોજ નહિ. આ

ઉપરથી જે વાયદાસર ન આવે તેને માટે “અગસ્ત્યના વાયદા” કહેવાય છે—
આતાપી, વાતાપી ને ઇલ્વલ નામના ત્રણ રાક્ષસો હતા. તેમાં એ જળ તથા
કૃળને રૂપે થતા ને એક તપસ્વી થતો. પછી ત્યાં જે આવે તેને તે પેલાં
જળકૃળ આપતો તે પેલો મુસાફર ખાતો. પછી પેટમાં ગયા પછી કૃળ-
જળ બનેલા રાક્ષસો પેટ ચીરી બહાર નિકળતા; ને એમ અનેક મનુષ્યોને
મારી નાખતા. એક દિવસ અગસ્ત્ય મુનિ ત્યાં જઈ ચઢ્યા. તેમને પણ
એ જળ તથા કૃળ આપ્યાં, તે મુનિ આરોગી ગયા. પણ પેટમાં ગયા
પછી માલમ પડ્યું કે એ તો રાક્ષસો છે, ને પેટ ચીરી બહાર નિકળી
મારી નાખવા માગે છે, તે ઉપરથી તેમણે પેટે હાથ ફેરવી બંને રાક્ષસોને
પેટમાં પચાવી નાખ્યા, પછી ઇલ્વલ નાહો તે સમુદ્રમાં ભરાયો; એટલે
અગસ્ત્ય આચમન કરીને સમુદ્રને પી ગયા ને ઇલ્વલને મારી નાખ્યો અને
પછી સમુદ્રને પાછો શરીરમાંથી બહાર કાઢ્યો હતો.

સમસ્ત—(સમ+અસ્ત હોવું) તમામ; બધાં.

૨૨. **વિશ્વામિત્ર—**એ ગાધિ રાગ્નના પુત્ર હતા; પણ મહા તપશ્ચર્યા
કરી અઘ્નર્ષિ કહેવાયા હતા. એમણે ત્રિશંકુ રાગ્નને સદેહે સ્વર્ગમાં મોકલ્યો
હતો, પણ દેવોએ તેને પેસવા ન દીધાથી તે અદ્ધર લટકી રહ્યો છે. તે
ઉપરથી જે બેમાંથી એકમાં ન હોય તેની ત્રિશંકુની જેવી દશા કહેવાય
છે. હરિશ્ચંદ્રના સત્યની કસોટી કરવાને તેમણે તેને બહુ દુઃખ દીધું
હતું. પોતાના યજ્ઞનું રક્ષણ કરવા વિશ્વામિત્ર આળક રામલક્ષ્મણને પોતાને
ત્યાં લાવ્યા હતા અને પછી જનકને ત્યાં સ્વયંવરમાં તેમને લઈ
ગયા હતા. ત્યાં રામનાં સીતા સાથે લગ્ન થયાં હતાં.

અત્રિ—સપ્તર્ષિમાંના એક, દશ પ્રજાપતિમાંના એક. દુર્વાસા, દત્તાત્રય,
અને ચંદ્રના પિતા. એમની સ્ત્રી અનસૂયા તે મહાસતી ગણાય છે.

ચિટ્ઠી કે પત્રી—કોઈનો કાગળ; બલામણપત્ર.

૨૩-૨૫. આ ત્રણ લીટીમાં સુદામાના રૂપનું વર્ણન છે.

૨૩. **દરિદ્ર—**ગરીબ, બીખારી.

ભાસે—(ભાસ્ પ્રકાશવું) દેખાય.

એક તુંબીપાત્ર છે પાસે રે—અર્થાત્ એટલો બધો ગરીબ છે કે તુંબડા સિવાય બીજું કશું એની પાસે નથી.

૨૪. ધિંગળ—પીળચટી, ભૂખરા રંગની.

જડા—માથાના વાળનું જુથ.

ભસ્મ—રાખોડી

ભસ્મે ભરીયો એટલે રાખોડીથી ભરેલો. તપસ્વી હોવાથી શરીર તથા માથામાં ભસ્મ ચોળેલી.

ધુત્રા—ભૂખ.

વરીયો—પરણ્યો.

ભૂખરપી સ્ત્રીને પરણેલો એટલે બહુજ ભૂખ્યો.

૨૫. થોકથોક—ટાળેટાળાં. (સં. સ્તોક જયો.)

૨૭. ખરો ખરો—સાચો સાચો. (પૂર્વનું સ્મરણ થઈ આવવાથી તેને ઓળખીને કૃષ્ણ ખોલી ઉઠે છે.)

રણછોડ—(રણ સં. ઋણ એટલે દેવું, તેમાંથી છોડાવે તે;) કૃષ્ણ. માણસને માથે દેવઋણ, પિતૃઋણ, અને મનુષ્યઋણ, એ ત્રણ પ્રકારના ઋણ હોય છે. યજ્ઞયાગાદિ કરવાથી દેવઋણમાંથી મુક્ત થવાય છે, શ્રાદ્ધાદિ કરવાથી પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થવાય છે અને અતિથિસેવા કરવાથી મનુષ્યઋણમાંથી મુક્ત થવાય છે; પણ ભક્તિ કરવાથી તો પ્રભુ ભક્તને ત્રણે ઋણમાંથી મુક્ત કરે છે. સુદામાને એ ત્રણ ઋણમાંથી મુક્ત કર્યો માટે રણછોડ પદ આ દેકાણે સાર્થક છે.

બાળસ્નેહી—નાનપણનો ભાઈબંધ. (સાથે ભણતા ને રમતા માટે.)

દુઃખીયાનો પિસામો—દુઃખમાં દિસાસો—શાંતિ આપનાર.

પિસામો—(સં. વિશ્રામ) આરામ; મહેનતનો થાક ઓછો કરવો તે.

૨૯. ઘાયા—દોષા. (અતિ સ્નેહથી મળવાની ઉતાવળને લીધે.)

મદયરાય—મદ્યોના રાગ; શ્રીકૃષ્ણ. (પ. ત. સ.)

મોજાં—જોડા. (જવાની ઉતાવળને લીધે જોડા પહેરવા પણ ન રહ્યા.)

પાય—પગે (સં. પાદ)

૩૦. પીતાંબર—પીળું લૂગડું. શ્રી કૃષ્ણને પહેરવાનું પીળા રંગનું.
રેશમી વસ્ત્ર. (ક. ધા. સ.)

ઉંચાં સ્હાય—નીચે રંગદોળાય તે ઉંચાં પકડી લે.

ફૂલી—પ્રફુલ્લિત થઈ.

કાય—શરીર.

અતિ આનંદે ફૂલી કાય—મિત્રને મળવાના આનંદમાં શરીર
પ્રફુલ્લિત થયું.

શ્વાસે ભરાય—ઉતાવળને લીધે દોડવાથી દમ ભરાઈ જાય.

૩૨. પડે આખડે—દોડે આઈ પડી જાય. (દોડવાની ઉતાવળથી)

એક...જાય—મિત્રને મળવાની એટલી બધી આતુરતા લાગી ગઈ
છે કે મળવામાં એક પળ વખત જાય તે યુગ જેટલી લાગે.

જુગ—(સં. યુગ) સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ, ને કલિયુગ એ
ચારમાંનો એક; કાળમર્યાદા; ઘણો લાંબો વખત.

૩૩. પૂજા થાળ—પૂજની થાળ; જે થાળીમાં પૂજા કરવાનાં
સાહિત્યો—અંબીલ, ગુલાલ, પુષ્પ, ચંદન વગેરે મૂકી રાખ્યાં હોય તે.
(પ. ત. પુ. સ.)

સાવધાન—(સં. સ સાથે+અવધાન=ધ્યાન) મૂળ અર્થ ધ્યાન રાખવું
એવો છે, પણ શ્રદ્ધામાં હોશીયાર, તૈયાર, તત્પર એ અર્થમાં વપરાય છે.

૩૪-૩૫. સુદામો કેટલા બધા માનને પાત્ર છે તે બતાવવા શ્રી કૃષ્ણ
પોતાના કરતાં તેનો મહિમા વધારીને કહે છે, અને પોતાની રાણીઓને
તેનું ભારે સ્વાગત કરવાનું સૂચન કરે છે. આ વચન પૂર્ણ બહાલનાં અને
પ્રેમભરેલાં છે. પોતાને મળેલો વૈભવ એ આશ્ચર્યના પુણ્યને પ્રતાપેજ છે
એમ કહી તેનું તપોયજ્ઞ બતાવ્યું છે.

૩૪. રાજ્યાસન—(રાજ્ય+આસન. આસ=બેસવું) રાજગાદી.
(પ. ત. પુ. સ.)

૩૫. સહુધે—બધાથી.

૩૬. તવ—ત્યારે.

પાછી ફરતી—શ્રી કૃષ્ણની સાથે સાથે જતી હતી તે તેમના કહેવાથી પૂજનસામગ્રી તૈયાર કરવા ઘર તરફ પાછી વળી.

સામગ્રી—(સં. સમગ્ર અર્થ + ફ્ર) સાલિયો, ચીજો, વસ્તુઓ (પૂજનને માટે)

ફરતી—તૈયાર કરતી, એકડી કરતી. (તૈયાર-એકડી અધ્યાહાર)

૩૭. શ્રી કૃષ્ણના ભાઈ—અહીં સુદામા. (મિત્ર તે ભાઈ અરાખર માટે.)

૩૮. શામળીયા—શ્રી કૃષ્ણ. (કાળા રંગના માટે)

કંદર્પ—કામદેવ.

૩૯. ઉપહાર—મેટ. (ઉપ+હ ઉપરથી)

સોળ હજાર—શ્રી કૃષ્ણની એટલી રાણીઓ.

૪૦ લોચનનું મુખ—આંખે જોવાનું મુખ.

(શ્રી કૃષ્ણના મિત્ર તે તેમના જોવાજ રૂપાળા હશે એમ રાણીઓ જાણે છે.)

જેઠ—વરના મોટા ભાઈ. અહીં સુદામા. (શ્રી કૃષ્ણથી ઉમ્મરમાં મોટા છે માટે.)

દર્શન—(દૃશ્ જોવું) જોવું તે.

૪૨. છખીલાણએ—શ્રી કૃષ્ણે (જે માણસ કપડાંવસ્ત્રો પહેરવામાં શોખીન હોય તે શરીરની ટાપટીપ કરીને ફરતો હોય તે છેલછખીલો કહેવાય છે. છખીલો-છખી લેવા લાયક, રૂપાળો.)

છૂટી ચાલે—કતાવળી ગતિથી. (સંસ્કૃતમાં મુક્ત કંઠ, મુક્ત સ્વર, મુક્ત હસ્ત વગેરે શબ્દો છે, તેના જોવાજ ગુજરાતીમાં છૂટે હાથે, છૂટે મોઢે વગેરે શબ્દો વપરાય છે.)

દીધી દોટ—(દોટ = દોડ) દોટ દીધી; દોડ્યા; હડી કાઢી.

દીન દયાળે—ગરીબના ઉપર દયા રાખનારે, શ્રી કૃષ્ણે. સુદામા ગરીબ છે અને શ્રી કૃષ્ણ દયાળુ છે, તેમણે દયા કરી તેનું દુઃખ મટાડ્યું છે માટે આ શબ્દ વાજખી છે. (દીન = ગરીબ + દયાળ દયાવાળા)

સુદામાને મળવાને માટે શ્રી કૃષ્ણે દોટ મૂકી એ સ્નેહનું આધિશ્ય બતાવે છે. ઘણે વરસે પોતાનો સ્નેહી મળે છે ત્યારે આપણે પણ તેને ધાઈને ભેટીએ છીએ. એટલે આ લીટીઓમાં મનુષ્યસ્વભાવનું ચિત્ર છે.

૪૩. છૂટયાં આંસુ શ્રાવણુ નેવ—શ્રાવણુ મહિનામાં વરસાદથી જેવાં નેવામાંથી પાણી પડે તેવાં પુષ્કળ આંસુ સુદામાને શ્રીકૃષ્ણને જોઈને આવ્યાં; ઘણે દહાડે દર્શન થવાથી પ્રેમનાં આંસુ આવ્યાં.

આંસુ—(સં. અશ્રુ).

૪૪. કૌતુક—આશ્ચર્ય; નવાઈ.

ચારે વર્ગ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર, અર્થાત્ તમામ લોકો.

અશરણુશર્ણ—જેને કોઈ શરણે ન રાખી શકે તેને શરણે રાખનાર; આશ્રય આપનાર. શ્રીકૃષ્ણ. (પ. ત. પુ. સ.)

ગરીબ ભિખારી સુદામો અને રાગ્નધિરાજ શ્રીકૃષ્ણ, એનો સ્નેહ-સંબંધ અને પ્રીતિભર્યું મિલન જોઈને લોકોને નવાઈ લાગે છે.

૪૫. વિમાન—(વિ નહિ+માન ભાર) આકાશમાં ઉડે એવું વાહન, દવામાં ચાલનારું યંત્ર.

સુદામા શ્રીકૃષ્ણથી મોટા હતા. તપસ્વી બ્રાહ્મણ હતા, અને પોતે તેની પાસેથી વિદ્યા ભણ્યા હતા, અને વળી પોતાના મિત્ર હતા તેથી શ્રીકૃષ્ણ તેમને પગે પડ્યા, એ પ્રભુની પ્રેમભાવના, ભક્તવત્સલતા અને ધર્મમર્યાદા બતાવે છે. આવો અલૌકિક પ્રેમનો પ્રસંગ જોવાની દેવોને પણ ઇચ્છા થઈ આવી.

૪૬. હરિ—હરિને. શ્રીકૃષ્ણને.

ઋષિ—ઋષિએ; સુદામાએ.

લીલા હૈડા સાથ—કેડાડીને ઝાતી સાથે ચાંચ્યા; બહાલથી આલિંગન આપ્યું.

૪૭. પ્રેમનાં...છૂટે—અંતે એટલો પ્રેમનો ઉભરો ઉભરાઈ આવ્યો કે ભેટ્યા તે છૂટા પડવાનું ન ગમે.

આલિંગન—(આ+લિન્ ભેટવું+મન) પ્રેમથી ભેટવું તે.

૪૮. હોયાં—લૂછ્યાં (સુદામો મોટા માટે તેમણે શ્રીકૃષ્ણનાં આંસુ લૂછ્યાં.)

તુંબીપાત્ર—તુંબડી (સુદામાના હાથમાંની).

ઉલાળી લીધું—હાથમાંથી ઉચકી લીધું. (પરરેશથી કોઈ સ્નેહી પરોણા આપણે ત્યાં આવતો હોય તો આપણે તેની સામા તેને તેડવા નહીં તેના હાથમાંથી તેનું પોટલું લઈ લઈએ છીએ તેમ.)

દાસત્વ—સેવકનું કામ; દાસપણું.

૫૦. પાવન—પવિત્ર.

રંકધામ—રંક એટલે ગરીબનાં ધામ-ઘર. (પ. ત. પુ. સ.) શ્રી કૃષ્ણ પોતાને ગરીબ કહે છે એ પોતાની કુલીનતા અને વિનય જતાવે છે.

વિશ્વાધાર—(વિશ્વ+આધાર) જગતના આધારરૂપ શ્રી કૃષ્ણ. (શ્રી કૃષ્ણ પોતાના મંદિરમાં ઘણા હરખથી તેડી લાવ્યા.)

૫૪. હસ્ત—હાથ.

મુરારિ—(મુર+અરિ) મુર નામના દૈત્યના શત્રુ. (મુર રાક્ષસને વિષ્ણુ ભગવાને માર્યો હતો, અને શ્રી કૃષ્ણ વિષ્ણુનો અવતાર છે તેથી.)

હાસ્ય—હસવું તે. (સુદામાને જોઈને શ્રીકૃષ્ણની રાણીઓને હસવું આવે છે.)

૫૩. વાંકાખોલાં—મર્મમાં ખોલનારાં; મસ્કરીખાર.

આવા ફુટડા—આટલા બધા રૂપાળા ! (મસ્કરીમાં).

૫૪.—સત્યભામા કહે છે કે પ્રભુ આવા મિત્રને મળવાને માટે તે શું વહેલા વહેલા ઉઠીને દોડ્યા હશે ? નાનપણની માયા-પ્રીતિ તો બહુ સારી હેતુ !

૫૫.—મસ્કરીમાં જને મિત્રોની જોડીની સરખામણી સત્યભામા કરી જતાવે છે કે હરિને તો શરીરે સુગંધી ચૂર્ણ-સોંધા ચોળાય છે ને આને તો રાખોડી ચોળેલી છે !

૫૬. કાકાને—સુદામાને

જળશે—ખીશે.

સત્યભામા મરડાટમાં કહે છે કે કોઈ બાળક બહાર નિકળશે ને સુદામાને જોશે તો છળી મરસે. અર્થાત્ પ્રભુના મિત્ર એવા છે !

૫૭. શું જાણી—શું સમજીને ? રુદ્રમિણી સત્યભામાને કપકો આપે છે કે તમે સુદામાના પ્રભાવને બરાબર સમજતાં નથી જતાં મશ્કરી શું કરો છો ?

૫૮. વિસ્મય થઈ—(વિસ્મિત થઈને કે વિસ્મય પામીને એવો શબ્દ પ્રયોગ જોઈએ) નવાઈ પામીને.

હરિ ભક્તને ઓળખેા નહિ—પ્રભુના ભક્ત કેવા હોય છે ને તેમનો પ્રભાવ કેવો હોય છે તે તમે જાણતાં નથી. તમે ભક્તને ઓળખતાં નથી. અર્થાત્ સુદામા પૂર્ણ ભક્ત છે ને માન આપવા લાયકજ છે. સામાન્ય માણસો ભક્તને ઓળખી શકતાં નથી. જેમ ગામમાં પેસતાં સ્ત્રીઓ અને છોકરાંએ ન ઓળખ્યા પણ એક વૃદ્ધ જાદુવે ભક્ત તરીકે ઓળખી કાઢ્યા, તેમ અહીં રાણીઓ ઓળખી શકી નહિ પણ રુદ્રમિણી ઓળખી શક્યાં એટલી એમની સમજ શક્તિ વધારે.

૫૯. શ્રી કૃષ્ણ જાતે સુદામાની સેવા કરવા લાગ્યા, તે તેમના પ્રેમને વશ થઈને ને બીજાઓને સેવામાં પ્રેરવા માટે.

કડવું ૮ મું

૧. ભક્તાધીન—(મક્ત+અધીન-તાબે.) ભક્તને તાબે રહેનારા; ભક્તની ઇચ્છા પ્રમાણે કામ કરનારા; શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન. સુદામા ભક્ત છે અને શ્રી કૃષ્ણ તેમને આધીન રહી સેવા કરે છે માટે વિશેષણ વાજબી વાપર્યું છે. (દ્વિતીયા ત. પુ. સ.)

દીન—(સં) ગરીબ. (દીનમાં “દી” અક્ષર હ્રસ્વ લખ્યો હોય એટલે “દિન” લખ્યું હોય તો તેનો અર્થ દિવસ થઈ જાય)

દાસ—સેવક; ભક્ત. (શ્રી કૃષ્ણ સુદામાની પૂજા કરે છે તે પોતાનો ભક્ત જાણીને.)

૨. સુખશય્યા—સુખને માટે શય્યા, પથારી. (ચતુર્થી ત. પુ. સ.) સુખથી સુવાય એવી પથારી; પલંગ.

ઋષિને—સુદામાને.

ચમર—(સં. ચામર) એક જાતની ગાયના વાળ ગુચ્છાબંધ ચાંદી કે સોનાની લાકડી સાથે ગુથીને બનાવવામાં આવે છે તે. એ રાજચિહ્ન મનાય છે અને દેવ તથા રાજા ઉપર શોભાને માટે ફેરવવામાં આવે છે. મૂળ ઉદ્દેશ મચ્છર, માખી ઉડાડવાનો હોવો જોઈએ. શ્રી કૃષ્ણ પોતાનાથી પણ વધારે માન આપવાને સુદામાના માથા ઉપર પોતે જાતે ચમર ઉડાવે છે.

ચક્રપાણિ—સુદર્શનચક્ર જેના હાથમાં છે તે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન. બ. ગ્રી. સ.) સં. પાણિ=હાથ.

૩. **નેત્રસમશ્યા—**આંખની ધસારત. (પ. ત. પુ. સ.)

૪. **મંદમંદ—**ધીમું ધીમું.

આઘા ધુંધટ તાણી—લાંબી લાજ તાણીને. કોઈ વડીલને કે મોટા માણસને મર્યાદાની બાંધમાં ન બનાવાય એવું હોય ત્યારે સ્ત્રીઓ માથા ઉપરનું લગતું લાંબુ બેંચીને પોતાનું માં લાંબા દે છે તેને લાજ કાઢવી કે ધુંધટ તાણવો કહે છે: “આઘો ધુંધટ” એમ પણ વપરાય છે. ધુંધટમાંથી બારીકાઈથી સ્ત્રી સામા પુરુષની લિલચાલ જોઈ લેતી હોય કે વારંવાર જોયા કરતી હોય ત્યારે આઘો ધુંધટ તાણવો કહેવાય છે. સત્યભામા એ પ્રમાણે સુદામાને જોઈ જોઈને ધીમું ધીમું હસતી હતી.

૫-૯. આ લીટીઓમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની મહત્તા વર્ણવી, એવા મહાન પ્રભુ સુદામાની એવા કરે છે એમ બતાવી, સુદામાની-ભક્તની શ્રેષ્ઠતા અને પ્રભુની ભક્તવત્સલતા વર્ણવી છે.

જેતા—વિષ્ણુ ભગવાનના. અહીં શ્રી કૃષ્ણના.

નાભિકમળ—હૃદીમાંથી નિકળેલું કમળ; હૃદીનું કમળ. (પ. ત. પુ. સ.) ક્ષીર સાગરમાં શેષશ્યા ઉપર શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન સૂતેલા છે તે સ્થિતિમાં તેમની હૃદીમાંથી એક કમળ ઉત્પન્ન થયું; તે વધીને સમુદ્રની સપાટી ઉપર તરી આવ્યું. તે કમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા એવી શાસ્ત્રમાં કથા છે. (કોઈ મનુષ્યની હૃદીનું વર્ણન કરતાં તેને કમળની ઉપમા અપાય છે અને તે વખતે પણ નાભિકમળ શબ્દ વપરાય છે. એ વખતે નાભિ એજ

કર્મળ અથવા નાભિરૂપી કર્મળ એવો અર્થ કરાય અને તે વખતે કર્મધારય સમાસ થાય.)

બ્રહ્મા—જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર દેવ; સૃષ્ટિકર્તા. બ્રહ્માને પાંચ સાથી હતાં તેમાંનું એક રૂદ્રદેવે કાપી નાખ્યું તેથી હવે ચાર મસ્તક છે. એ ચારે મુખે વેદ બણ્યા કરે છે. એમનું વાહન હંસ છે. એમનાં બીજાં નામ ચતુર્મુખ, ચતુરાનન, ત્રિધિ, પિતામહ વગેરે છે.

પ્રકટયા—(પ્ર+કટ્ ઉત્પન્ન થવું) ઉત્પન્ન થયા. જન્મ્યા.

જગ—(ગમ્ જવું ઉપરથી) જગત; દુનિયા.

પગ—એક ઘડીનો ૬૦મો ભાગ. બહુજ થોડા વખતના અર્થમાં.

જેણે—શ્રીકૃષ્ણે.

મુખમાં જગત દેખાડ્યું—શ્રીકૃષ્ણે બાળપણમાં લીલા કરતી વખતે માટી ખાંધી તે ઉપરથી જણાતા માતાએ તેમને મારવા લીધા ત્યારે તથી ખાંધી એમ યતાવવા મુખ પહોળું કર્યું હતું. તે વખતે મુખમાં આખું વિશ્વ દેખાડ્યું હતું, જે જોઈને જણાતાજી વિરમય પામ્યાં હતાં.

મન લીધું—મન હરાણ કરી લીધું. પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો.

તાપસ—તપશ્વર્યા કરનાર; તપસ્વી; ઋષિ.

દોહલે—ઘણા કંટ.

પાખાળી—(પ્ર+ક્ષલ્ ધોવું) ધોઈને.

પાદોદક—(પાદ પગ.+ઉદક પાણી) પગ ધોયેલું પાણી. (સુદા-માના). પોતાના ઘેર આવેલા કોઈ સંત જન કે મહા પુરુષની પૂજા કરી તેના પગ ધોઈ તે પાણી ઘોડુંક મસ્તકે ચઢાવવાનો કે પીવાનો પ્રાચીન ધાર્મિક રિવાજ છે.

પીત—(સં.) પીળા રંગની.

પીછાડી—ઉપરણા; ખેસ.

ઋપિના—સુદામાના.

પાય—(સં. પાદ) પગ.

૬૦. કર—હાથ; હાથવડે. (તૃતીયા અધ્યાયાર).

વીંઝણું—(સં.વ્યજન) પંખો. (હાથ વડે વીંઝવો—હલાવવો પડેછે માટે).

ઘડીને—ઝાલીને. (ઘઠ પકડવું).

વિઠૂલ—શ્રીકૃષ્ણ; વિષ્ણુ ભગવાન. (વિઠૂલ શબ્દનો અર્થ ભક્ત કવિશ્રી દયારામ આ પ્રમાણે કરે છે:—**વિ** જ્ઞાનવાચક, **ઠ** શૂન્યવાચક, અને **લ** ગ્રહણવાચક, એટલે જ્ઞાનશૂન્યને પણ ગ્રહણ કરે, તેને પણ શરણે રાખે એવા પ્રભુ છે.) (જુઓ સતસૈયા).

વાય—વા; પવન. (ય વધારાનો છે).

૧૧. **થાળ**—મોટી થાળી.

વૈદર્ભી—વિદર્ભ દેશના રાજની પુત્રી. રુકમિણી.

ધૃતપકવ—ધીમાં તળી કાઢેલું. ધી વડે પકાવેલું. (ત. ત. પુ. સ)

પકવાન—(સં. પક્વાન્ન. પક્ક+અન્ન. પચ્ પકાવવું, રાંધવું ઉપરથી; પકવ-રાંધેલું; અને અદ્ ખાવું ઉપરથી અન્ન-ખાવાનો પદાર્થ, અનાજ.) રાંધેલું અનાજ એવો અર્થ થાય, પણ હાલ ખરરી, જલેખી, ખાન્ત, ઘેખર, સૂતરફેણી વગેરે મીઠાઈના અર્થમાં વપરાય છે. પાંચ પકવાન કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે દરેક મીઠાઈના પદાર્થને અને દહીંથરાં તથા ફરસી પુરીને પણ પકવાનજ કહેવામાં આવે છે.

૧૩. **શર્કરા સંયુક્ત**—(શર્કરા સાકર+સંયુક્ત મેળવેલું મિશ્રિત; **સમ+યુજ્** બેડવું, એકઠું કરવું ઉપરથી) સાકર મેળવેલું. સાકર સાથે સંયુક્ત (ત. ત. પુ. સ.)

પયપાન—(પયસ્ દૂધ + પાન પીવું તે. પા-પિબ્=પીવું) દૂધ પીવું. સાકર મેળવેલું દૂધ સુદામાને પાવું.

૧૩. **શુદ્ધાયમન**—(શુદ્ધ+આચમન. આ+ચમ=પીવું, ચાટવું) દેવસેવા કરતી વખત જમણા હાથની હથેલીમાં થોડુંક પાણી લઈને પી જવું તેને આયમન કરવું કહે છે. જમી રહ્યા પછી મોઢું સાફ કરવા જે આયમન કરવામાં આવે છે તેને શુદ્ધાયમન કહે છે.

તંખોલ—(સં. તાંબુલ નાગરવેલનું પાન) નાગરવેલના પાનની ખીડી. પાન ઉપર કાથો ચૂનો લગાવી સોપારી નાખી ખીડી વાળી ખાવામાં આવે

છે તે. મુખવાસ માટે જમી રહ્યા પછી તે ખાવામાં આવે છે કેટલાક શ્લોકો દિવસમાં ઘણી વખત હોહ લાલ થવાને માટે પણ તે ખાય છે, કેમકે પાન સાથે કાથો ચૂનો મળવાથી લાલ રંગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ધરી પ્રેમ—પ્રેમ લાવીને; હંતથી.

શામળવાન—(શામલશ્યામ+વાન રંગ. વર્ણ ઉપરથી વાન) જેના શરીરનો રંગ શ્યામ છે તે; શ્રી કૃષ્ણ. (અ. વ્રી. સ.)

૧૪. વાધ્યું—વધ્યું; ખાતાં ખાકી રહ્યું તે. (સં. વૃષ્ઠ વધવું).

પ્રસાદ—(પ્ર+સદ્ પ્રસન્ન થવું, રાજી થવું) પ્રસન્ન થઈને—રાજી થઈને આપેલું નિ. દાકોરજી અથવા મહાપુરુષને જમાડતાં વધેલું તે; પ્રસાદને અર્થ પ્રસન્નતા, કૃપા પણ થાય છે.

આરોગ્ય—જમ્યા; ખાધું. સુદામાને જમતાં વધ્યું તે દેવનો પ્રસાદ ગણીને શ્રીકૃષ્ણે ખાધું. (અતિ સ્નેહને લીધે અથવા સુદામાને મહાન ભક્ત કે તપસ્વી ગણીને).

૧૫. જે સુખ—સુદામાની આગતાસ્વાગતા કરી, મેવા કરી, રાજવૈભવ ભોગવાવ્યો, સ્નાન ભોજન વગેરે કરાવ્યું તે.

હરિ—શ્રી કૃષ્ણ.

બ્રહ્માદિક—બ્રહ્મા છે આદિ જેમાં તે, બ્રહ્મા વગેરે દેવો. (અ. વ્રી. સ.)

નાવે—ન આવે.

સુદામાને જે સુખ આપ્યું તે શ્રીહરિ બ્રહ્મા વગેરે કોઈ દેવને આપે નહિ. અર્થાત્ સુદામા તરફ પ્રેમને લીધે પ્રભુનો એટલો પક્ષપાત હતો.

“હરિ બ્રહ્માદિક”ને બદલે “હરબ્રહ્માદિક” પાઠ હોત તો વધારે સારો લાગત. કેમકે તેથી મુખ્ય દેવોમાંના મહાદેવ અને બ્રહ્મા બંનેનાં નામ આવી જત. ત્રિપુટી સ્વરૂપ પૈકી હર—મહાદેવનું નામ રહી જાય છે તે રહી જવું ન જોઈએ.

૧૬. ફરી ફરી...ઈ—જાણે દર્શન કરતાં ધરાતા ન હોય તેમ વારંવાર સુદામાનું મોં શ્રીકૃષ્ણ જોયા કરે.

મુકુંદ—(મુકુ મોક્ષ + દ આપનાર. દા આપવું ઉપરથી) મોક્ષ આપનાર; શ્રીકૃષ્ણ.

વ્યાપે—(વિ+આપ્ વ્યાપવું, પ્રસરવું) ઉત્પન્ન થાય.

૧૭-૧૮. સુદામા પોતે તાંદુલની ભેટ લાવેલા છે તે ઘણી હલકી છે એમ જાણીને રમે તે કોઈ જોઈ જશે તે ખીકથી તે જંગ તળે સંતાડતા જાય છે.

કાયા કાંપે—શરીર ધ્રુજે. (જોઈ જશે તે ચિંતાથી. કંપ ધ્રુજવું ઉપરથી કાંપે, ધ્રુજે.)

પેલી—ધેરથી આણેલી તે.

ચાંપે—દબાવે; સંતાડે.

જંધા—(સં.) જંગ.

૨૦. જાણ્યા તણી—જાણી જવાની.

ગત્ય—(સં. ગતિ) શક્તિ.

કડવું દમું

૧. ગોવિંદ—(ગો ઈંદ્રિયો+વિંદ્ જાણવું.) ઈંદ્રિયોને જાણનાર—ઓળખનાર; ઈંદ્રિયોને પોતાને ક્યારે રાખનાર. શ્રીકૃષ્ણ.

માંડી—શરૂ કરી.

ગોઠડી—(સં. ગોષ્ઠિ) વાત. સુખદુઃખની વાતો શ્રીકૃષ્ણે સુદામા સાથે કરવા માંડી. ઘણે દિવસે મિત્ર મળે એટલે એકબીજાના હવનની વાતો કહી હૃદય ખાલી કરે તેમ શ્રીકૃષ્ણે કરવા માંડ્યું.

૨. આતુર—(સં. આર્ત દુઃખી) બહુ દુઃખવાળો; ઉદ્વેગિત.

સમાચાર—(સમ+આચાર. ચર્ આલવું ઉપરથી) હકીકત, વાત.

૩. દુબળા—(સં. દુર્બલ. દુર્ ખરાબ+બલ.) દુબળી સુદાઈ ગયેલા; અશક્ત; બળ વગરના.

ચિંતા—(સં-ચિત્ત વિચારવું,) ધિક્કર.

કેઈ—કઈ; શી ?

૪. મન મૂકીને—અંતઃકરણ ખોલીને; કંઈપણ ભેદ રાખ્યા વગર.

કેમકે મિત્ર આગળજ મન ખોલીને સુખદુઃખની બધી વાત કહી શકાય છે, ને તે મારેજ શ્રીકૃષ્ણ તેમ કહેવા સુદામાને જણાવે છે.

આગસ્નેહી—આગપણના નાનપણમાં સાથે રમેલા એવા મિત્ર. (સ્નેહી—સ્નેહી મિત્ર. સ્નેહ+ઇન્ વાળું).

૫. હવે શ્રીકૃષ્ણ સુદામાને દુઃખના—દુઃખી થવાનાં જુદાં જુદાં કારણો પૂછે છે.

સદ્ગુરુ—(સત્ સારો, સાચો+ગુરુ) સાચો ગુરુ; સંસારનો—જન્મ મરણનો ફેરો ટાળી મોક્ષનું સાધન બતાવે એવો ગુરુ.

કાન કુંકયો—કાનમાં ગુરુમંત્ર આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે તમને કોઈ ગુરુએ કાનમાં મંત્ર આપ્યો કે શું, કે નેથી તમે સંસાર છોડી આમ વેરાગી થઈ ગયા ?

૬. **વેરાગી**—(વિ+રાગ પ્રીતિ. રજ્ઞ પ્રેમ કરવો ઉપરથી) સંસાર ઉપર પ્રીતિ વગરના; સાધુ.

ત્યાગી—(ત્યજ્ છોડી દેવું) સંસારની માયા જેણે છોડી દીધેલી તે; સાધુ.

સંસાર—(સમ્ + સ્ સરકવું, ખસવું, જવું) કુટુંબનો વ્યવહાર ચલાવવો તે.

મૂકયો—(મુચ્છ છોડી દેવું) છોડી દીધો.

૭. **પ્રજ્ઞાળયું**—(પ્ર+જ્ઞવ્ આગવું) આળી નાંખ્યું.

જોગ—(સં. યોગ) ચિત્તવૃત્તિ ઓકાત્ર કરવાને જે ક્રિયાઓ કરવી પડે છે તે. **યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ** । યોગ એ પ્રકારનો છે; રાજયોગ ને હડયોગ. વૈરાગ્ય અને અભ્યાસથી જે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થાય તે રાજયોગ, ને બ્રહ્માભારથી પ્રાણવાયુનું રૂધિર કરીને થાય તે હડયોગ. તેના આઠ અંગો છે; યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, ને સમાધિ; અને તેથી અષ્ટાંગયોગ કહેવાય છે. કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ, સંન્યાસયોગ એવા ચોગો પણ કહેવાય છે. બધાનો હેતુ ચિત્તવૃત્તિને પરમાત્મામાં લીન કરવાનોજ છે.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે એવો કોઈ યોગ સાધીને શરીરને બાળી નાખ્યું કે શું ? કે તપ અને દુઃખથી બાળી નાખ્યું કે શું ?

તપ—(સં. તપસ) વ્રત ઉપવાસ વગેરે કરીને શરીરને કષ્ટ આપવું તે.

દેહી—(સં. દેહ) શરીર. (દેહી શબ્દનો અર્થ તો દેહમાં રહેનારો જીવાત્મા થાય—પણ અહીં દેહ, શરીરના અર્થમાં કવિએ વાપર્યો છે.)

૮. પૂર્વસ્નેહી—પ્રથમના બાળપણના સ્નેહી, મિત્ર.

૯. શત્રુ—દુશ્મન.

માથે થયો—માથા ઉપર ઉત્પન્ન થયો; અર્થાત્ પેદા થયો.

દાતા—(સં. દાતૃ શબ્દનું પ્રથમા એકવચન; દા આપવું ઉપરથી) આપનાર.

૧૦. ચોરીએ ગયું—ઘરમાં ખાતર પાડીને ચોરો લઈ ગયા.

સુખશાતા—સુખ અને શાંતિ.

૧૧. ધાતુપાત્ર—તાંબુ, પિત્તળ વગેરે ધાતુનું વાસણ. સુદામાની પાસે એકલું તુંબું હતું તેથી આ પ્રશ્ન પૂછ્યો પડ્યો. મુસાફરીમાં પણ તુંબું પાસે રાખેલું તે ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણે કલ્પના કરી કે ઘરમાં પણ ધાતુપાત્ર-ધાતુનું વાસણ નહિ હોય એટલે બહુજ દરિદ્રાવસ્થા હશે.

૧૨. વસ્ત્ર નથી...ઈ—સાધુવેશે લંગોટી મારેલી તેથી આમ પૂછ્યું.

૧૩. કર્મને દોષે—નસીબના વાંકથી, પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં પાપથી.

ભાભી—(સં. भ्रातृजाया) ભાઈની વડુ. અહીં સુદામાની સ્ત્રી. શ્રીકૃષ્ણ મગ્ગક કરે છે કે અમારાં ભાભી બહુ વઢકણાં-લઢવાડીયાં છે કે શું કે જે તમારી સાથે રોજ લઢીને તમારું લોહી સૂકવી નાખે છે ? વચ્ચે વચ્ચે ટોળ કરી હાસ્યરસ મૂકી દેવાની પ્રેમાનંદની ખૂબી ઓરજ છે.

શોષે—(શુષ્ ચૂસી લેવું, શોસી લેવું) શોસી લે.

૧૫. ઉદર—પેટ. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે ખાવાનું ન મળવાથી પેટ ભરાતું નથી તેથી શરીર સૂકાઈ ગયું ?

૧૬. એ દુઃખમાં—ઉપર ગણાવ્યાં તે બધાં દુઃખમાં.

૧૭. બોલીયા—બોલ્યા. (કવિતામાં બોલ્યા, ચાલ્યા, આવ્યા વગેરેને બોલ્યા બોલીયા, ચાલીયા, એવા પ્રયોગો વપરાય છે.)

પ્રભુને—શ્રી કૃષ્ણને.

શીશ નામી—મસ્તક નમાવીને, પગે લાગીને.

શીશ—(સં. શીર્ષ) માથું.

નામી—(નમ નમવુંનું પ્રેરકરૂપ નામ ઉપરથી) નમાવીને.

૧૮. અંતરંગમી—(સં. અંતર્યામી. અંતઃ મન+યમ નિયમમાં રાખવું) અંતઃકરણને કબજે રાખનાર. મનની વાત જાણનાર. ભગવાન.

ઉપરના બધા પ્રશ્નોનો જવાબ સુદામો એકજ આપે છે કે તમે અંતર્યામી છો એટલે બધું જાણોજ છો. અર્થાત્, મારી દરિદ્રાવસ્થા તમારાથી અજાણી નથી.

૧૯. વિભોગ—(સં. વિયોગ. વિ=તલિ+યુજ્ જોડવું) જૂદા પડવું તે.

૨૦. હુંને—મને (સુદામાને).

પિંડ—શરીર.

પુષ્ટ—(પુષ્ પોષવું, ઉછેરવું+ત્ત ભૂતકૃદંતનો પ્રત્યય) પોષાયલું; જાડું. સુદામા પરમ ભક્ત છે તેથી કહે છે કે તમે જણાવ્યું તેમાંનું કશું દુઃખ નથી; પણ અમને તો તમારા વિયોગનું ભારે દુઃખ છે. તેથી આજે હવે તમે મળ્યા છો એટલે હવે શરીર પૃષ્ઠ થઈ જશે. ભગવાન પાસે કંઈ માગવું કે પોતાનું દુઃખ રડવું એ સકામ ભક્તિ કહેવાય, પણ સુદામા તો નિષ્કામ ભક્ત હતા એટલે કંઈ કહી શકતા નથી; કહેવાનું તેમને ઠીક લાગતું નથી.

કડવું ૧૦ મું

આ કડવામાં કૃષ્ણસુદામો બાળપણમાં સાથે વસેલા તે વખતે જે જે ક્રિયાઓ કરેલી તે એક બીજાને યાદ કરાવે છે. મુખ્યત્વે કૃષ્ણનું બધી વાતોની સ્મૃતિ કરાવે છે. આ ઉપરથી સુદામા ઉપર કૃષ્ણનું કેટલું બધું બહાલ છે તે જણાઈ આવે છે. એ સાચા મિત્રોનો સ્નેહભર્યો મેળાપ આવોજ હોય છે. આમ જનસ્વભાવ ચિતરવાની પ્રેમાનંદની કુશળતા સ્થળે સ્થળે માલમ પડે છે.

૧. પછી—સુદામાને કુશળ પ્રશ્ન અતે દુઃખનું કારણ પૂછ્યા પછી.
સાંભરે—(સ્મૃ યાદ કરવું) યાદ છે ?

૨. પેર—રીત. રીતભાત; આચરણ.

વિસરે—(વિ+સ્મૃ ભૂલી જવું) ભૂલી જવાય.

૪. ત્રણે બ્રાત—ભાઈ જેવા ત્રણે મિત્રો; કૃષ્ણ, સુદામા ને બળદેવ.

૫. સાથરે—પથારી ઉપર. (સ્તૃ પાથરવું.)

૬. ધુન્ય—(સં. ધ્વનિ) અવાજ; ઉચ્ચાર. અટક્યા વગર પદ બંધ વેદ બોલ્યા કરવા તે વેદની ધુન લગાવવી કહેવાય છે.

૭. ગામે ગયા—બીજે ગામ ગયા.

યાચવા—ચાચના કરવા, ભિક્ષા માગવા. (યાચ્ માગવું.)

મુન્ય—(સં. મુનિ) મુનિને, ઋષિને. ઋષિની પાસે કાઈ વસ્તુની ચાચના કરવા ગયેલા.

૮. કામ દીધું—કામ સોંપ્યું.

ગોરાણી—ગુરુપત્ની. ગુરુની સ્ત્રી.

કાષ્ટ—લાકડાં. (બાવળનાં, જંગલમાંથી).

૯. શરીર ઉકળ્યાં—શરીર તપ્યાં; ગભરામણ થઈ.

ઉકળ્યાં—(ઉત્+કલ્ ગરમીથી ઉકળવું.)

માથે તપ્યો અરિષ્ટ—તાપથી મરી જવાય એવો સૂર્ય માથા ઉપર તપ્યો. અર્થાત્ બહુ સખત તાપ પડ્યો.

તપ્થો—(તપ્ તપવું.)

અરિષ્ટ—(સં. રિષ્ટ મૃત્યુ જેવી આકૃત) મરણ. અહીં મરણને નિપજાવે એવો સૂર્ય એ અર્થમાં. કવિએ રિષ્ટને બદલે અરિષ્ટ શબ્દ વાપર્યો છે. એવી રીતે ઘણા શબ્દોમાં અર્થ વગરનો અ શબ્દની પહેલાં મૂકાય છે. જેમ ‘ મુઝવણ ’ ને બદલે ‘ અમુઝણ ’; ‘ ઘોર ’ ને બદલે ‘ અઘોર ’ વગેરે.

૧૦. સ્કંધ—(સં.) ખભો.

કોહોવાડો—(સં. કુઠાર) લાકડા કાપવાનું હથેયાર.

ધર્યા—(ધૃ ધારણ કરવું.) ધારણ કર્યા; મૂક્યા. (ખભે).

રણુછોડ—હે રણુછોડ ! કૃષ્ણ ! (સંબોધન).

ધણું દૂર ગયા—ધણે દૂર ગયા. લાકડાં કાપવા જંગલમાં બહુ આંધે ચાલ્યા ગયા.

૧૧. વાદ વદા—સામાસામા ચડસાચડસીપર ચડ્યા. કોણુ વધારે લાકડાં કાપી લાવે છે તેની સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા.

વાદ—(વદ્ બોલવું) સામસામા બોલવું તે; તકરાર.

વદા—બોલ્યા.

ત્રણે બાંધવા—(સં. બંધુ ઉપરથી બાંધવ-બાળ) કૃષ્ણ. બળદેવ ને સુદામા.

ફેડયું—ફાડયું; ચીર્યું. (જમીનપર અદ્રાણીને કે નક્કર પદાર્થ મારીને કકડા કરવા તે ફાડયું કહેવાય. જેમ નાળીયરને; અને ધારવાળા પદાર્થથી ફાયરા કે ચીરા કરવા તે ફાડયું કહેવાય.)

ખોડ—ખૂનું સૂકાઈ ગયેલું ઝાડ. (સં. અક્ષોટ)

૧૨. આવ્યા બારે મેહ—બારે વરસાદ આવ્યો. મેઘ બાર જનના શાસ્ત્રમાં કહેલા છે, તેમાંના દર વર્ષે આમાસામાં એક એક મેઘ વરસે છે; પણ બારે મેઘ સામટા વરસે તો જંગલનો પ્રત્યજ થાય. શ્રી કૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વત તોળ્યો તે વખત ઈંદ્રે બારે મેઘ વરસાવ્યા હતા. કૃષ્ણ બળદેવ ને સુદામા લાકડાં લેવા ગયા ત્યારે એટલો બધો વરસાદ અણચિંત્યો આવ્યો હતો કે બંને બારે મેઘ સામટા વરસતાં ન હોય !

આર મેઘનાં નામ આ પ્રમાણે છે:—

“તક્ષક^૧ કંબલ^૨ સુતરાંબુ^૩ હિમશાલી^૪ હે,
મહંદ્ર^૫ વજ્રદંડ^૬ પુનિ નંદશાલી^૭ હે.
વિષપ્રદ^૮ સુમુદ્ધિ^૯ કરકોટક^{૧૦} અર આસુકી^{૧૧},
પૃથુશ્રવા^{૧૨} ધન આર કેશહરિ કૌતુકી.”

(વસ્તુવૃંદ દીપિકા.)

પ્રલય સમયના આર મેઘ ગુદા છે:—

“આવર્તક સંવર્તક ૩, પુષ્કર દ્રોણ ગુ આર;
બરમે જમ ઇચ્છા કરે, પ્રલય હિ નંદકુમાર.”

(વસ્તુવૃંદ દીપિકા.)

મેહ—(સં. મેઘ) વાદળું.

૧૪. પૂર—રેલ; વરસાદથી નદીમાં ઘાણું પાણી ભરાઈ આવે છે.

ધન—(સં.) મેઘ; વરસાદ.

મૂશળધાર—(મૂશલ સાંભેલું) સાંભેલાના જેવી બાડી ધાર. એવી બાડી ધારાઓથી વરસાદ વરસ્યો, અર્થાત્ બાહુજ નેરમાં ટૂટી પડ્યો.

૧૫. વીજતણા—વિજળીના. (વીજ-વિદ્યુત).

અમકાર—અમકારા; પ્રકાશના અમકારા.

૧૬. ખેળવા—શોધવા.

નિસર્યા—(નિઃસૃ જવું) નિકળ્યા.

કેર—ગુલમ; પ્રાણધાતક કૃત્ય.

ગુરુજીએ પોતાની સ્ત્રીને ઠપકો દીધો કે આવા વરસાદમાં વિદ્યાર્થીઓને લાકડાં લેવા જંગલમાં મોકલ્યા એ શો ગુલમ કર્યો? કાઠ તણાઈ જશે કે મરી જશે તો જગતમાં શું મોટું દેખાડીશું? વિદ્યાર્થીઓ ઉપરના અતિ બહાલને લીધે આવા તોફાનમાં એકલા ગયા છે તેથી શી દશા થશે તેની ચિંતાને લીધે ગુરુજી તેમને શોધવા જંગલમાં નિકળ્યા. કવિએ શિષ્યની ગુરુભક્તિ અને ગુરુનો પ્રેમ ટૂંકામાં સારાં બતાવ્યાં છે. આજના જમાનામાં એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

હૃદયાશું—હૃદય સાથે; છાતી સાથે.

ચાંપીયા—ચાંપ્યા; દાખ્યા.

વરસાદના તોફાનમાં જંગલમાં ગયેલા છોકરા સામસમા મળી આવવાથી ગુરુએ તેમને હરખથી ઉચકી લઈ છાતી સાથે દાખ્યા; હરખનું આલિંગન આપ્યું. એ અતિ પ્રેમની નિશાની છે.

૧૮. **ગૌ**—ગાય.

ગોરાણી—ગુરુપત્ની; ગોરની સ્ત્રી. અહીં સાંદીપનિ ઋષિની સ્ત્રી. (ગુરુ ઉપરથી ગોર શબ્દ થયો અને તેને ગુજરાતી નિયમ પ્રમાણે આણી પ્રત્યય લાગીને નારીજાતિનું રૂપ થયું. એજ પ્રમાણે ભટનું ભટાણી, શેઠનું શેઠાણી વગેરે થાય છે.

દોહતાં—દૂધ કાઢતાં. (બુદ્ધ દોહવું.)

દોણી—(સં. દોહની, બુદ્ધ ઉપરથી) દૂધ કાઢવાનું વાસણ; દૂધ, દહીં, છાસ વગેરે ભરવાનું વાસણ.

૧૯. **વધારીયા**—વધાર્યા હતા તેથી વધારે લાંબા કર્યા. શ્રીકૃષ્ણ ભણુવા બેઠા ત્યારે તેમની પાસે ગોરાણીએ દોહતાં દોહતાં દોણી માગી; પણ શ્રીકૃષ્ણે ઉડીને ત્યાં જઈને આપવાને બદલે બેઠાં બેઠાંજ પોતાનો હાથ ધણે લાંબો વધારી દઈને ગોરાણીને દોણી આપી; એ પ્રમાણે પોતાનો ઈશ્વરી ચમત્કાર બતાવ્યો.

૨૦. **જ્ઞાન થયું**—શ્રીકૃષ્ણને ઈશ્વરરૂપે ઓળખ્યા. (હાથ વધાર્યો તેથી.)

જગદ્ગાર—(જગત્+આધાર જગતના આધારરૂપ ઈશ્વર.

૨૧. **ગુરુદક્ષિણા**—વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી ઘેર જતી વખતે વિદ્યાભ્યાસના બદલા તરીકે ગુરુને જે કંઈ આપવું તે. વિદ્યાની કિંમત તો આપી શકાય એવીજ નથી, તેથી એ દક્ષિણા કહેવાય છે. (ચતુર્થી તત્પરૂપ સમાસ.)

શ્રી કૃષ્ણને ઈશ્વર તરીકે ઓળખીને ગુરુપત્નીએ તેમની પાસે પોતાનો મરણ પામેલો પુત્ર પાછો માગ્યો.

૨૨. સાગર—સમુદ્ર. સગર રાગ્નના સાદું હજાર પુત્રોએ, યજ્ઞનો અથવા પાતાળમાંથી શોધી કાઢવા જમીનમાં મોટા મોટા ખાડા ખોદ્યા હતા; તેમાં પાછળથી પાણી ભરાવાથી તેના સાગર-સમુદ્ર બન્યા. **સગર** ઉપરથી **સાગર** શબ્દ બન્યો છે. સગરે ખોદાવ્યા માટે સાગર નામ પડ્યું.

ઝંપાવીયું—ઝંપલાયું, ફેદી પડ્યા.

સાંદીપનિ ઋષિનો પુત્ર સમુદ્રમાં સ્નાન કરવા ગયો હતો તેને પંચજનન અથવા શંખાસુર નામનો રાક્ષસ જે શંખમાં ભરાઈ રહેતો હતો તે ખેંચી ગયો હતો તે ટુપાડી લીધો હતો. તે ઉપરથી તે પુત્રને પાંછા લાવવાને શ્રીકૃષ્ણ સમુદ્રમાં ફેદી પડ્યા. પછી ત્યાં તે રાક્ષસને મારી તેનો શંખ-પાંચજનન લઈ લીધો. યમરાજની નગરીમાં ગયા તે ત્યાં ગામને પાદરે જઈ પેસે શંખ ફૂડ્યો એટલે યમરાજ સામે આવ્યા; પછી તેની પાસેથી ઋષિનો પુત્ર માગી લીધો અને પછી તેને પાતાળી સાથે લઈ આવી ગુરુપત્નીને ગુરુદક્ષિણામાં તે સોંપ્યો.

સંખપાતાળ—અતલ, વિતલ, ચુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ ને પાતાલ એ સાત

૨૩ **પંચાનન**—(પંચ + આનન મુખ) પાંચ મુખનો શંખ. પંચાનનને બદલે ‘પાંચજનન’ શબ્દ વેદમાં છે. કેમકે પંચજનન નામના રાક્ષસને મારીને તેની પાસેથી લઈ લીધેલો શંખ યમરાજની નગરી આગળ જઈને શ્રીકૃષ્ણ વગાડ્યો એટલે યમરાજ ભયભીત થઈને મળવા આવ્યા. પછી તેની પાસેથી ગુરુપુત્રને માગી લીધો.

જમરાય—(સં. યમરાજ) યમ એજ રાજા (કર્મધારય સ.)

૨૪. **સંયમનીપુરી**—યમરાજની નગરીનું નામ. (સમ+યમઉપરથી)

થયા વિદાય—વિદાય થયા; ગયા.

૨૬. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હું તારી પાસે વિદ્યા ભણ્યો હતો એટલે નું ગુરુસ્થાને છે. પણ મુદ્દામો કહે છે કે મહારાજ! તમે તો સાક્ષાત્

ભગવાન, સર્વજ્ઞ છે; ફક્ત મને મોટાઈ આપવાનેજ આપ આમ કહો છો.
તે તમને શું બણાવી શકું ?

૨૭. લાજ--આખર.

નિજ--પોતાના.

૨૮. દાસનાં--સેવકનાં. સુદામાનાં.

સામ્ય--હંડી; શીતળ. (સોમ-ચંદ્ર ઉપરથી).

દૃષ્ટિ--નગર. જ્ઞેવાની શક્તિ.

શ્યામ--શ્રીકૃષ્ણ.

સમ્યદૃષ્ટિ કરી એમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે પ્રભુએ હવે સુદામા ઉપર કરુણાની નગર કરી, તેના પૂર્વના તમામ અપરાધ, તે ભાવથી ભેટ લઈને મળવા આવ્યો એટલે માફ કર્યા, અને હવે તેની દરિદ્રતા યાગી નાળીને સર્વસંપત્તિ આપી.

કડવું ૧૧મું

સકળ--(મૂ+કલ્. તમામ કળાઓ સંલિત તે સકલ.) આખું; બધું. તમામ; બધી. સકલ તે બધે શકલ શબ્દ લખીએ તો તેનો અર્થ 'કકલો' થઈ જાય.

૨. દરિદ્ર--દરિદ્ર્યના અર્થમાં. ગરીબાત.

ગાંઠ દૃષ્ટિમાં લીધી--સુદામા પોતલી આંધીને ચોખા લાવેલા તેના ઉપર નગર નાળી; તે પગલી લેવાનો વિચાર કર્યો. ભગવાન સર્વજ્ઞ હોવાથી સુદામા પોતાને ભેટ આપવાને ચોખા લાવ્યા છે તે જાણતા હતા. પણ એવી હલકા ભેટ કેમ અપાય એમ જાણીને સુદામા તેને સંતાડી રાખતા હતા. પરંતુ ભગવાન તો ભાવના ભૂળ્યા છે. એટલે તેમને એ ભેટ સ્વીકારવી હતી અને સુદામાનું દરિદ્ર્ય કાપી નાખવું હતું, તેથી સુદામાની મરજી વિરુદ્ધ તે લઈ લેવાની ઇચ્છા પ્રભુએ કરી. એવા પ્રભુ ગરીબ નિવાજ છે.

ગાંઠડી—(સં. ગ્રથિ) પોટલી.

૩. મનવાંછિત—મનવડે ઇચ્છેલું; મનમાં જે ધાર્યું હોય તે.

(ત. ત. પુ. સ.)

મિત્રજી—હે મિત્ર ! (સુદામા)

ભગવાન કહે છે કે તમે મળવા આવ્યા એટલે હું મનવાંછિત પામ્યો. અર્થાત્ સુદામા મળવા આવે એવી પ્રભુની ઇચ્છા જ હતી; કેમકે તેનું દારિદ્ર્યુષ્ય જોઈ શકાતું નહોતું અને તે મટાડવું હતું.

૪. ચતુર—હોંશીયાર. (ભાભીનું વિશેષણ)

ભાભી—(સં. ગ્રાતૃજાયા) ભાઈની વહુ. અહીં સુદામાની.

સુદામા શ્રીકૃષ્ણ કરતાં મોટા હતા એટલે દીપેરભાવથી તેની સ્ત્રીને શ્રીકૃષ્ણ ભાભી કહે છે.

સ્ત્રીઓ ચતુર હોય છે તે પ્રમાણે ભાભીએ કેવીકે સારી ભેટ મોકલી છે એમ મર્મમાં શ્રીકૃષ્ણ સુદામાને પૂછે છે.

સખા—મિત્ર, જીવન્ન દોસ્ત. (સં. સખિ શબ્દનું પ્રથમાનું એક વચન.) સમપ્રાણઃ સખા મતઃ ॥

૫. અઢળક—એથી વધારે ન મનાય એટલો બધો; અર્થાત્ વધારે.

ઢળીયો—હળ્યો; નમ્યો. મહેરબાન થયો, કૃપા કરી.

મુષ્ટિ—મૂઠી. એક મૂઠીમાં માય એટલા.

તાંદુલ—(સં. તણ્ડુલ) ચોખા.

એક મૂઠી ચોખા ખાઈને સુદામાનું દળદર કાઢી નાખ્યું એવા પ્રભુ દયાળુ છે.

૬. ઈંદ્રનો વૈભવ—ઈંદ્રના જેટલો વૈભવ; ઈંદ્ર ભોગવે છે એટલું બધું સુખ.

સ્વદ્ય સુખડી માટે—થોડીક સુખડીને બદલે ધી ગોળનો પાયો કરી અંદર ઘઉંનો લોટ નાખીને ખાવાનો પદાર્થ બનાવવામાં આવે છે તે સુખડી કહેવાય. અહીં સામાન્ય ખાવાનો પદાર્થ.

‘ સુખડી ’ ઉપરથી ‘ સુખડીઆ ’ શબ્દ થયો છે અને મીઠાઇ બનાવનારને માટે તે વપરાય છે. લક્ષણથી ખાવાના કોઈ પણ મીઠા પદાર્થને સુખડી કહેવાય. અહીં સુદામાના તાંદુલ સમજવાના છે; કેમકે ભગવાને તે બહુજ મીઠા ગણીને ખાધા હતા.

સ્વટપ—(સં. સુ+અલ્પ) બહુજ થોડું.

૭. આંધી રહ્યા—દાખી રહ્યા; સંતાડી રહ્યા. (કાઈ ન દેખે માટે.)

૮. અમ...દેખાડો—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે અમને આપવા લાયક ન હોય, અર્થાત્ બહુ ઉંચા પ્રકારની હોય ને અમે તે લેવાને પાત્ર ન હોઈએ, તો દુરથી દેખાડો. એટલે તેટલાથીજ બેઠાને સંતોષ માનીશું. ભક્તની અલ્પ ભેટની પણ ભગવાન કેટલી બધી મહત્તા વધારે છે !

૯. દેવતાને દુર્લભ—દેવલોકોને પણ મળતી મુશ્કેલ પડે એવી. (ભગવાનને માટે મુશ્કેલ કરેલી વસ્તુ દેવને દુર્લભજ હોય.)

દુર્લભ—(દુર્ મુશ્કેલ+લભ્ મેળવવું) મુશ્કેલીથી મળે એવું.

૧૦. પવિત્ર—શુદ્ધ. (પ્રેમથી આણેલી માટે અને પવિત્ર બ્રાહ્મણના હાથની માટે) શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે એ સુખડી જો તમે હેતથી આપો તો આખા જન્મારાની પીડા મટી જાય; અર્થાત્ તમારી આણેલી એ વસ્તુ એવી અત્યંત છે કે તે પ્રાપ્ત થયા પછી મને બીજા કશાની ઇચ્છાજ નહિ રહે. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે તમે જો ખરા પ્રેમથી એ ભેટ મને (પ્રભુને) આપશો તો તમારું (સુદામાનું) જન્મારાનું દુઃખ ટળી જશે.

ભવની ભાવઃ—આખા જન્મનું દુઃખ (ભાવઃ=ભવકષ્ટ ?)

૧૧. ભર્મ—(સં. ભ્રમ) ગુપ્તભેદ; મર્મ.

ભર્મમાં ભૂલી—એ તે શી વસ્તુ હશે એમ વિચારમાં પડી ગઈ. તે લેવાની પ્રભુએ બહુ આનુરૂપ દેખાડી એટલે રાણીએજે જાણ્યું કે એ કોઈ અસાધ્ય વસ્તુ હશે.

સમસ્ત—(સમ+અસ્ત. અસ્ત હોવું નો ભૂતકૃદન્) તમામ, બધી.

૧૨. અમૃતકૃણ—જે કૃણ ખાવાથી અમર થવાય તે.

સંજીવનમણિ—જેનાથી મુવેલું જીવતું થાય તેવો મણિ.

૧૩-૧૩. શ્રીકૃષ્ણ તાંદુલની પોટલી લેવા જાય છે અને સુદામો ન લેવા દેવાને હાથ ખસેડી નાખે છે. આમ લીલા કરી ભક્ત ઉપરનું પોતાનું હેતુ પ્રભુ સૌને બતાવે છે.

૧૫. અવસોડવા—અવસોડન કરવા; ધારીને જોવા. (અવ+સુક્+જોવું).

કર ધરી કનકનાં પાત્ર—હાથમાં સોનાનાં વાસણુ લઈને. (સુદા-માની ભેટમાંથી ભાગ લેવાને માટે) કનકનાં પાત્ર કહીને કવિએ શ્રીકૃષ્ણની સમૃદ્ધિ બતાવી છે.

૧૬. તિલમાત્ર—તલ જેટલું પણ; જરાક. (રાણીઓ કહે છે કે વધારે ન આપો તો એક તલ જેટલું-જરાક પણ આપજો.)

૧૭. લજ્જા—લાજ; આપ્તરૂ. સુદામાને ચિંતા થઈ કે આવી હલકી વસ્તુ ભેટ લાગ્યો છું એમ સૌ જાણશે તો મારી આપ્તરૂ જશે.

૧૮. ભર્મ ભાંગશે—ભેદ ઉઘાડો પડી જશે; માન ધરી જશે.

કૌતક—(સં. કૌતુક) મસ્કરી; ચેષ્ટા; કુતુહલ.

૧૯-૨૦. સ્ત્રીની શિખામણુ માનીને આવી ભેટ લઈને આવ્યો અને આપ્તરૂ જવાનો પ્રસંગ આવ્યો તેથી સુદામો પસ્તાવો કરે છે.

તુચ્છ—હલકી.

લાખ ટકાની—લાખો રૂપીયાની કિંમતની.

ધર ધાટ્યું—ખડુજ ભારે નુકસાન કર્યું. સરખાવો:—

“ધર ધાટ્યું ભાઈ ઘેલડા, તેં દૂભવ્યા શ્રી જુગદીશ વીરા.”

ઘણીયાણી—ઘણીયાણીએ; પોતાની સ્ત્રીએ.

૨૧-૨૨.—સુદામા એવી હલકી ભેટ આપતાં મનમાં સંકેતવાય છે એ વાત જાણી જઈને શ્રીકૃષ્ણે હસતાં હસતાં ખસતા ખસતા પાસે જઈને તાંદુલની પોટલી તાણી લીધી.

૨૩. હેમની—સોનાની.

૨૪. છબીલો—રૂપાળો; શ્રીકૃષ્ણ.

૨૫. અચરણ—(સં. આશ્ચર્ય) નવાઈ.

પારસ—(સં. સ્પર્શ) એક જનનો મણિ જે લોદાને અડકાડીએ તો તેનું સોનું થઈ જાય.

૨૬. જતન—(સં. યતન) રક્ષણ; સાચવણી. દશવીશ ચીથરાં બાંધીને ઉપરા ઉપરી ગાંઠા વાજેલી તેથી કૃષ્ણની રાણીઓ નવાઈ પામીને મનમાં ધારવા લાગી કે આટલું બધું જતન કરીને બાંધ્યું છે તો એ તે પારસમણિ, કે રત્ન, કે અમરફળ, કે સંજીવનમણિની ભેટ હશે કે શું ?

૨૭. કણુ—દાણુ. (ચોખ્ખાના ગાંઠડી છોડી એટલે થાળીમાં વેરાયા.)

નેરાણુ—વેરાયા. (કાઠીયાવાડી પ્રયોગ.)

ભરાણું—ભરાયું. (, ,)

જીવતી—(સં. યુવતી) જીવાન સ્ત્રી.

સાથ—(સં. સાર્થ) ટોળું; સંઘ. ગાંઠડી છોડતાં તો અંદરથી ચોખ્ખાના દાણા નિકળ્યા તે રાણીઓ બેઠી રહી. અર્થાત્ એમ વિચારવા લાગી કે “ઓહો ! આજ ભેટ કે ? એનું આટલું બધું જતન !”

૨૮. રાણીઓને આ બહુ હલકી ભેટ લાગી, પણ શ્રીકૃષ્ણને તો તે એટલી બધી કિંમતી જણાઈ કે બહુ વલ્લાલથી તેને છાતી સાથે દાખી. સગવાનને કંઈ વસ્તુની કિંમત નથી પણ પ્રેમની છે.

૨૯. અવની—(અવ રક્ષણ કરવું) પૃથ્વી.

અવતાર—(અવન્ત નીચે ઉતરવું) જન્મ. ઈશ્વરે પૃથ્વી ઉપર ચોક્કસ અવતાર લીધા છે તેમાં દશ મુખ્ય છે:—મચ્છ, કચ્છ, વરાહ, નસિંહ, વામન, પરશુરામ. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, અને કલ્કી એ દશ અવતારમાંનો આ કૃષ્ણાવતાર.

૩૦—શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે મેં લીધેલા અવતારોમાં જે જે ભોજનો મેં આરોગેલાં છે, તેમાં આ તાંદુલના જેવો સ્વાદ એકેમાં નહોતો; આમ કહીને ભક્તની હલકી ભેટનો પણ મહિમા વધારે છે.

૩૧. મિત્ર—આહિં ભક્ત સમજવાના છે; કેમકે ભક્ત તે પ્રભુના મિત્રજ છે.

ધ્રુવ—ઉત્તાનપાદ રાગ્નનો પુત્ર. એની માતાનું નામ સુરતિ. તે રાગ્નને આશુમાનીતી હતી. બીજી રાણીનું નામ સુમતિ, તે માનીતી હતી. ધ્રુવ નાનો હતો ત્યારે એક દિવસ રમતો રમતો રાજ સભામાં આપના ખોળામાં બેસવા ગયો. તે વખતે તેની ઔરમાન મા સુમતિએ તેને હાથ ઝાંલીને ઉઠાડી મૂક્યો અને તિરસ્કાર કરીને કહ્યું કે “અભાગણીના છોકરાને સભા વચ્ચે આપના ખોળામાં બેસવાનું ન હોય. તારે બેસવાની ઇચ્છા હોય તો તપ કરીને આ દેહ પાડ અને ફરી મારે પેટે જન્મ લે તો તને રાજ અપાવીશ.” આવું અપમાન થવાથી ધ્રુવજી રડતા રડતા માની પાસે આવ્યાં અને પછી માની રગ્ન લઈને વનમાં તપ કરવા ગયા. રસ્તામાં નારદઋષિ મળ્યા તેમણે પાછા વળવા બહુ સમજાવ્યા પણ ધ્રુવે માન્યું નહિ. તેથી નારદે પ્રસન્ન થઈ દ્વાદશાક્ષરમંત્ર આપ્યો ને પ્રભુને ઓળખવાની નિશાનીઓ સમજાવી. છ મહિના સુધી ઉગ્ર તપ કરીને ધ્રુવજીએ પ્રભુને પ્રસન્ન કર્યા ને નિરંતર ભક્તિ માગી લીધી. પણ પ્રભુએ ઘેર જવાનું કહ્યું ને છત્રીશ હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી અચળપદ આપવાનું જણાવ્યું. હાલ આકાશમાં ધ્રુવનો તારો છે ત્યાં ધ્રુવજી બિરાજે છે એમ કહેવાય છે. એ તારે અચળ છે અને સમર્પિના તારા એની પ્રદક્ષિણા કરે છે.

અંબરીષ—એ રાગ્ન વિષ્ણુના પરમ ભક્ત હતા, ને હંમેશાં બ્રહ્મ ભાજન કરાવી જમતા. એક દિવસ દુર્વાસાઋષિ તેનું પણ મૂકાવવાને દ્વાદશીને દિવસે સવારમાં કેટલાક બ્રાહ્મણોને લઈને આવ્યા. રાગ્નએ તેમને જમવાનું કહ્યું પણ તે લોકો નહાવા ગયા તે ઘણીવાર થઈ પણ આવ્યા નહિ. રાગ્નએ પહેલે દિવસે એકાદશીનું વ્રત કરેલું હતું, તેથી દ્વાદશીમાં પારણાં કરવાં જોઈએ; દ્વાદશી બે ઘડી હતી; બ્રાહ્મણોની વાટ જોઈને બેસી રહે તો તેરમ થઈ જાય ને પછી પારણાં કરે તો એકાદશીનું વ્રત ભંગ થાય; તેથી વિદ્વાનોની સલાહથી તુલસીપત્ર સાથે ભગવાનનું ચરણામૃત લીધું એટલે જમ્યા

ચગર પારણાં થયાં ગણાયાં. એ પછી દુર્વાસા સ્નાન કરીને આવ્યા. તેમને એ વાતની ખબર પડી એટલે ક્રોધે ભરાઈ પોતાના માથામાંથી એક કૃત્વા ઉત્પન્ન કરી અને અંબરીપને આળવા છાંડી. પણ ભગવાને સુદર્શન ચક્ર મૂકી અંબરીપનું રક્ષણ કર્યું. ચક્ર કૃત્વાને આળીને દુર્વાસા પાછળ દોડ્યું. દુર્વાસા નાદા ને બધા દેવો પાસે ગયા પણ કોઈએ આશ્રય આપ્યો નહિ. છેવટે વિષ્ણુ પાસે ગયા ત્યારે વિષ્ણુએ કહ્યું કે તમે ભક્તનો દ્રોહ કર્યો છે તેથી કોઈ બચાવી શકશે નહિ; એનો પાછા તે ભક્ત પાસે જાઓ ને તેમની મારી માગો તોજ બચશે. પછી દુર્વાસા અંબરીપ પાસે ગયા ને તેમની મારી માગી ત્યારે અંબરીપ સુદર્શનને પ્રાર્થના કરીને પાછું કાઢ્યું.

પ્રહ્લાદ—દિરણ્યક્રશિપુ રાક્ષસના પુત્ર. જન્મથીજ એ પરમ ભક્ત હતા. પ્રહ્લાદને નિશાળે ભણવા બેસાડ્યા ત્યારે તે નિશાળનું ભણતર ભણવાને અંદરે રામનામ ગોખ્યા કરે. આ વાત દિરણ્યક્રશિપુને ગમી નહિ, કેમકે તેતો વિષ્ણુનો દ્વેષી હતો. તેથી તેણે પુત્રને તેમ ન કરવા ધણું સમજાવ્યો; પણ બ્યારે પ્રહ્લાદે ભક્તિ ન છોડી ત્યારે તેમને મારી નાખવાના ધણા ઉપાય કર્યા, પણ તે મર્યા નહિ. છેવટે દિરણ્યક્રશિપુએ કહ્યું કે તારો રામ કર્યા છે તે દેખાડ, ત્યારે પ્રહ્લાદે કહ્યું કે તેતો સર્વ કંકાણે વ્યાપક છે. દિરણ્યક્રશિપુએ કહ્યું કે આ સ્તંભમાં છે કે નહિ? પ્રહ્લાદે કહ્યું એમાં પણ છે. એટલે દિરણ્યક્રશિપુએ કહ્યું કે હોય તો દેખાડ. તે ઉપરથી પછી પ્રહ્લાદે સ્તુતિ કરી એટલે સ્તંભમાંથી નર્સિહ રૂપે પ્રભુ પ્રગટ થયા ને દિરણ્યક્રશિપુને મારી નાખી પ્રહ્લાદને રાજ્ય આપ્યું.

૩૨. દેખાડયો—જતાવ્યો. (ચખાડયાના અર્થમાં)

૩૩-૩૬. સુદામાએ સાત જન્મ સુધી કાંઈ પુણ્યદાન કીધાં નથી તેથી તેને આ દરિદ્રાવસ્થા ભોગવવી પડે છે એમ ભગવાને વિચાર કરીને જાણી લીધું; અને તેથી આ વખતે તેની પાસે પુણ્યદાન કરાવવા પ્રભુ પોતે તેના યાચક બન્યા ને તેની પાસે ચોખા માગવા લાગ્યા. સુદામાને અરો ભક્ત જાણીને તેના ઉપર પોતાના હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો તેથી

તેની પાસેથી માગી લીધેલા ચોખ્ખામાંથી એક મૂઠી મોઢામાં મૂકતાંની સાથેજ તેનાં દારિદ્ર્ય કાપી નાખ્યાં, તેને શ્રીમંત બનાવી દીધો. (શી રીતે તે આગળ આવે છે.)

ભારે કરી માની—બહુ કિંમતી ગણી.

જગજીવન—જગતને જીવાડનાર, શ્રીકૃષ્ણ. (જગ જગત+જીવન જીવાડનાર). (પ. ત. પુ. સ.)

૩૭. **કર મરડીને ગાંઠડી લીધી**—સુદામો હાથમાંથી ગાંઠડી છોડતા નહોતા તેથી ભગવાને તેમનો હાથ મરડી નાખીને જળરજ્જીનીથી તે લઈ લીધી.

સાથેનાં દુઃખ મોડ્યાં—ભગવાને સુદામાનો હાથ મરડી નાખ્યો તેની સાથે તેનાં દુઃખ પણ મરડી નાંખ્યાં; કેમકે એ રીતે પોતે તેનું દાન લીધું ને તેના ક્ષણ તરીકે તેની જીંડડી ઊડાડી દઈ રાજમહેલ બનાવ્યા ને દંદિના વૈભવ આપ્યા (જુઓ આગળની લીટીઓ). (“સાથેનાં ને બદલે “ સાથેનાં ” પાઠ છે તે વધારે સારો છે. “ સાથેનાં ” એટલે એક સાથે, સામટાં. સં. સાર્થતઃ ઉપરથી).

૩૮. ગાંઠડીએ બાંધેલ ચીથરાં જેમ જેમ ભગવાન છોડતા ગયા તેમ તેમ તેનાં ભવનાં બંધન પણ છોડતા ગયા. અર્થાત્ તેને નિષ્પાપ બનાવી મોક્ષને લાવક બનાવ્યો.

૩૯-૪૦. એક મૂઠી ચોખ્ખા મોઢામાં મૂકતાંજ સુદામાની છાપરી આકાશમાં ઊડી ગઈ અને તે ઢેકાણે સાત માળના મહેલ બની ગયા.

તેણે સ્થાનક—તે જગાએ.

સ્થાનક—જગા. (સં. સ્થા કિભા રહેવું ઉપરથી).

સપ્તભૂમિના—સાત માળના. (ભૂમિ-માળ, જમીન).

અવાસ—(સં. આવાસ; વસ વસવું ઉપરથી). ઘર, મકાન.

૪૧. **ઋષિપત્ની**—સુદામાની સ્ત્રી.

રુક્મણિ સરખાં—રુક્મિણીના જેવા રૂપવાળાં.

શ્યામ સરીખા—શ્યામના જેવા. શ્રી કૃષ્ણના જેવા રૂપાળા. (‘‘શ્યામ’’ને બદલે ‘‘સામ્ય’’ પાઠ છે તે વધારે સારો છે. સામ્ય એ શ્રી કૃષ્ણના પુત્રનું નામ છે. કવિએ સુદામાની સ્ત્રીને રુક્મિણી સમાન બનાવી છે, ને સુદામાને શ્રીકૃષ્ણના જેવા રૂપવાળા બનાવ્યા છે. (જુઓ કડવું ૧૩ છેલ્લી લીટી) એટલે સુદામાના પુત્રને કૃષ્ણ જેવા નહિ પણ કૃષ્ણના પુત્ર જેવાજ કહેવા બેઠ્યો; તોજ કવિનો ધારેલો કૃષ્ણ સાથેનો એકાત્મભાવ આવી શકે; નહિ તો માતાપુત્રની પતિપત્નીના જેવી સરખામણી કરવા રૂપ દોષ આવી જાય.)

૪૨. પ્રભુ પોતાના ભક્તને પોતાના જેવાજ બનાવી મૂકે છે તે પ્રમાણે સુદામાનું ઘરસૂત્ર પોતાના જેવું બનાવી આપ્યું.

૪૩-૪૪. **ત્યાં**—ત્યારેના અર્થમાં.

એમાં શું ઓછું —ઉપરથ અર્થ એવા છે કે, જેટલા ચોખ્ખા ખાધા તે શું ઓછા પડ્યા કે હજુ વધારે ખાવા જાયો છો? થોડા અમને પણ આપો. મૂઠી ચોખ્ખા ખાધને તો સુદામાને અપાર વૈભવ આપી દાંધા, હવે અમને પણ આપી દેવાં ધાર્યાં છે કે શું? આમ મર્મમાં કહીને રુક્મિણીએ ભગવાનનો હાથ ઝાલીને ખાતાં અટકાવ્યા.

અમને આપો—હવે થોડાક અમને ખાવા આપો. આંતરાર્થ એવો છે કે અમારે પણ દાન કરી દેશો કે શું?

ચતુરસુજાણ—ચતુર અને સારા જ્ઞાનવાળા. અર્થાત્ ડાહ્યા ચતુર થઈને શું આપવું ને શું ન આપવું તેનો પણ વિચાર નથી કરતા.

સુજાણ—(સુ+જ્ઞાન) સારા જ્ઞાનવાળા.

૪૫. **અષ્ટ મહાસિદ્ધિ**—આઠ મોટી સિદ્ધિઓ; યોગની ચમત્કારિક શક્તિઓ:—

અણિમા—છેક નાના થઈ જવું.

મહિમા—બહુજ મોટા થઈ જવું.

ગરિમા—બહુ ભારે થઈ જવું.

લધિમા—ખડુ હલકા થઈ જવું.

પ્રાપ્તિ—કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ.

પ્રાકાશ્ય—ધમ્મામાં આવે તે કરવાની શક્તિ.

ઈશિત્વ—સૌના ઉપરી થવાની શક્તિ.

વશિત્વ—સૌને વશ કરવાની શક્તિ.

નવનિધિ—કુખેર ભંડારીના ધનના નવ ભંડાર.

વણુમાગી—માથા વગર (સુદામાએ કશું માગ્યું નહોતું છતાં એટલું બધું આપ્યું.)

૪૬. સુદામાને ત્યાં જે સમૃદ્ધિ આવી ગઈ તે સુદામા જાણતા પણ નથી.

૪૭. દુંદુભી બોલે—નગારાં વાગે.

ગુણીજન—ગવૈયા, ભાટ ચારણ, વગેરે કળાવન સોકો.

સાખી—એક જાતનો રાગ; દૂદા.

૪૮. જડિત્ર—જડેસો. હિરા, માણિક, માતી વગેરે નંગ સોનામાં જડ્યાં હોય એવો. (હિંગેળો.)

હેમનો—સોનાનો.

હિંચે છે—હિંચકા ખાય છે.

હરિણાક્ષી—હરિણના જેવાં ચપળ નેત્રવાળી સ્ત્રી. (સુદામાની)
(બ. ત્રી. સ.)

૪૯. કનકમય—સોનાથી મટેલાં.

હાર્યો દ્રવ્યે કુખેર—કુખેર પણ જેની આગળ હારી જાય એટલું બધું દ્રવ્ય સુદામાને ત્યાં થઈ ગયું. અર્થાત્ કુખેરના કરતાં પણ વધારે.

કુખેર—(કુ ખરાબ વેર શરીર=કદરૂપા શરીરવાળો. અથવા કુલ્લું હાંકવું, સંતાડવું. તે ઉપરથી ધનને સંતાડી રાખનાર સાચવી રાખનાર.) દેવોનો ખજાનચી. એને ત્રણ પગ, આઠ દાંત અને આંખો પીળા ઝાઝાવાળી તથા એક આંખ કાણી છે. એ બ્રહ્માના પુત્ર પુલસ્ત્યના પુત્ર વિશ્રવાનો પુત્ર ને રાવણનો સાવકો ભાઈ થાય. એણે તપ કરીને લંકાનું રાજ્ય તથા

પુખ્ત વિમાન બ્રહ્મા પાસેથી મેળવ્યું હતું. પછી પિતાએ લંકાનું રાજ્ય રાવણને અપાવ્યું ત્યારે એ અલકાનગરી વસાવીને ત્યાં રહ્યો. એણે રાવણને શિખામણ દીધી તે ઉપરથી રાવણે એને અલકામાંથી લાંકા કાઢ્યો અને પુખ્ત વિમાન ખુચી લીધું હતું. રાવણને માર્યા પછી રામચંદ્ર ભગવાને કુબેરને અલકાનગરીમાં વસાવ્યો તથા પુખ્ત વિમાન પાછું આપ્યું હતું.

કોટિવજ—જેને ઘેર કરોડ રૂપિયાની પૂંછ હોય તે. કરોડ રૂપિયાની પૂંછવાળો પોતાના મકાન ઉપર ધન ચઢાવી શકે તેથી તે કોટિવજ કહેવાય. તેજ પ્રમાણે લાખ રૂપિયાની પૂંછવાળો પોતાને બારણે દીવો મૂકી શકે તેથી તે લક્ષદીપ કહેવાય. આ પ્રમાણે પ્રાચીન સમયમાં થતું હશે તેથી એવી કહેવતો પડેલી.

લાખેણાં—લાખો રૂપિયાની કિંમતનાં.

વાજે—વાગે. (વાગ્ન)

ભેર—ભેરી; નગારાં.

છપ્પન—છપ્પન કરોડ.

છપ્પન કરોડની પૂંછ જેને ઘેર હોય તેને ઘેર નગારાં વાગે, તે ટકોરખાનું બેસાડી શકે એવા પ્રાચીન રિવાજ હશે.

પર. વાજે ભેર અખૂટ ભંડારની—જેના ભંડારમાં અખૂટ નાણું હોય તેને ત્યાં ગેખી નગારાં વાગ્યા કરે છે એવી લોકમાન્યતા છે. સુદામાને ત્યાં પ્રભુદૃપાથી અખૂટ ભંડાર ભરાઈ ગયો તેથી ત્યાં પણ ગેખી નગારાં વાગતાં હતાં.

ત્રુઠા—(સં. તુષ્ટ. તુષ્ પ્રસન્ન થવું.) ત્રુડ્યા, સંતુષ્ટ થયા, રાહ થયા.

શ્રીગોપાળ—શ્રી એટલે લક્ષ્મી સહિત ગોપાળ, કૃષ્ણ.

ગોપાળ—(ગો ગાયો + પાલ પાળનાર) ગાયોના પાળનાર. અથવા ગો એટલે ઈંદ્રિયોના પાળનાર. શ્રીકૃષ્ણ.

પર. રાત વાતમાં વહી—સુદામો ને કૃષ્ણ બે મિત્રો વચ્ચે દહાડે મળ્યા તેથી સુખદુઃખની વાતો કરવામાં આખી રાત જતી રહી પણ માલમ ન પડી.

કડવું ૧૨ મું

આ કડવામાં શ્રીકૃષ્ણ સુદામા ઉપર બહુ હેત બતાવે છે પણ પ્રત્યક્ષ કંઈ આપતા નથી અને હાલે હાથે પાછા કાઢે છે, તેથી સુદામાના મનમાં શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી કેવો ભાવ પેદા થાય છે તેનું વર્ણન કરી કવિએ મનુષ્ય-સ્વભાવનું ચિત્ર આપ્યું છે.

૧. રાજન—રાગ; પરીક્ષિત. (સંબોધન) (સં. રાજન.)

પરમ—મોટી; ભારે, વધારે.

કથા—વાત. (કથ કહેવું.)

પ્રૌઢી—મોટી. (પ્ર+વહ ધાતુનું ભૂતકૃદંત ઝડનું નારીજનિતિનું રૂપ.)

પાવન—પવિત્ર.

(“પ્રૌઢી કથા પરમ પાવન” એમ અન્યથ લેવો.)

૨. વાળી ઈંદ્ર—એક મૂઠી તાંદુલ ખાધા એટલે સુદામાની ઝૂંપડી ઉડી ગઈ ને તે જગાએ મોટા મહેલ થઈ ગયા; બીજી મૂઠી મુખમાં મૂકતાં અષ્ટમહાસિદ્ધિ ને નવનિધિ આવી; ત્યાર પછી પાછા ભગવાન વિચાર કરવા લાગ્યા કે સુદામાએ મારે માટે જે કર્યું છે અને મારા ઉપર તેનો જે અનન્ય પ્રેમ છે તેના પ્રમાણમાં તો મેં હજુ તેને કંઈજ આપ્યું નથી. આમ કવિએ ભગવાનની ભક્તવત્સલતા બતાવી છે.

૩. ઇંદ્રાસનપે—ઈંદ્રાસન કરતાં પણ.

મોંઘા—(સં. મહાર્હ) ઘણો કિંમતી.

૪. ભાવ—પ્રેમ.

પરમવિધિએ—ઘણી સારી રીતે.

(એખાનો એક એક દાણો ઇંદ્રાસન કરતાં પણ શા માટે વધારે મોંઘો, તેને માટે કહે છે કે એ ગરીબ સેવકના ખરા પ્રેમની ભેટ છે, અને તેથી એ ખાધાથી સારી રીતે પેટ ભરાયું છે.)

૫. ૬. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે એ ભેટનો બદલો તો ત્યારેજ વાળી શકાય કે જ્યારે એના જેવો થઈને વનમાં તપ કરવા બેઠો અને એને વૈકુંઠની બંધી શિદ્ધિસિદ્ધિ આપું, તથા સુક્રમિણી સહિત સોળે હજાર રાણીઓ એની સેવા કરે. અર્થાત્ એની સ્થિતિ હું હવે ને મારી સ્થિતિ એને આપું

એ સરખો—એના જેવો; સુદામા જેવો ગરીબ.

તાપું—તપ કરું.

વૈકુંઠ—વિષ્ણુનું ધામ; વિષ્ણુલોક.

રિદ્ધિ—(સં. ર્દ્ધિ) દોલત; પૈસો ટકો.

૭.-૮. આપતાં ઓછું પડ્યું હોય તેમ વિચાર કરીને દ્વારિકા આપી દેવાની પણ ઇચ્છા કરી; અને તેથી ચોખ્ખાની ત્રીજી મૂઠી ભરી ને તે બ્યાં મોઢામાં મૂકવા નય છે કે રુક્મિણીએ હાથ પકડ્યો અને કહ્યું કે હે નાથ ! અમે શો અપરાધ કર્યો છે કે અમને થોડા પણ ચોખ્ખા ખાવા આપના નથી ને બધા તમેજ આરોગી જાઓ છો ? ઉપરથી અર્થ આવે છે, પણ ગૂઢાર્થ એવો છે કે અમારો શો અપરાધ થયો છે કે અમને રહેવાની દ્વારિકા પણ આપી દો છો અને સાથે અમને પણ દારી તરીકે આપી દેવા બેશ છે ? રુક્મિણી લક્ષ્મીનો અવતાર છે તેથી શ્રીકૃષ્ણના મનની બધી વાત જાણી નય છે.

ઇચ્છા—(સં. ઇષ્, ઇચ્છ્ ઇચ્છવું) મરછ.

સહાયો—પકડ્યો; ઝાલ્યો.

અપરાધ—(અપ ઉલટું+રાધ પ્રસન્ન કરવું=પ્રસન્ન કરવાથી ઉલટું.) વાંક; ગુન્હો.

૯. **સામું જોઈ રહ્યાં**—શ્રીકૃષ્ણનો હાથ રુક્મિણીએ પકડ્યો તે વખત શ્રીકૃષ્ણ અને રુક્મિણી બંને આશ્ચર્યભાવે એક બીજાના સામું જોઈ રહ્યાં. શ્રીકૃષ્ણને એમ નવાઈ લાગી કે આ કેમ અટકાવે છે ? અને રુક્મિણીને નવાઈ લાગી કે આ શું કરવા બેશ છે ? તેથી એક બીજાના સામું ટગર ટગર જોઈ રહ્યાં.

દંપતી—(સં. દમ ધર+પત્ની-(બે) ધણી; સ્ત્રી અને પુરુષ. એક ધરના બે ધણી તે દંપતી; પરણેલાં સ્ત્રીપુરુષ.) ધણી ધણીઆણી. અહીં શ્રીકૃષ્ણ તથા રુક્મિણી-

સોળ સહસ્રમાં—સોળે હજાર રાણીઓમાં.

પ્રીછતી—જાણતી; સમજતી. શ્રીકૃષ્ણ શું કરવા બેશ છે અને રુક્મિણીએ શા માટે હાથ ઝાલ્યો તેનો ભેદ કોઈ રાણી સમજતી નથી.

૧૦. રુકમિણીના અટકાવ્યા પછી ભગવાને બાકીના ચોખા પોતે ન ખાતાં બધી રાણીઓને વહેંચી આપ્યા.

૧૧. તેમાં—તે ચોખામાં (સુદામા ભેટ લાવેલા તે)

સ્ત્રી આગળ—બધી રાણીઓ આગળ.

ભાર—વજન; આબરૂ; માન. ચોખા જેવી હલકી ભેટ તે શું લાગ્યો હશે એમ કહી સૌ સુદામાની મજકરી ન કરે એટલા માટે તેમાં એવો સ્વાદ મૂકી દીધો કે સૌ તેને વખાણે. એટલે કે ભેટ બહુ ઉત્તમ આણી છે એમ ગણે. એ રીતે મિત્રનું વજન પોતાની સ્ત્રીઓ આગળ શ્રીકૃષ્ણે રાખ્યું.

૧૨. હાસ્યવિનોદ—ગમ્મત. આનંદની વાતચિત.

શર્વરી—રાત; રાત્રિ.

વહી—ચાલી ગઈ, પૂરી થઈ. (વહ, વહેવું ચાલ્યા જવું.)

પ્રાત—પ્રાતઃકાળ; સવાર.

ચાચ્યા—ચાચના કરી. (વિદાય લેવાની, ઘેર પાછા જવાની.)

હરિ—હરિને; શ્રીકૃષ્ણને.

૧૩. વિદાય કરો—જવાની રમ્મ આપો.

પધારીયે—પધારો, અર્થાત્ જાઓ.

સ્વામિન—હે સ્વામી ! માલીક ! (સંબોધન). પોતાથી મોટા હોય તેને સ્વામી કહેવામાં મર્યાદા—મોટા તરફ માનની લાગણી રહેલી છે.)

૧૪. કૃપા કરજો—દયા કરજો. (કોઈ વખત પાછા આવવાની. અર્થાત્ કૃપા કરીને કોઈ વખત પાછા આવજો.)

ઠાલે હાથે—ખાલી હાથે; કંઈ પણ આપ્યા વગર.

નરહરિ—શ્રીકૃષ્ણ. (નૃસિંહ અવતાર લીધેલો માટે. એ અવતારમાં હિરણ્યકશિપુને મારવા માટે અર્ધું સિંહનું શરીર ને અર્ધું મનુષ્યનું શરીર એવું રૂપ ધારણ કરેલું.)

નમે—નમસ્કાર કરે. (સુદામાને વિદાય કરતી વખત તેને કંઈ પણ આપ્યા વગર એકલા ખાલી નમસ્કારજ શ્રીકૃષ્ણે કર્યા. જે આપવાનું તે

પોતાની ચમત્કારિક શક્તિથી એકદમ ગુપ્ત રીતે આખી દીધું છે એટલે હવે કંઈ આપવાનું બાકી રહેતું નથી; પણ સુદામાને તેની ખબર નથી, તેથી તે નિરાશ થાય છે.)

૧૫. **પોળ લગી**—પોળના દરવાજા સુધી.

વોળાવા—વોળાવવા; વિદાય કરવા.

૧૬. **સત્યભામા**—સત્રાજીત જાદવની કન્યા, શ્રીકૃષ્ણની એક પરણી. સત્રાજીત પાસે સૂર્યનો આપેલો સ્વયંવર મળિ હોતો, તે શ્રીકૃષ્ણે માગ્યો. પણ તે તેણે આપ્યો નહિ. પછી સત્રાજીતનો ભાઈ એ મળિ પહેરીને શિકાર કરવા ગયો હતો ત્યાં સિંહે તેને મારી નાખ્યો, અને એ સિંહને મારીને એક રિંછરાજ-ગંધુવાન તે મળિ લઈ ગયો. તેણે પોતાની કન્યા ગંધુવતીને તે રમવા આપ્યો. પોતાનો ભાઈ ઘેર ન આવવાથી સત્રાજીતે મળિને માટે શ્રીકૃષ્ણે તેને મારી નાખ્યો અને મળિ ચોરી લીધી એવું આળ તેમના ઉપર ચડાવ્યું. તેમાંથી દોષમુક્ત થવાને શ્રીકૃષ્ણે વનમાં ભાળ કાઢી તો ત્યાં સત્રાજીતનો ભાઈ તથા સિંહ મરણ પામેલા દીકા તથા રીંછનાં પગલાં પણ જોવામાં આવ્યાં. તે ઉપરથી પગલે પગલે રીંછની ગુફામાં શ્રીકૃષ્ણ ગયા. ત્યાં રીંછ સાથે તેમણે પુષ્કળ યુદ્ધ કર્યું. એ રીંછરાજ ગંધુવાન રામાવતારમાં રામચંદ્રના લક્ષ્મણને એક જગેરે પોદ્ધો હતો, તેથી તેણે શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન તરીકે ઓળખ્યા એટલે તે પગે લાગ્યો અને તેમને તે મળિ ભેટ આપ્યો તથા પોતાની કન્યા ગંધુવતી પરણાવી. એ બંનેને લઈને શ્રીકૃષ્ણ ઘેર આવ્યા અને સત્રાજીતને તેનો મળિ પાછો આપ્યો તથા તેનો ભાઈ જંગલમાં સિંહથી મરાયાની ખાત્રી કરાવી આપી. આ ઉપરથી પોતે ખોટી ચોરી ચઢાવી તેનો પસ્તાવો સત્રાજીતને થયો, અને શ્રીકૃષ્ણને ખોટું લાગ્યું હશે એમ જાણી તેમને માનવક પોતાની પુત્રી સત્યભામા તેમની સાથે પરણાવી. એ સત્યભામા શ્રીકૃષ્ણને બહુ માનીતી અને મોટે ચઢેલી હતી.

ગંધુવતી—(ઉપર વાત આવી જાય છે.)

કૃપણ—કંપુસ.

કમળાપતિ—લક્ષ્મીના પતિ; શ્રીકૃષ્ણ.

કવિએ આદિ “કમળાપતિ” શબ્દ સામિપ્રાય વાપર્યો છે; કેમકે લક્ષ્મીના પતિ—ધનાદય છતાં તે કેમ કૃપણ થયા? ગરીબ હોય લો કંઈ ન આપી શકે, પણ આતો શ્રીમંત છતાં તેમણે પોતાના ગરીબ મિત્રને કેમ કંઈ ન આપતાં હાથે હાથે પાછો કાઢ્યો? વગર આપ્યે સુદામાને ત્યાં અપાર સમૃદ્ધિ થઈ ગઈ તેની રુકમિણી સિવાય બીજા કોઈને ખબર નથી.

૧૯. ૨૧. **ખેલડીએ વળગ્યા**—એક બીજાને ખભે હાથ મૂકીને ચાલ્યા.

આ ખરેખરા પ્રેમની—ગાદ મિત્રતાની નિશાની છે. સરખાવો:—
“ખેલડીએ સાહેલડી વળગી, હિંડે ગુણવંત ગોરીછ.”

(નળાખ્યાન)

વિશ્વાધાર—વિશ્વના આધારરૂપ; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન.

જતાં—ધેર પાછા જતી વખતે.

છેક—હદ; મર્યાદા.

શ્રીકૃષ્ણે કંઈ ન આપ્યું ત્યારે સુદામા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે એના વૈભવ આગળ તો હદ વળી, અર્થાત્ વૈભવનો પાર નથી, છતાં મને એક ટોડી સરખી એણે આપી નહિ; તેનું કારણ કદાચ સ્ત્રીઓની ચોરીથી જાનું આપવાનું હશે એટલે તે રસ્તામાં આપશે.

૨૨. ૨૩. **માર્ગે**—માર્ગમાં; સુદામાને જવાના રસ્તા સુધી.

તર—ત્યારે.

શ્યામજો—શ્રીકૃષ્ણ(બહુ વચનના અર્થમાં એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે.) લોકાચાર પ્રમાણે બહુ દૂર સુધી વળાવા આવનારને ઉભા રહેવાનું અને પાછા જવાનું જનારે કહેવું જોઈએ, તેમ સુદામાએ કહ્યું. વિયોગની જગા આજ છે, અને ત્યાં ખરા પ્રેમીઓ છૂટે મોઢે રહે છે.

૨૫. **નિઃશ્વાસ**—નિસાસા. (શ્રીકૃષ્ણે કંઈ આપ્યું નહિ તેથી.)

નિરાશ—(નિરુદ્ધાશ) નરજાતિનું વિશેષણ કરવાને અકારાંત રૂપ ક્યું છે) (બ. વ્રી. સ.)

૨૬. સંતાપ—દુઃખ. (સમ+તપ્ પરિતાપ પામવો, દુઃખી થવું.)

આપ—પોતે; સુદામો.

નિંદા કરવા લાગ્યો—શ્રીકૃષ્ણે કંઈ આપ્યું નહિ તેથી શ્રીકૃષ્ણની નિંદા કરવા લાગ્યો, અને એવા કંઠુસની પાસે પોતે માગવા આવ્યો તેથી પોતાની જાતની પણ નિંદા કરવા લાગ્યો.

૨૭. તેપે—તેના કરતાં.

નાવ્યું—ન આવ્યું. મિત્ર પાસે માગવું તેના કરતાં મરવું બહુ એમ સુદામો માને છે. ભર્તૃહરિ પણ કહે છે કે:—

“સુહૃદપિ ન યાચ્યઃ કુશલનઃ ।

૨૮. સ્ત્રીજીત—સ્ત્રી વડે જીતાયતો; આયડીના કઢ્યા પ્રમાણે ચાલનારો. (ત. ત. પૂ. સ.) (પોતાની સ્ત્રીના કહેવાથી સુદામો યાચના કરવા આવ્યો, તેથી તે પોતે પોતાની જાતને ધિક્કારે છે. સ્ત્રીને વશ ન થવું, તેના કઢ્યા પ્રમાણે ન ચાલવું, તેનાથી જાનું કેટલુંક કામ કરવું, અને જાની વાત સ્ત્રીને ન કરવી એ લોકરૂઢિનું ચિત્ર કવિએ આપ્યું છે.)

શપ્ત—(સં. શવ. શી સૂઠી જવું ઉપરથી.) મુડદું. કેમકે એ શ્મશાનમાં કાયમને માટે સૂઈ જાય છે.

રંડાએ—જાએ. પોતાનું અપમાન થવાથી ગુસ્સામાં સુદામા પોતાની સ્ત્રીને ગાળ દે છે, કેમકે તેના કહેવાથીજ એ યાચના કરવા આવ્યા હતા. આ શપ્થો સુદામા જેવા સુપાત્ર બ્રાહ્મણના મુખમાં શોભતા નથી. કવિએ જનસ્વભાવનું ચિત્ર આપ્યું છે, પણ માત્ર આલેખનમાં ગંભીર ભૂલ કરી છે.

ઉપજાવ્યું—(ઉત્પ+પદ્ ઉત્પન્ન થવું) ઉત્પન્ન કરાવ્યું.

અપમાન—(અપ ઉલટું+માન) માનથી ઉલટું તે; બેઆપર.

૨૯. એકાંતરા—એકએકના અંતરે; વચ્ચે એકએક દિવસ પડે એવી રીતે.

પ્રાસન—(પ્ર+અશ્ ખાવું) ખાવું તે. પ્રાસન કીજે એટલે ખાઈએ.

૩૦. નાહાનડાં—નાનાં નાનાં.

સૂકાં—(સં. શુષ્ક) સુકાઈ ગયલાં.

ખાંદડાં—(ઝાડનાં) સુદામા કહે છે કે આજકે ભૂખે મરતાં હોય તો

તેમને જાડનાં સૂકાં પાંદડાં ખવડાવવાં પણ મિત્ર પાસે માગવા ન જવું.
પ્રાશીને—(પ્ર+અશ્ ખાવું) ખાઈને.

૩૨. કાષ્ટ—લાકડાં.

તૃણ—ધાસ.

વિક્રય કરી—વેચીને. (વિ+ક્રી વેચવું.) સુદામા કહે છે કે લાકડાં કે ધાસના ભારા વેચીને ગુજરાન કરવું પણ મિત્ર પાસે માગવા ન જવું.

પરધેર—પારકે ઘેર; ખીજને ઘેર.

પાણી ભરી—વેચાતું પાણી ભરીને.

૩૩. **વિષ પીને પોઠીએ**—ઝેર પીને સૂઈ જઈએ; ઝેર પીને મૂરી જઈએ. (વિષ=ઝેર. વિષ ઉપરથી વિષ શબ્દ થયો છે.)

કર નવ ઓઠીએ—કંઈદાન લેવા હાથ લાંબો ન કરીએ. માગીને કંઈ ચીજ ન લઈએ.

અગ્ન્યકવ્રત—કોઈની પાસે કંઈ ન માગવું એવું વ્રત. (ખરી રીતે સુદામાએ કૃષ્ણ પાસે કંઈ માગ્યું નથી એટલે અગ્ન્યકવ્રત મૂક્યું નથી; છતાં માગવા માટે ઘેરથી આવ્યો એટલે વ્રત તોડ્યું જ કહેવાય અને તે છતાં કંઈ મળ્યું નહિ તેથી સુદામાને પરતાવો થાય છે.)

ખોઈ લાખ ટકાની લાજ—લાખો રૂપિયાની કિંમતની આખર ગુમાવી. (માગવા આવીને મહત્તા ઓછી કરી.)

૩૫. **દામોદરૈ...ગયા**—સુદામો મરડાટમાં કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણે મારા ઉપર એવી દયા કરી કે મને કંઈ આપ્યું તો નહિ પણ કલટા મારા ચોખ્ખા પણ લઈ લીધા. અર્થાત્ દયા નહિ પણ દુષ્ટતા કરી.

દામોદર—(દામન્ દોરડું+ઉદર પેટ.) જેને પેટે દોરડું બાંધેલું છે તે. શ્રીકૃષ્ણ. (બાળપણમાં મહી વસોવવાની ગોળી ફોડી નાખી હતી તે વખતે જશોદાજીએ કેડે દોરડું બાંધીને શ્રીકૃષ્ણને ઉખળે બાંધી રાખ્યા હતા તે ઉપરથી. અથવા કેડે કંદોરો હોય છે તે ઉપરથી.)

મૂળગા—મૂળમાં પોતાની માલીકીના જે હતા તે પણ. અર્થાત્ લોભથી થોડીક ભેટ આપીને વધારે લેવા આવ્યો, તો જે હતું તે પણ ખોયું.

અહીંથી પછી શ્રીકૃષ્ણની નિંદા આવે છે.

૩૬. એને—શ્રીકૃષ્ણને.

૩૭. બાંધી મૂડી ને મિત્રાચાર—સુદામો કહે છે કે જ્યાં મિત્રાચારી હોય ત્યાં બાંધી મૂડી રાખવી. અર્થાત્ કંઈ આપવા લેવાનો વહેવાર ન રાખવો, નહિ તો એમાં વિખવાદ થઈ એક બીજાનાં મન ઉંચાં થાય છે ને દોસ્તી ટૂટવાનો પ્રસંગ આવે છે. “બાંધી મૂડી લાખની” એવી કહેવત પણ છે. અથવા “બાંધી મૂડી” એટલે કંઠુસ. (સં. **વચ્ચમુષ્ટિ**). શ્રીકૃષ્ણને કંઠુસ થવું, કંઈ આપવું નથી, અને દોસ્તી રાખવી છે તે કેમ બને ?

નંદકુમાર—નંદજીનો પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ. (વસુદેવના પુત્ર, પણ નંદરાયને ત્યાં ઉછરેલા માટે.)

૩૮. પખાળીને—(પ્ર+ક્ષાલ) ધોઈને.

૪૧. ધૂત—ધૂતારો.

લટપટ—ખુશામત. સુદામો કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણે મારી જે સેવા-ચાકરી કરી તે મારા ઉપરના પ્રેમથી નહિ, પણ મારા ચોખ્ખા ધૂતી લેવાની કળા કરી હતી.

૪૨. નિંદા કર્યા પછી વળી જ્ઞાન થતાં સુદામો કહે છે કે શ્રી હરિ તો મહાદયાળુ છે, એ તો જેનું કંઈ લે છે તેના ઉપકારનો બોજો પોતાના ઉપર રાખતા નથી, જે લીધું હોય તેના કરતાં અનેક ગણું પાછું આપે છે. માટે હું એમની નિંદા કરું તો મને ધિક્કાર છે. પછી કોનું કોનું શું શું લઈને શું શું આપ્યું તે ગણાવે છે.

૪૩. ગોપીઓનાં મન હરી લીધાં તો તેમને લક્ષ્મીનું સુખ આપ્યું. (સુંદરી શબ્દ ગોપીઓને માટેજ છે.)

૪૪. ઋષિપત્નીઓનું અન્ન ખાધું તો તેમને સાયુજ્ય મુક્તિ આપી.

શ્રી કૃષ્ણ ગોવાળીયાઓ સાથે ગાયો ચરાવવા ગયા હતા તે વખતે બધાને ભૂખ લાગી ત્યારે ઋષિઓના આશ્રમમાં ખાવાનું લેવાને કેટલાક ગોવાળોને મોકલ્યા, પણ ઋષિઓ તે વખતે યજ્ઞ કરવા બેઠા હતા તેથી તેમણે કંઈ ખાવાનું આપ્યું નહિ. ત્યાર પછી ઋષિપત્નીઓ પાસે મોકલ્યા,

એટલે ઋષિપત્નીઓ જાતે ભાતના ટોપલાઓ ભરીને, ઋષિઓએ ના કહ્યા છતાં ત્યાં આવી અને સર્વને જમાડ્યા. તે ઉપરથી ભગવાને તેમને સાયુજ્ય મુક્તિ આપી.

મુક્તિ—(મુચ્ ત્યાગ કરવો, છોડી દેવું+તિ) મોક્ષ; જન્મમરણના દુઃખથી છૂટી જવું તે.

મુક્તિ ચાર પ્રકારની છે:—

સામીપ્ય—ઋષિરની સમીપમાંજ નિરંતર રહેવાનું મળે તે.

સાંપ્રાય—ઋષિરના જેવુંજ રૂપ થઈ જાય તે.

સાલોક્ય—ઋષિરના લોકમાંજ રહેવાનું મળે તે.

સાયુજ્ય—ઋષિરના સ્વરૂપમાંજ પોતાનું સ્વરૂપ મળી જાય તે.

કુબ્જ—(સં. કુબ્જ ખુંધુ) જેના બરડા ઉપર મોટી ખુંધ નિકળી હોય એવી બેડોળ સ્ત્રી. કંસની દાસી. શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાં ગયા ત્યારે એ કંસને માટે ચંદન ઘસીને લઈ જતી હતી. તે તેણે શ્રી કૃષ્ણને લગાડી દીધું, તેથી પ્રસન્ન થઈ શ્રીકૃષ્ણે તેને પગનો અંગુઠો દાખી માથું પકડીને ઉંચી ખેંચી. એટલે લક્ષ્મીના જેવી રૂપાળી થઈ ગઈ. રામાવતારમાં એ કૈકેયીની દાસી મંથરા હતી.

સમાણું—સરખું; જેવું.

કુબ્જનું ચંદન લીધું તો તેના બદલામાં તેને લક્ષ્મીના જેવું રૂપ આપ્યું.

૪૬. **વિદુરની** ભાણ ખાધી તો તેને બદલે તેને મોક્ષ આપ્યો.

વિદુર—રાજા વિચિત્રવીર્યના ઘરની દાસીને વ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર. એ બહુ ગણા ને બુદ્ધિમાન તથા ભગવદ્ભક્ત હતો. શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા ગયા ત્યારે દુર્યોધનના વૈભવનો ત્યાગ કરી વિદુરને ત્યાં રહ્યા હતા અને તેની પ્રેમની ભાણ ખાઈને સંતોષ પામ્યા હતા. એણે પાંડવોને લાક્ષાગુહમાંથી બચાવ્યા હતા. નીતિનો એક ઉત્તમ ગ્રંથ એમણે બનાવેલો છે.

૪૭. **કઠોર**—કઠણ; સખત.

સુદામો કહે છે કે બધાની પેઠે પ્રભુએ મારા તાંદુલ લીધા તો મને પણ કંઈ આપવું જોઈતું હતું; પણ મારું તો નસીબજ અરાબ એટલે કંઈ ન મળ્યું.

કૃપા કરી—દયા કરી. (ઓખા લઈ લેવાની ?).

૪૮. વિવેક જ્ઞાન—સારાસાર પારખવાની બુદ્ધિ.

વિવેક—(વિ+વિજ્ઞ જુદું પાડવું) સારી નકારી વસ્તુઓ—વાતો જુદી જુદી ઓળખી કાઢવાનો ગુણ.

નાપ્યું—ન આપ્યું.

સુદામાને જ્ઞાન થવાથી તે કહે છે કે પ્રભુએ મને ધન ન આપ્યું તે સાઈજ થયું. શું સાઈ તે નીચે જતાવે છે.

૪૯. પૃ. ધન મળ્યું હોત તો મદ-અલંકાર કિત્તે થાત, ને ભગવાનની ભક્તિ બૂલી જવાત. તેથી દારિદ્ર્યદુઃખ હરી ન લીધું એ પ્રભુએ કૃપાજ કરી. કેમકે સુખમાં ક્રોધ અને કામ વ્યાપે છે ને દુઃખમાં કેશવરામ-કૃષ્ણ બળદેવ સાંભરે છે.

કામ—સંસારસુખની ઇચ્છા.

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ છ આત્માના શત્રુઓ ગણાય છે. તેમાં પહેલા બે બહુ જાણરા છે. જુઓ ગીતા:—

કામ एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापापात्मा विद्ध्यैनमिह वैरिणम् ॥

પર. સાંભરે—(સ્મૃ યાદ કરવું) યાદ આવે; સ્મરણ થાય.

જ્ઞાન ઘોડે ચડ્યા—જ્ઞાનરૂપી ઘોડા ઉપર ચડ્યા. અર્થાત્ રસ્તામાં જતા જતા જ્ઞાનના વિચાર કરવા લાગ્યા.

પૃ. ધામ—(સં. ધામન્) ઘર, મકાન. (સુદામાનું નવું થયું તે)

શ્રીકૃષ્ણના ચમત્કારથી સુદામાની ઝૂંપડી આગળ મોટા મહેલ બંધાઈ ગયા હતા તેથી તે જોઈને સુદામા બૂલા પડી ગયા ને વિચારવા લાગ્યા કે માઈ ઘર ક્યાં હશે ?

કડવું ૧૩ મું

પોતાનાં નવાં મકાન જોઈને સુદામા કેવા તર્કવિતર્ક કરે છે તે આ કડવામાં કવિએ વર્ણવ્યું છે.

૧. ભાષે—(માણ્ ભોલવું ઉપરથી. ‘પ’નો ‘ખ’ થાય છે.) બોલે; કહે.
હરિગુણ—હરિના ગુણ, ભગવાનના મહિમાની વાતો.

ગ્રામ—(સં.) સમૂહ; ટોળું.

કંચનદ્રામ—સોનાનું ખનાવેલું મકાન (સુદામાનું).

૨. ઠામ—(સં. સ્થાન)=કેદારાણું.

ભૂદયો—ભૂલો પડ્યો, ચૂકી ગયો, ખીજી જગાએ આવી ચડ્યો.

ગ્રામ—(સં.) ગામ.

ધનવંત—ધનવાળો, પૈસાદાર.

સુદામા કહે છે કે હું મારા મકાનનું સ્થળ ભૂલી ગયો, પણ આ ગામ તો નક્કી મારું જ છે.

એ ભુવનમાં—સુદામાની ઝુંપડીની જગાએ જે મોટા મહેલ બની ગયા તે મહેલમાં. (ભુવનનો અર્થ તો લોક થાય. જેમ, ત્રિભુવન—ત્રણ લોક—સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ. ચૈદ ભુવન—ચૈદ લોક—સાત પાતાળ ને સાત ઉપરના લોક, વગેરે. ધરના અર્થનો શબ્દ સંસ્કૃતમાં “ભવન” છે તે અહીં જોઈએ. પણ કવિએ “ભવન”ના અર્થમાં અહીં “ભુવન” શબ્દ વાપર્યો છે.)

જેણે સેવ્યાં ચરણ ભગવંતનાં—જે પરમેશ્વરના ખરા ભક્ત હશે

સુદામા કહે છે કે કોઈ પુણ્યશાળી ભગવાનનો ભક્ત આ ધરમાં તો વસતો હશે; મારા જેવા કમનસીબને રહેવાને એ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ મારું એ ધર નથી. સ્થાન તો આજ છે. પણ ધર ક્યાં ગયું ? પ્રભુકૃપાથી ઝુંપડી ઉડી ગઈને મહેલ થઈ ગયા તેની સુદામાને ખબર નથી. પણ કવિએ સુદામાના મુખમાં જે શબ્દો મૂકાવ્યા છે તે વાજખીજ છે, કેમકે એ ભગવાનના પરમ ભક્ત છે ને એ મકાન એમને રહેવાનેજ નિર્માણ થયું છે.

૪. એવું વિચારી—ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે વિચાર કરીને.

વિપ્ર—બ્રાહ્મણ, સુદામા.

વળીયો—મદ્રાન આગળ આવી જોઈને પાછો ફર્યો.

અવલોકન કરી—જોઈને; અરાબર તપાસીને.

૬ ઋષિ—સુદામા.

ઈચ્છા આણી—ઈચ્છા કરી. (પોતાની ઝુંપડી શોધી કાઢવાની અથવા આ કોનાં મદ્રાન હશે તે જોવાની.)

તે ભુવન—જે નવાં મદ્રાન બની ગયાં છે તે.

સાંસામાં—સંશયમાં; સંદેહમાં; (સાંસો—સંશય). ઝુંપડી અહીંજ હતી કે બીજે કોઈ કોણે? અથવા અહીંથી ઝુંપડી ક્યાં જતી રહી અને આ મહેલ શી રીતે થઈ ગયા હશે? એ કોના મહેલ હશે? એવા સંદેહમાં પડ્યા ને દૂર જઈને વિચાર કરવા લાગ્યા.

૮. પર્ણકુટી—પાંદડાંની બનાવેલી ઝુંપડી.

એ—આ મહેલ બનાવ્યો તે.

વિશ્વકર્મા—જગતનો બનાવનાર; દેવનો શિષ્યી; સુધાર લોકોનો મૂળ પુરુષ; બ્રહ્માનો પુત્ર. એનું વાહન હંસનું છે. એણે જગતના પદાર્થોના ઘાટ ઘડ્યા છે. (ત્રીજી વિભક્તિ અધ્યાહાર છે.)

રચના—(રચ્ ગોઠવવું;) ગોઠવણ; બનાવટ. (મહેલની)

પામર—અજ્ઞાની; ઓછી બુદ્ધિનો; બિચારો. સુદામા કહે છે કે આ મહેલની રચના એવી સુંદર છે કે જાણે તે વિશ્વકર્માએ જાતે ન કરી હોય! બિચારા મનુષ્યથી એમાંનું શું થઈ શકે? અર્થાત્ એ મનુષ્યકૃત નથી, પણ દૈવી છે. વાત પણ ખરી છે કેમકે એ ઈશ્વરી ચમત્કારથી એકદમ બની ગયો છે.

૧૦. વામદક્ષિણ—ડાબાજમણી; આમ તેમ. (વામ—ડાબું. દક્ષિણ—જમણું). પોતાનાં બાહડીછોકરાંને શોધવાને સુદામાએ હવે ફેરા મારવા માંડ્યા. આમતેમ ફરવા માંડ્યું.

૧૧-૧૪. આ લીટીઓમાં સુદામાના નવા મહેલના રાજવૈભવનું વર્ણન છે.

૧૧. કીર્તિ બોલે—જશ ગાય; કીર્તિનાં ગાયનો લલકારે.

કોઈ—ભાટચારણુ વગેરે કીર્તિ ફેલાવનારા.

હસ્તી—હાથી. (હસ્ત-હાથ, સુંદ, ઉપરથી.)

હયશાળા—ઘોડા બાંધવાનું મકાન; તખેલો. (હય-ઘોડો).

૧૨. કનકકલશ—સોનાના લોટા.

પાણી પીવાને માટે સોનાના લોટા ને સોનાનાં બેદાં દસીઓ ભરી લાવે.

અચુત—દશ હજાર.

સેવક—નોકર. પહેરો ભરનાર સિપાઈઓ.

આંગણુ—અહાર ચોકમાં. (સં. અંગન).

૧૩. તાંડવ—એક જાતનો નાચ; પુરુષનો નાચ; કોરૂ નૃત્ય.

(તંદુ નામના મુનિએ શાધી કાઢેલો માટે તાંડવ.)

નાચ એ પ્રકારનો છે. તાંડવ અને લાસ્ય. લાસ્ય એ ક્રોમળ નાચ. સ્ત્રીઓનો નાચ છે. મહાદેવ નૃત્ય કરે ત્યારે તાંડવ નૃત્ય કરે છે, અને પાર્વતી નૃત્ય કરે ત્યારે લાસ્ય નૃત્ય કરે છે.

અહીં તાંડવ શબ્દ સાધારણ નૃત્યના અર્થમાં વાપર્યો છે.

૧૫ છત્રપતિ—જેને માથે છત્ર-મોટી કિંમતી છત્રી ધરાય તે; રાજા.

સુદામાએ એટલા માટે નિસાસો નાખ્યો કે મારી ઝુંપડી અહીં હતી તે તોડી નાખીને જમીન ખુંચી લઈ કોઈ રાજાએ અહીં પોતાના મહેલ બંધાવી દીધા.

આશ્રમ—રહેવાની જગા; મકાન.

૧૭. હોમશાળા—અગ્નિમાં આદતિ હોમવાની જગા; અગ્નિ-હોતનો કુંડ.

રૂદ્રાક્ષમાળા—એક જાતના જાડનાં ખીયાંના મણકાની માળા. એ ખીયાંનો આકાર ગોળ હોય છે ને તેમાં મહાદેવની આંખોના જેવા ધારવાળા લીટા હોય છે. એ પવિત્ર મનાય છે. શિવમાર્ગીઓ તેને ગળામાં પહેરે છે.

૧૮. **ગોપીચંદન**—દ્વારકાના ગોપીતળાવની મટોડીના ગોળા. એ માટી ઘોળા રંગની હોય છે ને સાધુ લોકો તેને પાણી સાથે ધસીને તિલક કરે છે.

સન્માર્જની—(સં. સંમાર્જની. સમ+મૃજ્ સાધ કરવું) સાવરણી. (દિવમંદિરનો કચરો સાધ કરવાને મોરનાં પોંછાંની, ઉનની કે સણના રેસાની સાવરણી હોય છે.)

વિપત્ય—(સં. વિપત્તિ) આફત; દુઃખ.

બાળકનો પત્તો નથી, હોમશાળા નાશ પામી, સાદી, ગોપીચંદન, સાવરણી એ બધું જતું રતું, એ વગેરે મોટી આફત. કવિએ અહીં સુદામાની મગ્ન કરી છે.

૧૯. **દૈવ**—નસીબ.

ગુહન—ન જાણી શકાય એવી; ઉડી.

દીસે—(દૃશ્ જ્ઞેવું) દેખાય.

પડયો...આધીન—સુદામો કહે છે કે જીવ કર્મને આધીન પડેલો છે એટલે કે પૂર્વ જન્મે જે શુભ અશુભ કર્મો કર્યા હશે તેનાં ફળ તરીકે સુખદુઃખ ભોગવ્યા વગર છૂટકો નથી. એવા કર્મને લીધેજ આ દુઃખ આવી પડયું હશે.

૨૦. **વિટંબ**—(સં. વિટંબન) દુઃખ; ક્લેશ.

વેદના—(સં.) દુઃખ.

હુને—મને. (આવો પ્રયોગ કવિતામાંજ વપરાય છે.)

સુદામો કહે છે કે મને ગરીબને નસીબે એટલો બધો દંડ દીધો કે જેથી મારા ઉપર આવી કુટુંબના દુઃખની આફત આવી પડી.

૨૧-૨૨. સુદામાને પોતાના કુટુંબ ઉપર ને માલમતા ઉપર કેટલો બધો પ્યાર હતો તે આ લીટીઓથી જણાઈ આવે છે. પોતાની વસ્તુઓ ગમે એવી હલકી કિંમતની કે નકારી હોય, તો પણ દરેક માણસને તે બહુ વહાલી લાગે છે તે વાત કવિએ સુંદર રીતે કહી બતાવી છે.

તુટી સરખી—ભાગી ગયા જેવી. અરધી પડી ગયેલી.

લૂંટી સરખી—કોઈએ લૂંટી લીધી હોય એવી; ચીથરેલાલ; પહેરવાને પૂરાં લૂગડાં પણ ન હોય એવી.

નાર—સ્ત્રી. (સુદામાની).

સડયાં સરખાં—સડી ગયેલાં હોય એવાં; બહુજ ગંદાં. (ગરીબાઈને લીધે પૂરતો ખોરાક ન મળવાથી બેહાલ થઈ ગયેલાં)

ન મળ્યા બીજી વાર—સુદામા કહે છે કે એવી ઝુંપડી, એવી સ્ત્રી ને એવાં છોકરાં પણ ફરીથી મળ્યાં નહિ. અર્થાત્ તે પણ નસીબે ખુંચવી લીધાં. (અતિ દુઃખના ઉર્ફાર છે.)

૨૩. સંકટપવિકટપ—તકવિતક; જુદી જુદી જાતના વિચાર.

આવાગમન—આવવું અને જવું તે; આવાગમન દિશાએ ચડ્યા એટલે દિશાએ જમ જાય ને પાછો આવે તેમ સુદામા પણ ત્યાં આગળથી જાય ને પાછા ત્યાં આવીને કિભા રહે, એમ વારંવાર કરવા લાગ્યા.

૨૪. પંથ—માર્ગ, રસ્તો.

નિજ—પોતાનો.

કંથ—(સં. કાન્ત. કમ ચહાવું ઉપરથી) પતિ; ધણી.

દષ્ટે પડ્યા—દષ્ટિએ જણાયા; જોવામાં આવ્યા.

ઝુંપડીની જગાએ રાજમહેલ બની ગયા પછી સુદામાની સ્ત્રી, માળાની બારી ઉપર બેસીને સુદામા યાચના કરવા ગયા છે તે પાછા આવે તેની વાટ જોયા કરતી હતી, તેના જોવામાં આવી સ્થિતિમાં એકાએક સુદામા આવ્યા. એ તો જાણતી હતી કે પુષ્કળ ધન લઈને એ બહુ દાઢમાઢથી આવશે, પણ તે તો હતા તેવા ને તેવાજ પાછા આવેલા એટલે એકદમ નજરે પડ્યા નહિ.

૨૫. સાહેલી—સખી; બેનપણી. અહીં દાસીઓ.

સહસ્ર—હજાર.

સતી—સુદામાની સ્ત્રી.

પતિને—સુદામાને.

૨૬. પોતાને ઘેર પરદેશથી કોઈ સગો, કુટુંબી કે મહેમાન આવે ત્યારે તેના પગ ધોઈ પાદપૂજન કરવાનો પ્રાચીન શાસ્ત્રીય રિવાજ હતો. તે પ્રમાણે સુદામાની સ્ત્રી, સુદામાને આવેલા બેઠને તેમની પાદપૂજન કરવા પાણીની ઝારી ભરીને હળ્લર દારીઓને સાથે લઈને જવા લાગી. તેનું તે વખતનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે, જેમ કોઈ લાથણી કોઈના ઉપર કળશ દોળવા બળે જતી ન હોય તેવી તે જણાતી હતી.

અસહના વખતમાં ત્યારે કોઈ રાજકન્યાનો સ્વયંવર થતો ત્યારે લાથણીને શણગારી તેના ઉપર રાજકન્યા વરમાળ લઈ બેસતી અને લાથણીની સુંદમાં પવિત્ર પાણીથી ભરેલો સોનાનો કળશ—લોટો આપવામાં આવતો. પછી લાથણીને ગામમાં છોડી મૂકવામાં આવતી. તે જે પુરુષના ઉપર પેલો કળશ દોળી દેતી તેને રાજકન્યા વરમાળ પહેરાવતી ને તેની સાથે તેની લગ્ન થતાં. એ પ્રમાણે કન્યાના ભાગ્યની પરીક્ષા થતી. વળી કોઈ રાજા અપુત્ર મરી જવાથી રાજગાદી ખાલી પડતી ત્યારે પણ સુંદમાં કળશ આપીને લાથણીને છોડી મૂકવામાં આવતી ને તે જેના ઉપર કળશ દોળતી તેને ગાદી મળતી.

આવી સુદામાનું ભાગ્ય ખુલવાનું છે એટલે સુદામાની સ્ત્રીને આપેલી ઉપમા વાજળી ઠરે છે. લાથણી કહેવાથી તેની ચાલની સુંદરતા અને તેનું મદોન્મત્તપણું સૂચિત કર્યું છે. અને કળશ રેડવા જવાનું કહેવાથી સુદામાનું ભાગ્ય 'ખુલવાનું' જણાવ્યું છે. હળ્લર દારીઓ સાથે જવાનું કહેવાથી તેના વૈભવની અધિકતા બતાવી છે.

જળઝારી—નાળચાવાળો પાણીનો લોટો.

નારી—સુદામાની સ્ત્રી.

હસ્તિની (સં.) લાથણી.

૨૭. **હંસગમની**—હંસના જેવી ચાલવાળી. (બ. ત્રી. સ.)

હર્ષ—હરખ; આનંદ. (પોતાના પતિનાં દર્શન થયાં માટે.)

પુરણ—(સં પૂર્ણ) પૂરેપૂરો; ધણો.

અભિલાષ—(સં. અભિ+લષ ઇચ્છવું) ઇચ્છા. (ભેગાં મળી વૈભવ ભોગવવાની)

૨૮. ઝાંઝર—પગમાં પહેરવાનું ધુધરીઓ વાળું ધરેણું.

ઝમકે—ઝમક ઝમક અવાજ થાય.

ધમકે—ધુધરીનો અવાજ થાય તે.

વાજે—વાગે; અવાજ થાય.

અણુવટ—પગના અંગુઠાએ પહેરવાનું ધરેણું.

વીંછીયા—પગનાં આંગળાંએ પહેરવાનું ધરેણું; માછલીઓ (એ બધું ચાંદીની સાંકળી અને ધુધરીઓથી જડેલું હોય છે.)

આ લીટીમાં સુદામાની સ્ત્રીનું વર્ણન છે.

૨૩-૩૦ સ્ત્રીને પોતાના તરફ આવતી જોઈને સુદામાના મનમાં જે કંપના થાય છે તે કવિ વર્ણવે છે.

સુદામાએ જાણ્યું કે આ મહેલમાં રહેતા રામની રાણી, કે ઈંદ્રાણી, કે રુક્મિણી, કે સાવિત્રી, કે સરસ્વતી, કે પાર્વતી દેવી સામે આવે છે કે શું ? અર્થાત્ એ દેવીઓના જેવી તે રૂપાળી હતી.

સાવિત્રી—બ્રહ્માની સ્ત્રી.

શક્તિ શિવશંકરતણી—મહાદેવની શક્તિ; પાર્વતી.

૩૧. **પદ્મિની**—ઉત્તમ જાતની બહુજ રૂપાળી સ્ત્રી; શૃંગાર શાસ્ત્રમાં કહેલી સ્ત્રીઓની ચાર જાતો-પદ્મિની, ચિત્રિણી, હસ્તિની ને શંખિની-તેમાંની પહેલા પ્રકારની સ્ત્રી. અહીં સુદામાની સ્ત્રી.

૩૨. **પાલવ**—(સં. પલ્લવ) લૂગડાનો છેડો.

ગ્રહો—(ગ્રહ પકડવું) ગ્રહ્યો.

ઋષિશ્ર—સુદામો. સુદામાની સ્ત્રીએ મહેલમાં તેડી જવાને લૂગડાનો છેડો પકડ્યો, ત્યારે સુદામા ચમક્યા અને ઝાં લઇ જાય છે એમ જાણીને

નાસવા લાગ્યા. સ્ત્રીનું રૂપ બદલાઈ ગયેલું હોવાથી પોતે પોતાની સ્ત્રીને ઓળખતા નથી.

૩૩-૩૪ સુદામાની મનોદશાનું વર્ણન છે. કોઈ અન્નણી સ્ત્રીએ પોતાના લૂગડાનો છેડો ઝાલ્યો એમ જાણીને સુદામા ભયભીત થઈ જાય છે.

૩૫-૪૦ આ લીટીઓમાં સુદામા પોતાનો નિષ્કપટભાવ પ્રદર્શિત કરે છે અને પોતાને છોડી દેવાની પ્રાર્થના કરે છે.

સુદામા ઘૂટવાને કહે છે કે, હું તો અહીં અમરસ્યો આ નવાં ઘર જોવાને ઉભો હતો, મારા મનમાં કંઈ કપટ નથી. તમે જુવાન સ્ત્રીઓ, હું ઘરડો, લોકમાં ખરાબ દેખાય. મને ભોગની-વૈભવની ઇચ્છા હોય તો પરમેશ્વરના સોગન છે. માટે મને જવાદો, તમારું કલ્યાણ થશે. અહીં કોઈ પુરુષ નથી તેથી સ્ત્રીઓનું રાજ્ય જણાય છે; મને શા માટે દુઃખ થા છે? હું પાપણીઓ છોડી દો, નહિ તો તમને પરમેશ્વર પૂછશે. અર્થાત્ મને પગવશો તો પ્રભુ તમારું ભલું નહિ કરે.

૩૫. સેજે—સહજ; અમરસ્યા.

કપટવિચાર—કપટનો—દગો દેવાનો—ખરાબ વિચાર.

૩૫. વૃદ્ધ—ઘરડો.

જેખન—(સં. યુવન) જુવાન.

(સં. યૌવન ઉપરથી “જેખન” શબ્દ “જુવાની”ના અર્થમાં નામ તરીકે વપરાય છે. અહીં કવિએ વિશેષણ તરીકે વાપર્યો છે.)

કઠણ—અધરો; મુશ્કેલ. (સં. કઠિન).

લોકાચાર—લોકોના રિવાજ. (પુરુષે પારકી સ્ત્રી આગળ ઉભા રહેવું તે લોકાચારથી વિરુદ્ધ છે એટલે કઠણ કામ છે.)

૩૭. ભોગાસક્ત—ભોગને વિષે આસક્ત. વૈભવ ભોગવવાની કામનાવાળો. (સં. ત. પુ. સં.)

આણુ—(સં. આજ્ઞા) સોગન; દુવાઈ.

૩૮. દમો છો—દુઃખ ઘો છો (દમ દમવું; પીડવું).

તમને હજો કટ્યાણુ—તમારું ભણું થજો. (મને છોડી મૂકશો તો).

૩૯. સ્ત્રીનું રાજ્ય—બધી સ્ત્રીઓજ જ્યાં રહેતી હોય તે સ્ત્રીઓજ અમલ ચલાવતી હોય તેવું રાજ્ય. ત્રિયારાજ્ય.

(પાછળ કહ્યું છે કે “ ઉભા અચુત સેવક આંગણે ” ને અહીં કહે છે કે, “આંગણામાં કોઈ નર નથી.” આ પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગે છે.)

૪૦. હુંને —મને.

કાં આણો છો વાજય—શા માટે દુઃખી કરો છો ?

૪૧. સુદામાની સ્ત્રીએ જાણ્યું કે આ ઓળખતા નથી; તેથી ઓળખાણુ આપીને કહે છે કે, જો જો, વખતે શાપ દઈ બેસતા.

રખે દેતા શાપ—શાપ દેશો નહિ.

રખે—(નિષેધના અર્થમાં.)

શાપ—અદ દુવા. કોઈનું કંઈ ખરાબ થઈ જવાનું વચન બોલવું તે. (પુણ્યવાન માણસોનાં એવાં વચન કહે છે ને સત્તાવવામાં કે અપમાન કરવામાં આવે ત્યારેજ તે શાપ દે છે. શાપથી કલહું આશીર્વાદ; રાજ થાય ત્યારે ભણું થવાનું કહે તે.)

૪૨. શ્રીકૃષ્ણચરણપ્રતાપ—શ્રી કૃષ્ણના ચરણના પ્રતાપથી; તેમની સેવા કરવાના પુણ્યવડે; પ્રભુના અનુગ્રહથી.

સુદામાની સ્ત્રી કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના પ્રતાપવડે કરીને આપણાં દળદર શીટી ગયાં ને આ નવાં ઘર થઈ ગયાં, માટે હવે ઘેર આણો.

ચરણ—પગ.

પ્રતાપ—(પ્રત્તપ્ તપવું) તેજ; પ્રભાવ.

૪૩-૪૪ શુકદેવ પરીક્ષિત રાજાને કહે છે.

ભૂપ—(ભૂ પૃથ્વી+પ પાલન કરનાર. પા પાલન કરવું ઉપરથી.)
પૃથ્વીનું પાલન કરનાર, રાજા.

પોળમાં—મહેલનાં દરવાજામાં. (પોળનો અર્થ જેમાં ઘણાં ધર આવેલાં હોય એવી શેરી કે ફળિયું થાય. પોળને દરવાજો હોય છે માટે અહીં કવિએ પ્રવેશમાર્ગ—દરવાજાના અર્થમાં વાપર્યો છે.)

૪૫. જરા—ઘડપણ.

૪૬. બેલડીએ વળગ્યાં—એક બીજાને ખભે હાથ મૂકીને સાથે સાથે ચાલ્યાં.

દંપતી—પતિપત્ની.

કામજોડું—કામદેવ અને તેની સ્ત્રી—રતિ, એ બેનું જોડું.

લગ્નવીયું—શરમાયું. અર્થાત્ કામદેવ અને રતિના કરતાં પણ આ બેનું જોડું રૂપમાં ચઢી જાય.

કડવું ૧૪ મું

આ કડવામાં સુદામાના નગરનું ને તેના રાજવૈભવનું વર્ણન છે; અને કાવ્યની પૂર્ણતા પણ અહીંજ થાય છે.

૨. રાજ્યશોભાએ ભર્યાં—રાજના જેવી શોભાવાળાં બન્યાં. રાજવૈભવ ભરાવવા લાગ્યાં.

દુઃખ દોહલાં—ઘણાં કઠણ દુઃખો.

૩. દોહલાં—દુઃખો.

સોહલાં—સુખો.

લક્ષ્મીવડે—દ્રવ્ય સંપત્તિથી.

૪. લક્ષ—લાખ. (૧૦૦૦૦૦).

જજ્ઞ— (સં. યજ્ઞ).

ભગવાને સુદામાના એક મૂડી ચોખ્ખા લીધા તેનું જે ફળ આપ્યું તે ફળ લાખો યજ કરવાથી પણ મળતું નથી. એટલો બધો પ્રભુએ તેના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો.

૫. વસન—લૂગડાં. (સં. વસ્ત્ર પહેરવું ઉપરથી.)

વાહન—(વહ વહેવું, લઈ જવું) ઉપર બેસીને એક દેકાણેથી બીજે દેકાણે લઈ જવાનું સાધન—ગાડી, ઘોડા, હાથી, પાલખી વગેરે.

ભોજન—(ખુજ ખાવું) ખાવાના પદાર્થો.

ભૂષણ—(ભૂષ શણગારવું.) શણગાર; ધરેણાં.

ભવ્ય—(ભૂ થવું, હોવું.) મોટું; ભારે.

ભંડાર—(સં. માળડાગાર) ખજાનો.

૬. ચામર—(સં.) ચમર.

આસન—(આસ બેસવું.) બેઠક. અહીં દેવને કે રાજાઓને બેસવા લાયક ઉત્તમ કારીગરીવાળા કિંમતી સિંહાસનો; ચાંદીસોનાની બેઠકો—પાટલા વગેરે.

છત્ર—(છદ્ લોકવું) છત્રી. (કિંમતી કપડાની).

એક છત્ર અને એ ચામર એ રાજચિહ્ન ગણાય છે. તે સુદામાને પ્રાપ્ત થયાં હતાં. જુઓ રઘુવંશઃ—શશિપ્રમં છત્રમુમે ચ ચામરે.

ઈંદ્રનો અધિકાર—ઈંદ્રના જેટલો અધિકાર—રાજસત્તા સુદામાને પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

૭. ઝમકે—ઝળકે શબ્દ બોલ્યો. ઝમકવું એટલે તો અવાજ થયો; મીનાકારી કામનો અવાજ ન હોય પણ ચળકાટ હોય.

મીણાકારી—મીનાકારી; મીનાની કારીગરીવાળું.

૮. સ્ફટિકમણિ—(સં. સ્ફટિક.) એક જાતના કિંમતી ધોળા પથર.

સ્તંભ—થાંભલા. (થાંભલામાં સ્ફટિક મણિ જડ્યા છે અથવા સ્ફટિકનાજ થાંભલા છે એવો અર્થ લેવાનો છે.)

કૈલાસ—મહાદેવનું ધામ-નિવાસસ્થાન. હિમાલય ઉપર કલાસ પ્રવંત છે તેના ઉપર મહાદેવનું ધામ છે એમ કહેવાય છે. હંમેશાં ખરકથી ત્યાગ્યાદિત હોવાથી એ સંકેતજ દેખાયા કરે છે. એની શોભા અલૌકિક છે.

ધામ—મકાન; નિવાસસ્થાન. (સુદામાનું.)

૫. **ભાવ**—રચના; શોભા. (મૂ થવું) સુદામાના નગરની રચના જોઈને સાક્ષાત્ શ્રદ્ધા અને વિશ્વકર્મા પણ વિસ્મય પામીને વિચારમાં પડી જાય, કે અમારાથી પણ ન બને એવી આ મકાનની અલૌકિક રચના કોણે કરી હશે ? ભગવાનની માયાથી બની ગયેલું એટલે અદ્ભુતજ હોય.

૧૦. **ઝવેર**—જવાહીર. બધી મતના રત્નો.

જોત્ય—(સં. જ્યોતિ) તેજ; પ્રકાશ. મકાનમાં જડેલાં રત્નોની જ્યોતિ ઝોખને આંજી નાખે એવી હતી.

૧૧. **કનકનાં**—સોનાનાં.

પાત્ર—વાસણ.

૧૨. **કોણુમાત્ર**—શા હિસાબમાં. અર્થાત્ કુખેરથી પણ એનો વૈભવ ચઢી જાય. સરખાવો કરવું ૧૨. લીટી ૪૯.

૧૩ **જયક**—(સં. યાચક) માણસ, ભાટ, ચારણ, વગેરે; બીખારી.

બુથ—(સં. યૂથ) ટોળું; સમૂહ.

નિર્મુખ—અવળો મોઢો; હાલે હાથે; કંઈ પણ લીધા વગર.

૧૬. **કોટિધ્વજ**—કરોડપતિ.

લક્ષદીપ—લક્ષાધિપતિ.

અકાળમૃત્યુ—આવરતા પૂરી થયા વગર અકસ્માતથી મૃત્યુ થાય તે.

૧૭. **યદ્યપિ**—(યદિ+અપિ) જો કે.

ઉદાસ—આસક્તિ વગરના; અભિમાન વગરના. એ વૈભવને ને મારે કંઈ લેવા દેવા નથી, એમાં મારું કંઈ નથી, સૌ પ્રભુનું આપેલું ને પ્રભુનું છે એવા વિચારના. સંપત્તિ છતાં વૈરાગ્યવાન.

૧૮. વિભોગ—(સં. વિયોગ) છંદા—દૂર રહેવું તે. ભોગનો વિભોગ રાખે એટલે કે વૈભવો છતાં આસક્તિથી કાષ્ઠપિણુ ભોગ ભોગવે નહિ. ભોગ વિલાસમાં મન લુપ્થ ન થઈ જવા દે; ભોગ ઉપર પ્રેમ ન રાખે.

ગૃહસ્થ—(ગૃહ ધર+સ્થ રહેવું) હિંદુઓના ચાર આશ્રમો:—બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ પૈકી બીજો આશ્રમ. વિદ્યા ભણી રહ્યા પછી ઐરી પરણી ધર માંડીને રહેવું તે ધરસંસાર ચલાવવો તે.

સંન્યાસ—(સમ+નિ+અસ્ત્ર સારી પેટે ત્યાગ કરી દેવો.) સંસારની સર્વ વસ્તુઓનો મનથી પણ ત્યાગ કરી દઈ ભગવાં પહેરી સાધુ થઈ જવું તે પરમેશ્વરની ભક્તિમાંજ દિવસ ગુગ્ગરવા તે.

સુદામા ગૃહસ્થાશ્રમ માંડીને રહ્યા હતાં સંન્યાસીની પેટે વર્તતા હતા.

૧૯. વેદાધ્યયન—(વેદ+અધ્યયન. અધિ+ઈ અભ્યાસ કરવો.) વેદનો અભ્યાસ કરવો તે. વારંવાર વેદ ભણ્યા કરવા તે.

અગ્નિહોત્ર—અગ્નિમાં હોમ કરવો તે. બ્રાહ્મણના ધરમાં પવિત્ર અગ્નિનો કુંડ હોય છે તેમાં રોજ વેદના મંત્રો ભણીને આહૂતિ આપવામાં આવે છે તેને અગ્નિહોત્ર કહે છે. એવો અગ્નિહોત્ર રાખનાર બ્રાહ્મણ અગ્નિહોત્રી કહેવાય છે તે બધું પવિત્ર ને પૂજ્ય મનાય છે. શ્રીમંત બન્યા છતાં સુદામા અગ્નિહોત્રી હતા.

હોમે—હૂ હોમવું) આહૂતિ આપે.

ધ્યાન—(ધ્યૈ ધ્યાન કરવું) મનમાં પ્રભુનું સ્વરૂપ ખડું કરીને જોયા કરવું તે.

૨૦. માળા ન મૂકે—હાથમાં માળા રાખીને હંમેશાં પ્રભુના નામનો જપ કર્યા કરે.

વૈષ્ણવ—(વિષ્ણુ+અ) વિષ્ણુના ભક્ત.

ભગવાન—અહીં સુદામા.

૨૨. ભવદુઃખ—સંસારનું દુઃખ; જન્મમરણ રૂપી દુઃખ.

વામે—ડાબે; મડી જાય.

માધવરાય—ભગવાન. (ક. ધા. સ.)

૨૩. વીરક્ષેત્ર—(વીર બહાદુર લઢવૈયો+ક્ષેત્ર સ્થાન) વીર પુરુષોનું સ્થાન; વડોદરા શહેરનું બીજું નામ; કવિનું નિવાસ સ્થાન.

૨૪. ચતુર્વિંશી—(ચતુર ચાર+વિંશતિ વીસ=ચોવીસ) ચોવીસા શાતિના આઠાણ. આઠાણોની એક ન્યાત.

જ્ઞાતિ—(જ્ઞા જાણવું+તિ) જાતિનો એક પેટાભેદ. ન્યાત.

ભટ—કવિની અટક.

નિદાન—નક્કી; નિમે.

૨૬. તૃતીયા—ત્રીજ.

ભૃગુવાર—શુક્રવાર. ભૃગુ—શુક્રાચાર્ય. (તેમના નામનો જે વાર તે શુક્રવાર)

પદબંધ—કાવ્યમય રચના; અમુક રાગ, તાલ, ને માપની નિયમિત વાક્યરચના. (પદનો અર્થ ચરણ અથવા પગ થાય. કવિતામાં દરેક લીટીને ચરણ કહે છે અને બે ચાર કે વધારે ચરણની એક કડી થાય છે. દરેક ચરણ અમુક અક્ષર કે માત્રાના બંધન-માપનું હોય છે; ને તે અમુક રાગે ગાઈ શકાય છે. એવી રીતે માપવાળાં ચરણમાં કોઈ લખાણ કરવું તે પદબંધ કહેવાય.)

આખ્યાન—(આ+ખ્યા કહેવું) કથા; વાત.

કીધું—(કથ્ કહેવું) કહ્યું.

૨૭. ઉદર નિમિત્તે—પેટને માટે. (ઉદર પેટ+નિમિત્ત કારણ.)

સુરત શોધું—સુરત શહેરમાં રહીને ધંધો કરવો પડ્યો. ધંધાને માટે સુરત શહેર શોધવું પડ્યું.

નંદરબાર—ખાનદેશમાં આવેલું એક શહેર.

૨૮. નંદીપુરા—નંદરબારનું એક પુરું.

કીધી કથા—કથા કહી. (સુદામાની)

જથાબુદ્ધિ અનુસાર—જેટલી બુદ્ધિ હતી તે પ્રમાણે.

જથા—(સં. યથા) જેમ, જેટલું.

અનુસાર—(અનુ પાછળ + સ્ જવું) કોઈની પાછળ પાછળ જવું તે. (બુદ્ધિ અનુસાર એટલે બુદ્ધિની પાછળ પાછળ જવું, અર્થાત્ બુદ્ધિ પ્રમાણે.)

બુદ્ધિ—(બુદ્ધ જાણવું+તિ) જ્ઞાન; મનની શક્તિ; વસ્તુનો નિશ્ચય કરાવનારી જ્ઞાનશક્તિ.

૨૯. બુદ્ધિ માને—(માન=માપ. મા માપવું ઉપરથી) બુદ્ધિના માપ પ્રમાણે; જેટલી બુદ્ધિ ચાલી તેટલી.

કરનારે—અનાવનારે; પરમેશ્વરે.

લીલા—રમત.

૩૦. મિથ્યા—નકામું; ફાગટ.

શ્રોતા—(શ્રુ સાંભળવું) સાંભળનાર. કથા સાંભળનાર લોકો.

જે હરી—શ્રી હરિની જય. (દેવની જે બોલવી તે)

પ્રેમાનંદ કહે છે કે શ્રી હરિની જે બોલો. કેમકે તેજ ખરો કર્તા છે. તેણેજ આ લીલા (ગ્રંથ અનાવવા રૂપ) કરી છે, જગત અનાવવા રૂપ લીલા કરી છે તેમ એ બધી પ્રભુની લીલાજ છે. કર્તા તરીકે પ્રેમાનંદ ભટ્ટનું નામ તો મિથ્યા છે, કર્તા તો તેજ પ્રભુ છે. પ્રેમાનંદે તો તે પ્રભુની પ્રેરણાથી પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે એક કથાજ કરી છે. અથવા પ્રેમાનંદ કવિ કહે છે કે મેં તો મારી અફલ પ્રમાણે નાનાં છોકરાં રમત કરે તેમ ક્ષુદ્ર આ એક રમત-કથા કરી છે, કાવ્ય નથી, જેથી ભટ્ટ પ્રેમાનંદ એવું મોટું નામ મારે માટે નકામું છે. શ્રી હરિની જે બોલો કેમકે તેની પ્રેરણાથીજ આ થયું છે.

કવિનું કેટલું બધું નિરભિમાનપણું છે તે આ છેલ્લી ત્રણ લીટીઓ ઉપરથી જણાય છે. પોતે મહાકવિ હોવા છતાં કર્તાપણું પોતે લેવાની ના પાડે છે અને પોતાના ગ્રંથને કાવ્ય નહિ પણ આખ્યાન કહે છે, તથા કવિતાને પદ્યગ્રંથ કહે છે.

નરસિંહમહેતાકૃત સુદામાચરિત્ર

૧

જહુપતિ નાથ તે, મિત્ર છે તમતણા, જાઓ વેજે કરી કૃષ્ણ પાસે;
પ્રીત પૂરવતણી, હેત ધરશે હરિ, મનના મનોરથ સફળ થાશે. જહુપતિ.
ઘેર બાળક સહુ, દુઃખ પામે બહુ, અન્ન ને વસ્ત્રથી રહે છે જાણા;
નિરધન સરજીઆં, પુણ્ય કીધાં વિના, કર્મના દોષ તે આવી પૂણ્યા. જહુપતિ.
જહુપતિ જાદવો, ભક્તિવશ માધવો, કરશે કરુણા પ્રભુ દીન જાણી;
ગોમતીસ્નાનથી, કોટી અધ નાસશે, નિર્મતાં કૃષ્ણને પ્રેમ આણી. જહુપતિ.
કૃષ્ણને હજારેમણી, સ્તીઘ આવો વળી, જાણશે દુઃખ અંતરગ્નમી;
વિનંતિ મનમાં ધરો, આગસ પરહરો, સહાય થાશે નરસૈનો સ્વામી. જહુપતિ.

૨

સાંભજો ભામિની, કાન ધરો કામિની, કવણ કહાવું હું કૃપણ પાપી;
ત્રિભુવનનાથ તે, મહીપતિ માધવો, કેમ બોલાય ત્યા વાત ચાંપી. સાંભજો.
દિવસ ઝાઝા થયા, બાલપણને ગયા, નરપતિ નવ પ્રીછું પ્રીત જુની;
દુર્બલ રંક હું, લિસ્ટુક બાપડો, નવ લાહું ચોકશી ખોટી ચુની. સાંભજો.
ઉગ્રસેન અકૂર, ઓહવ છે ત્યાં, બળિભદ્ર ને અનિરૂદ્ધ પાસે;
કોટી જોદ્ધા જ્યેષ્ઠાં, ઉભો રહીશ ક્યાં, કોણ આવી મારો હાથ સહારો. સાંભજો.
જડિત રત્નો મણિ, કાંતિ ભાસે ધણી, તિમિર નાવે તેની જ્યોત પાસે;
ત્યાં કેમ બોલી શકું, વેણુ વદતો થકું, ધમણુ ધમતો રહું શ્વાસોશ્વાસે. સાંભજો.
મૌન બેસી રહો, સુખ દુઃખ સહ સહો, ભોગવો કર્મ જે ભાગ્ય ચોંટયું;
દુરિજન લોક તે છોને લવતાં રહે, નરસૈના સ્વામીનું બિરદ મોદું. સાંભજો.

સ્વામિ સાચું કહ્યું, બોલવું ન રહ્યું, કંથનાં વચન તે વેદ વાણી;
 ભવતણું નાવ તે, ભક્તિ ભૂધરતણી, તેહ હું પ્રીછવું સ્નેહ આણી. સ્વામિ.
 નથી હરિ વેગળા, ભક્તિ ભાવે મળ્યા, રાય ને રંક તે એક ધાટે;
 લખપતિ કોટિધ્વજ, મંન નાણે રત્ની, શક સરખા ત્યાંહાં નહિરે સાટે. સ્વામિ.
 અહાણ્ય દેવ, દયાળ શ્રીકૃષ્ણજી, નિજ જન જાણીને શુદ્ધ લેશે;
 પ્રીતની રીત તે, જાય નહિ વીસરી, બાળલીલાતણાં ચરિત્ર કહેશે. સ્વામિ.
 નથી કાંઈ ઓઢવા, ભેટ કંઈ લઈજવા, કેમ કરી જાણશે કૃષ્ણકામી;
 દત્ત નથી આપણું; વદન લગ્નમણું, નિરખતાં લાજે નરસૈનો સ્વામી. સ્વામિ.

વિનતિ વળી કહું, ભેટ લાવી દઉં, પોતીએ તાંદુલ ગાંઠ બાંધો;
 જાણશે થોડે ઘણું, ભાવ ભોજનતણું, ધન્ય શ્રીકૃષ્ણસું સ્નેહ સાંધો. વિનતિ.
 ભોલડીનાં બેર તે, ભાવે આરોગીઆ, જૂઠું અન્ન આહિરનું લીધું;
 ભક્ત વિદ્વરની, ભાજી ભાવે જમ્યા, ભૂખનું નોતરું પાછું કીધું. વિનતિ.
 પેરે પેરે પાંડવ, કષ્ટ નિવારીઆં, ભક્ત કારણ કંઈ દુષ્ટ તાર્યા.
 જાય ને નીચનું, એને છે પારખું, પતિત અધમિ કંઈ કોટી તાર્યા. વિનતિ.
 ભક્તિવશ ત્રિકૂલો, સંત સાથે મળ્યો, સમોવડને નવ ચૂકે ટાણે;
 સંત સમરે ત્યહાં, આવી ઊભો રહે, ભક્તના મનતણે ભાવ જાણે. વિનતિ.
 જાઓ વેગે કરી, નિરખો મુક્તિપુરી, ધન્ય ધન્ય તારણી સ્નેહ ન્યાજો;
 નરસૈના નાથને, નિરખો નિશ્ચય કરી, કામનીએ કંથને બાહે ઝાલ્યો. વિનતિ.

ચાલીઓ વાટમાં, જ્ઞાનના ધાટમાં, મિત્ર મોહનતણું નામ લેતો;
 ધન્ય એ નાર અવતાર સુદલ કર્યો, કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ મુખ એમ કહેતો. ચાલીઓ.

માગવું મૃત્યુ પ્રમાણ છે પ્રાણિને, લોભ કીધો ત્યાંહાં પ્રીત તૂટે;
 કહ્યું મેં અપલા, મુખે બેસી રહો, માગતાં તો બધો મર્મ છૂટે. ચાલીઓ.
 માગિયું મેં નથી, શું મુખે કહું કથી, ભોગવું કર્મ જે ભાગ્ય લાવ્યો;
 શ્રીપતિનાથે મને રંક સરગવીઓ, એમ કરતો દ્વિજ દ્વાર આવ્યો. ચાલીઓ.
 આવી ઊભો રહ્યો, કંઠ ગદગદ થયો, કોટી સૂરજ શશિ જ્યોત ભાસે;
 ઉર દયા આણીને, હરિજન જાણીને, પોળીએ જઈ કહ્યું કૃષ્ણ પાસે. ચાલીઓ.
 મંદિરે તેડીઆ, ચાલીને ભેટીઆ, ત્રિવિધના તાપ તે સર્વ નાક;
 હેમસિંહાસને, લેઈ બેસાડીઆ, તાણતાં વિપ્રનાં વસ્ત્ર ફાટાં. ચાલીઓ.
 તેલ ફૂલેલ મર્દન કરાવીઆ, શુદ્ધ ઉષ્ણોદકે સ્નાન કરીધું;
 કનકની પાવડી, ચરણ આગળ ધરી, કૃષ્ણે ચરણોદક શીશ લીધું. ચાલીઓ.
 પુનિત પીતાંબર, પહેરવા આપિયું, કનકને થાળે પદ્માન દીધાં;
 ભાવતાં ભોજન કૃષ્ણ હાથે કર્યાં, લીધું આચમન ને કાજ સીધાં. ચાલીઓ.
 કૃષ્ણે પલંગ પર, પોતે પધરાવીઆ, દધિસુતા વીંજણે વાયુ ભરતાં;
 સત્યભામાદિક, નારી નિરખી રહી, નરસૈનો નાથ પદ્મેવ કરતાં. ચાલીઓ.

૬

ભાગ્ય જે જે આઈ, કૃપણ બિહુકતાણું, રુદ્ધમણી આદિ સૌ નારી બોલે;
 હળધર જોગ્ય તે, ભોગ પહોંચાડીઆ, અજ અંબરીષથી અધિક તોલે. ભા.
 આ કૃપણરૂપ તો, પ્રગટીયું ક્યાં થકી, વસ્ત્ર મેલાં દોંસે કર્મ ફૂટ્યો;
 ત્રિગુણને દુર્લભ, સેજ રમાતણી, વશ કરી નાથને પાપ છૂટ્યો. ભા.
 અંગ અતિ કમકમે, ધમણ મહોડે ધમે, ઉધરસે ને વળી નાક લૂતો;
 જે જે કૌતક હરી, દેહ દશા ફરી, કૃપણ તે કૃષ્ણને સંગ સૂતો. ભા.
 પહોડીને ઉઠીઆ, સ્નાને બેસાડીઆ, વદન પખાળવા નીર દીધું;
 કનક ઝરી ભરી, શીત જળ આપીઉં, કનક કટારે તે પાણી પીધું. ભા.

શ્રીમુખે બોલીઆ, કહોને આંધવ તમો, અહત્યારી કે ગૃહધર્મ કીધો;
 કુશળ છે બાલગોપાલ સહુ તમતણાં, ભાગ્ય મોટું મને ચિત્ત લીધો. ભા.
 ગૃહસ્થના ધર્મમાં, હુંય વળગી રહ્યા, હું તે મારી વળી ગત્ય ભૂલ્યો;
 મિત્ર સુદામાની શુદ્ધ લીધી નહીં, કામિની કેદમાં હું જ દૂલ્યો. ભા.
 સાંદીપનિ ગોરને ઘેર આપણુ ભણ્યા, ધન્ય ધન્ય દિવસ તે સફળ કહાવ્યો;
 એક રેણી રહ્યા, વન વિષે આપણે, સર્પણુ ભાંગતાં મેઘ આવ્યો. ભા.
 અન્ન લીધા વિના, ભૂખ્યા બેસી રહ્યા, ગોરાણીએ આપણી પીડ જાણી;
 વિસરી તે ગયું કે, તને સાંભરે, સાંદીપનિ ગોરની અચળ વાણી. ભા.
 ભાભીએ ભેટ જે, મોકલી મુજ ભણી, ભાવશું ભાઈ તે લાગે મીઠી;
 સંકોચતો ગાંડકી, વિપ્ર આધી ધરે, નરસૈના સ્વામીએ નજરે દીડી. ભા.

૭

છપ્પન ભોગ જ્યાં, કવણુ તાંદુલ ત્યાં, આપતાં ઉર સંકોચ આવે;
 જે રે જ્ઞેષ્ઠીએ તે, આવી મળે કૃષ્ણને, તાંદુલ ભેટ તે તુચ્છ કહાવે. છ.
 (પણુ) ધાઈ લીધા હરી, મુઠ્ઠી તાંદુલ ભરી, પ્રેમે આરોગીઆ તૃપ્તિ પામી;
 ઈદ્રિ કુબેરથી, અધિક વૈભવ કર્યો, રુકમિણી કર અહો શીશ નામી. છ.
 એક રહ્યા અમો, એક ખીજ તમો, ભક્તને અટળક દાન કરતાં;
 પ્રમદ્યએ પ્રેમનાં, વચન એવાં કહ્યાં, હાથ સહાયો ત્રીજ મુઠ્ઠી ભરતાં. છ.
 વનિતા વચન તે, વિપ્ર સમજ્યો નહીં, ચાલવા ધર ભણી શીખ માગી;
 નરસૈને નાથે દુર્બળપણું ટાળિયું, ભૂખનાં દુઃખની ભીડ ભાગી. છ.

૮

વિપ્ર આલ્યાવળી, કૃષ્ણ સાથે મળી, ચિત્તમાં શોચી વિચાર કરતો;
 આપ્યું તો કાંઈ નહીં, ત્રીઠ જાણી નહીં, તે તણો શોચ હૃદયેજ ધરતો. વિપ્ર.
 અષ્ટ મહા સિદ્ધિતણી, રિદ્ધિ નવ નિધિતણી, સંમતિમાં રહ્યા ભોગ માણી;
 દ્યુમની કથને હું, દારિકા આવીઓ, અમતણી ત્રીઠ તો નવ જાણી. વિપ્ર.

આલ ગોપાલ જે, વાંટ જોતાં હશે, તેહને જોઈ અમો શુંય કહેશું;
મિત્ર મોહનતાણું, હેત જ્યારે પૂછશે, કામનીને ઉત્તર કેમ દેશું. વિપ્ર.
એમ ચિંતા કરે, નેત્રથી નીર ઝરે, કર્મની વાત મનમાંહિ ધારી;
નરસૈનો નાથ તો, અતિ વણો લોભિઓ, પીતાંબરી પણ લીધી ઉતારી. વિપ્ર.

૯

ધન્ય તું ધન્ય તું, રાય રણછોડજી, દીન જાણી મને માન દીધું;
નહિ મુજ જોગ તે, ભોગ પહેંચાડીઆ, અજ અંબરીષથી અધિક કીધું. ધન્ય.
કનકને આસને, મુજને ખેસાડીઓ, રૂઢિભણી કૃષ્ણનો હાથ સહાતાં;
હેત કરી કરી હરિ, ચરણ તળાસીઆ, ખટ રસ ભોજન ખાંતે ખાતા. ધન્ય.
બાળપણાંતણો, રૂઢેહ નવ વીસર્યો, મિત્ર મોહનતણી પ્રીત સાચી;
હેતથી હળીમળી, માન દીધું મને, રંક ખેસાડીઓ કનક માચી. ધન્ય.
ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણજી, સંત સેવા કરી, ધ્યાન ધરતો નિજદ્વાર આવ્યો;
રત્ન જડિત મણિ, ભવન શોભા ધણી, દેવ શું દારિકા આંહિ લાવ્યો. ધન્ય.
કનકની ભૂમિને રત્નના થાંભલા, અંકની જ્યોત ઉદ્યોત દીસે;
ખાન તે ખાન વિહાર સ્થાનક ધણાં, કામની નિરખતાં કામ હીસે. ધન્ય.
સમ નવ વરસની, દીડી ત્યાં સુંદરી, નારી નવજોખના બહુ રૂપાળી;
સોળ શણગાર તે, અંગ સુંદર ધર્યા, દેવ વિમાનથી રહ્યા નિહાળી. ધન્ય.
સહસ્ર દાસી મળી, દીસે વીંટી વળી, કામની કંથની પાસ આવી;
સ્વામી રે સ્વામી હું દાસી છું તમતણી, આસો મંદિર વિષે પ્રેમ લાવી. ધન્ય.
ગોમતી સ્નાન કર્યો, કૃષ્ણજી નિરખીઆ, પુણ્ય પ્રકટ થયું પાપ નાહું;
તે થકી સમૃદ્ધિ આ, સકલ તે સાંપડી, મટી ગયું આપણું ભાગ્ય માહું. ધન્ય.
કૃષ્ણ કહેતા તે નિજ ધામ પધારીઆ, નવલ જોખન થયાં નર ને નારી;
વિનતિ હયરતાં રજની વીની ગઈ, નરસૈના સ્વામીની પ્રીત ભારી. ધન્ય.

પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર

ભાસ્કરીકૃત નળાખ્યાન (પહેલો ભાગ.)...	...	૧-૨-૦
સાહિત્ય રત્ન	...	૧-૮-૦
સાહિત્ય વિલાસ	...	૧-૮-૦
કાવ્ય નિમંજન	...	૧-૮-૦
નર્મગદ્ય-ભાગ પહેલો	...	૧-૮-૦
નર્મગદ્ય-ભાગ બીજો	...	૧-૮-૦
નવલકથાવલી-ભાગ પહેલો	...	૨-૮-૦

નળાખ્યાન-ભાગ બીજો	...	૦-૧૨-૦
રાજદાર્થ સિંધુ	...	૫-૦-૦

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ,

બુકસેલર્સ, સુરત.

